

TÜRK DÜNYASI
DESTANLARI
ve
HALK HİKÂYESLERİ
ANSİKLOPEDİSİ

1. CİLT
(Giriş)

Doğan KAYA - Taha Tuna KAYA

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
BAŞKANLIĞI

TÜRK DÜNYASI
DESTANLARI
ve
HALK HİKÂYESLERİ
ANSİKLOPEDİSİ

1. CİLT
(Giriş)

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
BAŞKANLIĞI

T.C.
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 711
Kaynak Eserler: 108

ISBN: 9789751762641 **ISBN Takım No.: 9789751762634**

TÜRK DÜNYASI DESTANLARI ve HALK HİKÂYELERİ ANSİKLOPEDİSİ
1. CİLT (Giriş)

Dr. Doğan KAYA - Dr. Taha Tuna KAYA

© Atatürk Kültür Merkezi – 2025
E-Yayın

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
Üniversiteler Mah. Toplum Cad. No.: 5 Çankaya / ANKARA
Tel: (0 312) 284 34 18
Belgegeçer: (0 312) 384 34 65
www.akmb.gov.tr

Yayın Sorumlusu: Yüksek Kurum Uzm. Ömer ÇAKIR

Grafik Tasarım ve Dizgi: Neyir Matbaacılık

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ AYDIN SAYILI KÜTÜPHANESİ KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Türk Dünyası destanları ve halk hikayeleri ansiklopedisi [e-yayın] / [hazırlayanlar]: Doğan Kaya, Taha Tuna Kaya .— Ankara : Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı , 2025.

9. cilt ; 24 cm. (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını ; 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719 . Kaynak Eser ; 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116)

1.cilt: Giriş -- 2.cilt: A -- 3. cilt: B-D -- 4. cilt: E-G -- 5. cilt: H-J -- 6. cilt: K -- 7. cilt: L-Ö -- 8. cilt: P-Ş -- 9. cilt: T-Z

ISBN: 9789751762641 (1. cilt), 9789751762658 (2. cilt), 9789751762665 (3. cilt),
9789751762672 (4. cilt), 9789751762689 (5. cilt), 9789751762696 (6. cilt),
9789751762702 (7. cilt), 9789751762719 (8. cilt), 9789751762726 (9. cilt),
9789751762634 (takım)

1. TÜRKLER -- EDEBİYAT
2. TÜRK HALKLARI -- EDEBİYAT
3. TÜRK HALKLARI -- DESTANLAR
4. TÜRK EDEBİYATI -- HALK EDEBİYATI
5. TÜRK EDEBİYATI -- HALK EDEBİYATI -- DESTANLAR
6. TÜRK HALK EDEBİYATI -- KAYNAK ESERLER
7. TÜRK HALK EDEBİYATI -- DESTANLAR -- KAYNAK ESERLER

I. Kaya, Doğan II. Kaya, Taha Tuna III. e.a. IV. dizi

398.2

818.5

Uluslararası Yayınevi

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı 1983 yılında kurulmuş olup 42 yıldır uluslararası düzeyde faaliyet göstermektedir. "Tanınmış Uluslararası Yayınevi" kategorisinde yer alan AKM; yayımladığı özgün bilimsel kitaplar, çeviri eserler (Almanca, Çince, Fransızca, İngilizce, Rusça vd.) ve bilimsel süreli yayınlar ile çalışmalarını ulusal ve uluslararası alanlarda yürütmeye devam etmektedir. AKM tarafından yayımlanan eserler, Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almakta; dünyanın en geniş çevrim içi kamu erişim kataloğu olan Worldcat.org'da dizinlenmektedir. Yayınlarımızla ilgili ayrıntılı bilgiye akmb.gov.tr adresinden ulaşılabilir.

**TÜRK DÜNYASI
DESTANLARI
ve
HALK HİKÂYESLERİ
ANSİKLOPEDİSİ**

**1. CİLT
(Giriş)**

Dr. Doğan KAYA - Dr. Taha Tuna KAYA

**ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
BAŞKANLIĞI**

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	IX
1. DESTAN	1
1.1. Türk Destanlarının Tasnifi	3
1.2. Destanların Özellikleri.....	10
1.3. Türk Destanlarında Motifler.....	16
1.3.1. At Motifi.....	16
1.3.2. Ad Verme Motifi	18
1.3.3. Ağaç Motifi	19
1.3.4. Alet Motifi.....	21
1.3.5. Ateş Motifi	21
1.3.6. Bilge Kişi Motifi	22
1.3.7. Bozkurt Motifi.....	23
1.3.8. Dağ Motifi.....	23
1.3.9. Dev Motifi.....	24
1.3.10. Doğum Motifi	24
1.3.11. Don Değiştirme Motifi.....	25
1.3.12. Hayvan Motifi.....	26
1.3.13. Hile Motifi	27
1.3.14. Işık Motifi	28
1.3.15. İhanet Motifi.....	29
1.3.16. Kadın Motifi	30
1.3.17. Kuyuya Atılma Motifi	31
1.3.18. Maden Motifi	31
1.3.19. Mağara Motifi	32
1.3.20. Mansıb Alma Motifi	33
1.3.21. Musiki Motifi	33

1.3.22. Olağanüstü Yardımlar	34
1.3.23. Ölüp-Dirilme Motifi	34
1.3.24. Renk Motifi	34
1.3.25. Rüya Motifi	35
1.3.26. Sayı Motifi	37
1.3.27. Su Motifi	38
1.3.28. Sihir Motifi	39
1.3.29. Ziyafet Motifi	39
1.4. Türk Dünyasında Destancılık	43
1.4.1. Altay Destanları	43
1.4.2. Azerbaycan Destanları	48
1.4.3. Başkurt Destanları	56
1.4.4. Çuvaş Destanları	62
1.4.5. Gagavuz Destanları	66
1.4.6. Hakas Destanları	68
1.4.7. Irak Türkmenleri Destanları	73
1.4.8. İran'da Destancılık	75
1.4.9. Karaçay-Malkar Destanları	81
1.4.10. Karakalpak Destanları	85
1.4.11. Kazak Destanları	89
1.4.12. Kırgız Destanları	98
1.4.13. Nogay Destanları	105
1.4.14. Özbek Destanları	108
1.4.15. Saha / Yakut Destanları	115
1.4.16. Şor Destanları	122
1.4.17. Tatar Destanları	126
1.4.18. Tıva Destanları	129
1.4.19. Türkmenistan Destanları	133
1.4.20. Uygur Destanları	138
1.5. İncelemesi Yapılmayan Destanlar	144

2. HALK HİKÂYESİ.....	156
2.1. Halk Hikâyesi Tasnifleri	162
2.2. Halk Hikâyelerinde Şekil ve Üslup	166
2.3. Halk Hikâyesi Resimleri.....	172
2.4. Hikâyeci / Musannif.....	177
2.5. Âşıkların Hayatı Çevresinde Oluşmuş Türk Halk Hikâyeleri ..	180
2.6. Türkiye’de Halk Hikâyeciliği.....	189
2.7. Dinî ve Cengî Hikâyeler	207
2.8. Kaçaklar	209
2.9. Karavelli.....	212
2.10. Kaside / Serküşte / Türkülü Hikâye:.....	221
2.11. Serencam.....	241

ÖN SÖZ

Türk destanları, binlerce yıllık Türk sözlü kültür geleneğinin bir parçası olarak aktarılan, kahramanlık teması etrafında öykülerin işlendiği sözlü anlatılardır. Olağanüstü kahramanlık serüvenleriyle dolu bu anlatılar aynı zamanda Türk halkının değerlerini, inançlarını ve kimliğini yansıtan ürünlerdir. Sözlü anlatı türleri içinde önemli bir yere sahip olan halk hikâyeleri ise halkı eğlendirme ve eğlendirirken bir yandan da eğitime işlevlerine sahip, aşk ve kahramanlık konulu anlatılardır. Hayatta insanın iç içe olduğu neşe, çile, sabır, başarı, başarısızlık hayal kırıklığı, düşmanlık, nefret, dostluk, heves, çile, sabır, dayanışma, bilgi, görgü, tecrübesizlik gibi pek çok hasletin tamamı destan ve halk hikâyelerinin içinde mevcuttur. Bir bakıma hayatın kendisidir halk hikâyeleri.

Türk Dünyası Destanları ve Halk Hikâyeleri Ansiklopedisi adlı bu eser, köklü Türk sözlü anlatı geleneğinin destan ve hikâye türlerini derinlemesine inceleyerek bu anlatıların zengin dünyasını ilgililerle buluşturmak ve Türk dünyası destanlarının ve halk hikâyelerinin tespit edilebilen ürünlerinin tamamının bir arada bulunabileceği kaynak niteliğinde bir çalışma ortaya koymak amaçlarıyla kaleme alınmıştır. Bu sayede Türk sözlü kültürüne, özellikle destan ve halk hikâyesi türlerine ilgi duyan herkes, bu çalışmadan yararlanabilecektir.

Eser toplamda dokuz cilt olup birinci cilt *Giriş* adını taşımaktadır. Bu ciltte Türk destancılığı ve halk hikâyeciliği üzerine genel bilgiler aktarılmıştır. İkinci ciltten itibaren Türk dünyasında tespit edilmiş destanlar ve halk hikâyeleri alfabetik olarak ve ansiklopedik bir usulle, maddeler hâlinde verilmiştir. Her başlık altında önce anlatı hakkında adı, coğrafyası, varsa müellifi, anlatıcıları, üzerine yapılan çalışmalar gibi temel özellikler sunulmuş ve madde sonunda anlatının özetine yer verilmiştir. İlgili destan veya halk hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgiye erişmek isteyenler için ise özetin sonunda maddeye ait bir kaynakça yer almaktadır.

Birinci cilt *Destan* ve *Halk Hikâyesi* olmak üzere iki temel bölümden oluşmaktadır. *Destan* bölümü altında Türk destanlarının tasnifi, destanların özellikleri, destanlarda yer alan motifler, Türk destancılık geleneği gibi başlıklarda incelemeler yapılmış ve bölüm sonunda çalışmaya alınmayan destanlardan bahsedilmiştir. *Türk Destanlarında Motifler* başlığı içerisinde, destanlarda sıklıkla görülen motifler alfabetik olarak sıralanarak bunlar farklı alt başlıklarla değerlendirmeye alınmıştır. İlgili başlıkta 30 farklı motif incelenmiştir. *Türk Dünyasında Destancılık* başlığında ise 20 farklı Türk sahasındaki destanlar ve destancılık ayrı ayrı incelenmiştir. Birinci cildin *Halk Hikâyeleri* bölümünde halk hikâyelerinin tasnifi, şekil ve üslubu, resimleri, hikâyeci / musannif, Türkiye’de halk hikâyeciliği, dinî ve cengî hikâyeler, kaçaklar, karavelli, kaside, serküşte, türkölü hikâye, serencam gibi konular değerlendirmeye alınmıştır.

Eserin ikinci cildinde adı A harfi ile başlayan destan ve halk hikâyelerine yer verilmiştir. Bu ciltte toplam 153 madde başı bulunmaktadır. Üçüncü ciltte sırasıyla B, C, Ç ve D maddeleri bulunmaktadır. Bu ciltte toplam 139 eser başlığı kendisine yer bulmuştur. Eserin dördüncü cildi E, F ve G harfleri ile başlayan destan ve halk hikâyelerini içermektedir. Dördüncü ciltte 118 anlatı yer almaktadır. Beşinci cilt H, İ ve J maddelerini barındırmaktadır. Bu ciltte toplam 117 destan ve hikâyeye ait madde başı vardır. Eserin altıncı cildinde yalnızca adı K harfi ile başlayan anlatılara yer verilmiştir. Bu özelliğe sahip toplamda 152 madde bulunmaktadır. Yedinci cilt L, M, N, O ve Ö maddelerini içermektedir. Bu ciltte 119 destan veya hikâye başlığı yer almaktadır. Eserin sekizinci cildinde P, R, S ve Ş harfleri ile başlayan anlatılar mevcuttur. Sekizinci cilt 131 madde barındırmaktadır. Dokuzuncu ciltte ise T, U, Ü, V, Y ve Z maddelerine yer verilmiştir. Son ciltteki madde sayısı ise 109’dur.

Destanlar ve halk hikâyeleri, yüzyıllar boyunca Türk toplumunun sosyal yaşamında inançlardan gündelik pratiklere kadar vazgeçilmez bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda Eflatun Cem Güney’in şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Bundandır, ölüm döşeğindeki baba: ‘Oğul; ben bugün kendimi beğenmiyorum. Gel üstüme bir Köroğlu oku!’ derse, varıp üstüne bir Köroğlu okuyorlar... Bundandır, bir evin

direği, bir yurdun dayanağı oğul askere çağrılırsa, dağarcığına yolluktan, pulluktan önce, gariplik gurbetlik bir hikâye sarıp sarmalıyorlar da öylesine yola vuruyorlar...

Bundandır, yüzü örtülü delikanlılar 'Gayri beni baş-göz edin!' demeye dili varmazsa, yastıklarının altına yanık Kerem koyup yatıyorlar da dünya evine girmek istedikleri böylece malum oluyor ...

Hasılı her gönlün aynası, her derdin devası bu hikâyeler..."

Bu ifadeler, halk hikâyelerinin bireylerin duygusal ve toplumsal deneyimlerinde ne kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Çok uzun yıllardır üzerinde çalışılarak, iki kuşak halk bilimcinin emekleriyle dokuz cilt olarak tamamlanan bu eserde, Türk dünyasındaki anlatılardan destan ve halk hikâyesi türünde toplam 1038 tanesi yer almaktadır. Sabır ve azimle gerek Türkiye'de gerek ülke dışında basılan konu ile ilgili kitaplar, kılı kırk yararcasına gözden geçirilmiş, değerlendirilmiş ve hizmete hazır hâle getirilmiştir.

Türk Dünyası Destanları ve Halk Hikâyeleri Ansiklopedisi adlı bu eserin Türk kültürü üzerine çalışan araştırmacılar ve meraklılar için önemli bir kaynak olacağına inanmaktayız. Kitabımızın kültürümüze kazandırılması, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı personelinin candan ilgileri ve gayretleri ile olmuştur. Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Sayın Doç. Dr. Zeki Eraslan, Başkan Yrd. Dr. Ömer Gök, Bilimsel Çalışmalar Md. İ. Evre Çoruh ve eserden sorumlu Yüksek Kurum Uzmanı Ömer Çakır'ın teveccühleri her türlü takdirin ötesindedir. Kendilerine ve emeği geçenlere şükran borçluyuz. Gecemizi gündüzümüze katarak yayına hazırlamış olduğumuz bu eserin tamamlanmış olmasını görmek bütün yorgunluğumu üzerimizden almıştır. Çalışmanın kültürümüz için hayırlı olması temennisiyle...

Dr. Doğan KAYA

Dr. Taha Tuna KAYA

Sivas – Los Angeles / 2025

1. DESTAN

Araştırmacılar destanı tanımlarken yahut anlamlandırırken konuya farklı bakış açılarıyla yaklaşarak farklı ifadelerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

“1. Hikâye, masal, sergüzeşt, 2. Bir vaka veya hâli hikâye eden âmiyane manzume.” (Şemsettin Sami)

“Kıssa, hikâye, masal, hile, tezvîr.” (Muallim Naci)

“Kıssa, hikâye, masal, manzum hikâye.” (H. Kâzım Kadri)

“Tarihî, fakat efsaneleşmiş kahramanlık vakalarını ve bunları yapanları anlatan; yani tarihî kahramanları ve onların maceralarını terennüm eden manzum hikâyelerdir.” (Faruk K. Timurtaş)

“Milletlerin din, fazilet ve millî kahramanlık maceralarının manzum hikâyeleridir.” (Nihat Sami Banarlı)

“Büyük olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarını manzum ve uzun olarak anlatan edebiyat türüdür.” (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi)

“Millî iradeyi yaşama mantığı içinde ayakta tutan siyasî bir mücadelenin direnme gücünü ifade eden edebî bir türdür.” (Ali Öztürk)

Adı, Farsça *dâstân* sözcüğünden bugüne değin *destan* olarak dönüşmüş bu anlatı türü, bazı dönemlerde efsane, mesel, hikâyet-i güzesteğân sözcükleriyle de adlandırılmıştır. Her ne kadar destanlar genellikle manzum eserler olarak kabul edilse de, edebiyatımızda Battalnâme, Dânişmendnâme ve Saltuknâme gibi mensur destanlar da bulunmaktadır. Genellikle eski Türk edebiyatındaki manzum veya mensur uzun anlatıları, eserleri adlandırmak için kullanılan *name* kavramı Türk yazılı anlatı geleneğinde de bazen *destan* ve *hikâye* türünü karşılamak için kullanılmıştır. Bu kavram Batı’da da farklı terimlerle ifade edilmiştir. Jules Théodore Zenker, destanı “histoire, fable, conte” olarak tanımlarken, F. Steingass ise “history, theme, fable, romance, tale, story, news” gibi anlamlar yüklemiştir. Fransızcada ise destan kavramı épopée ve légende kelimeleriyle karşılanmıştır. Sözlüklerde “hikâye, efsane, masal, epos, epik” anlamlarıyla açıklanan destan, çeşitli Türk boyları tarafından da farklı terimlerle ifade edilmiştir.

Altaylılar: kay çörçök, kaylap aydar çörçök,

Azerbaycan: dastan,

Başkurt: yır, kobayır

Çuvaşlar: halap,

Gagavuz: destan, dastan, diişli masal, masal türkülerinnen

Hakaslar: alıptıĝ, nımah, çaalılı nımah,

Karaçay-Malkarlar: cır, tavruh,

Karakalpaklar: jır, cır, kıssa, epos

Irak Türkmenleri: matal, kıssa,

İran Türkleri: dastan,

Kazak: jır,

Kırgız: comok, arhaik epos, baatırdık comok, baatırdık epos,

Nogay: yır,

Özbekler: dastan, kıssa, akın ve ahun,

Şor: kay, nartpak, nıbak, narpak, şörçek,

Tıva: maadarlık tool, maadarlık epos, tooju,

Türkmenistan: epos, dessan, avtorlu dessan, anonim dessan, halk dessanı, gahrımançılıklı halk dessanı, erteki eposu, avtorlu,

Uygur: goşag, dastan, gıssa.

Destan sözcüğü, İslamî kültürün etkisiyle divan, halk ve yeni edebiyatımızda birçok edebi türe isim olmuştur. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Yusuf ile Zeliha*, *Cümcüme Sultan* gibi mesnevi tarzında kaleme alınmış dinî hikâyeler; Yunus Emre'nin *Risaletü'n-Nushiyye*'si, Feridüddin Attar ve Gülşehri'nin *Mantıku't-Tayr*'ı, Âşık Paşa'nın *Fakrname* ve *Vasf-ı Hâl-i Herkesi* gibi yine aruzla ve mesnevi formunda yazılmış fikrî-tasavvufî eserler; *Hüsrev ü Şirin* ve *Leylî ile Mecnun* gibi mesnevi şeklindeki aşk hikâyeleri; *Kâbusnâme* tarzındaki mensur nasihatnameler; *Destan-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman* ve *Düsturnâme* gibi manzum vakayinameler; *Tacü't-Tevârih* gibi mensur tarihî eserler; *Destan-ı Ahmed Haramî* gibi manzum masallar; *Destan-ı İmam Ali* türünden biyografik romanlar ve *Cengiznâme* gibi mensur epik karakterli eserler.

Bazı destanlar, inanılması mümkün olmayacak derecede hayalî, yani *esatirî* (mythologique) niteliktedir. Bazıları ise tarihî olaylarla beslenerek oluşturulmuş olup *menkıbevî* (légendaire) özellikler taşır. Destanlar, yalnızca tarih veya edebiyatın alanına sığdırılamaz; bu nedenle milletlerin efsanevi tarihî olarak değerlendirilebilir. Destanların asıl amacı, kahramanın ya da olayın gerçekçi bir biçimde anlatılması değil, bunların milletin vicdanında bıraktığı etkidir. İşte bu yüzden destanlar, bir milletin yüksek duygularını, düşüncelerini ve ortak ülkülerini yansıtır.

Destanlar bireysel değil, toplumsal eserlerdir; olağanüstü niteliklere sahip kahramanları ve toplumu derinden etkileyen olayları ele alır. Bu olayların ve kahramanlıkların abartılarak anlatılması, toplumun değer yargıları, inançları ve mantığının bir yansıması olarak görülmelidir.

1.1. Türk Destanlarının Tasnifi

M. Fuat Köprülü destanları coğrafi sahalara göre ve tarihî-kavmi dairelere göre iki ayrı tarzda tasnife tabi tutmuştur.

Coğrafi sahalara göre Türk destanlarını üç başlıkta değerlendirmiştir.

Altay-Yenisey Sahasında Ortaya Çıkan Ürünler: Bu bölgede yaşayanlar, Altay-Abakan Türkleri olup Şamanist inançlara sahiptiler ve kısmen yerleşik hayat sürmekteydiler. Demircilik sanatında başlangıçta ileri bir seviyeye ulaşmış olmalarına rağmen, günümüzde dünya Türklüğü içinde en geri kalmış topluluklar arasında yer alırlar. Evrenin yaratılışıyla (kozmogoni usturesi) ilgili en önemli bilgileri bu topluluklardan edinilmektedir.

Bozkırlar Sahasında Ortaya Çıkan Ürünler: Moğolistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı kapsayan bu bölgede Kara-Kırgızlar, Kırgız-Kazaklar ve Türkmen kabileleri yaşamaktadır. Göçebe yaşam tarzına sahip olan bu topluluklar, medeniyet seviyeleri açısından gelişmiş ve İslam medeniyetinin etkisi altına girmişlerdir. İslam medeniyetinin bu etkisiyle, Köroğlu ve Manas gibi destanlar eski mitolojik özelliklerini yitirerek menkıbevi-tarihî bir kimliğe bürünmüştür.

Tarım-Sır Derya Sahasında Ortaya Çıkan Ürünler: Bu bölge, Oğuzların ve Tu-kiue (Tukeyu) siyasi birliğine mensup Karlukların yaşadığı

coğrafyadır. Burada üretilen destan parçaları, medeniyetin ilerlemesiyle birlikte yazılı eserlere dönüşmüş ve zamanla hafızalardan silinmiştir. Bu eserler, menkıbevi-tarihî nitelikte ürünler olarak karşımıza çıkar.

Köprülü, tarihî-kavmî dairelere göre Türk destanlarını ise şu şekilde tasnif etmiştir:

I. İslâmiyet'ten önce Türk destanları

A. Yaratılış usturesi (Şamanî Kozmogonosi)

B. Eski Türk veya Hiyung-Nu dairesi

1. Alp Er Tuña parçası

2. Oğuz menkıbesi

C. Göktürk dairesi

1. Tu-kiie menkıbesi (Bozkurt)

2. Ergenekon

3. Köroğlu

D. Uygur dairesi

1. Uygur menkıbesi (Türeyiş)

2. Maniheizm'in kabulü

II. İslâmiyet'ten sonraki Türk destanları

(Cengiz, Timur, Oğuz Kağan Destanı)

Faruk Kadri Timurtaş'ın Türk destanlarını tasnifi ise şu şekildedir:

A. İslâmiyet'ten önceki destanlar

1. Yaratılış Destanı

2. Saka Destanı

a. Alp Er Tuña parçası

b. Su parçası

3. Kun-Oğuz Destanı

4. Köktürk destanları

- a. Bozkurt parçası
- b. Ergenekon parçası
- c. Köroğlu parçası

5. Siyenpi Destanı

6. Uygur Destanı

- a. Türeyiş parçası
- b. Mani dininin kabulü parçası
- c. Göç parçası

B. İslâmiyet'ten sonraki destanlar

- 1. Manas Destanı
- 2. Çingiz Han Destanı
- 3. Timur Destanı
- 4. Seyyit Battal Gazi Destanı
- 5. Danişmend Gazi Destanı (Danişmendname)

Pertev Naili Boratav da Türk destanlarını şöyle sınıflandırmıştır:

(*Tarihî-kavmî dairelere göre*)

A. İslâmiyetten evvelki mahsuller

- 1. Kable't-tarihî devirleri izah eden yaratılış efsaneleri
- 2. Eski Türk-Hun dairesi
- 3. Göktürk-Tukyu dairesi
- 4. Uygur-Hüvey Hu dairesi
- 5. Bunların tali şubeleri (Hun dairesinde-Dede Korkut, Gök Türk dairesinde-Köroğlu gibi...).

B. İslâmiyetten Sonraki Mahsuller

- 1. Türkistan'da İslâmiyet'in Türkler tarafından kabulü etrafında teşekkül etmiş Manas Destanı ve Saltuk Buğra menkıbeleri,
- 2. Anadolu'nun istilasını destanları: Battal Gazi, Danişmendname,

3. Cengiz destanı (İslâmî unsurlardan azade),

4. Timur destanı ve devamları: İdige, Tohtamış, Can Bik, Cora Batır, Koblandı Batır,

5. Göçebeler (bilhassa Nogaylar) arasında muahhar tarihî vakıaların doğurduğu tarihî destanlar: Rus Mücadeleleri, Türkmenlerde Kızılbaş mücadeleleri (Koroğlu'nun muahhar şekli ve Bozoğlan hikâyesi gibi).

Türklük coğrafyasında muhtelif Türk boylarının destanları da bilim adamlarınca ayrı ayrı tasnife tabi tutulmuştur.

Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk boylarının, bu tasniflerde yer almayan birçok destanı bulunmaktadır. Sazon Saymoviç Surazakov, *Altay Kahramanlık Destanlarının Gelişim Etapları* adlı eserinde, yalnızca Altay Türklerine ait 212 destanın mevcut olduğunu belirtmiş, bunlardan 62 tanesinin Rusça ve Almanca yayımlandığını, geri kalanların ise henüz yayımlanmadığını ifade etmiştir. Önemli destanlara sahip olan Türk boyları şu şekilde sıralanabilir: *Altay, Azerbaycan, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kumuk, Mişer, Nogay, Özbek, Saha, Sarı Uygur, Şor, Tatar (Kazan), Tatar (Kırım), Tuva, Türkmen*.

Bu zengin destan mirası, Türk topluluklarının tarihî, kültürel ve toplumsal kimliklerini yansıtan önemli birer edebî mirastır.

Destanlar iki şekilde vücut bulur.

A. Tabii / Doğal Destanlar

Dünyada yaşamını sürdüren her boyun veya her milletin destanı bulunmamaktadır. Yalnızca köklü tarihi ve kültürel mirası olan milletlerin destanlara sahip olduğu görülmektedir. Bir destanın vücuda gelmesi, ancak uzun bir süreç sonunda ve uygun şartlar altında mümkündür. Destanların teşekkül etmesi için eski ve iptidai devirlerde milletin büyük hadiseler ve maceralar geçirmesi lâzımdır. Bir destanın ortaya çıkması üç safhadan sonra gerçekleşir. Bunlar; çekirdek, oluş ve tespit safhasıdır.

1. *Çekirdek safhası*: Çok eski devirlerde vuku bulan hadiselerin millet hayatında, halkın hayâl gücünde bıraktığı izler kolaylıkla silinmez. Cemiyetin bu hadiseleri destan hâline getirebilmesi için mutlaka bir kahramanın olması gerekir. Bu safhada hadiseler kaleme alınmadığı için gelecek nesiller bunları yaşadığı devre göre yeni hadiselerle besler. Böylece destanın çekirdeği meydana gelir.

2. *Oluş safhası*: Sonraki devirlerde, millet hayatı, yine büyük maceralar içinde geçer ve bu arada ilk çekirdek, bu hadiselerle devamlı beslenir, zenginleşir. Halk şairleri bu maceraları muhtelif yer ve zamanlarda sazları ile terennüm ederler. Bunlar ağızdan ağıza biraz değişerek ve genişleyerek yayılır. Öyle zaman gelir ki onları meydana getiren şairin adı silinir, mevcut mahsul halkın ortak malı olur.

3. *Tespit safhası*: Sözlü malzemenin yazıya geçirilmesi safhasıdır. Bir münevver şair, çekirdek ve oluş safhasında birbirini tamamlayan hadiseleri milletin zevkini aksettirecek derecede nazma çeker. Bu yeni şekle, destan şairi kendisinden de pek çok şeyler ilave eder. Böylelikle milletin sözlü ve edebî mahsulü olan destan meydana gelmiş olur.

Bu şekilde destan oluşturabilmiş milletlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Türk milleti ise bir değil, birçok destana sahiptir. Bunun temel nedeni, Türklerin millî yaşamlarının ve tarihî serüvenlerinin tek bir destanın kapsamına sığamayacak kadar zengin ve çeşitlilik göstermesidir. Ancak, Türk destanları –Manas destanı hariç– genellikle üçüncü aşamaya ulaşamamıştır.

B. Yapma / Suni Destanlar

Bir milletin içinden yetişen herhangi bir şairin, o milletin başından geçen heyecanlı ve önemli hadiseleri, bazı hayal unsurlarıyla karıştırarak nazmetmesinden meydana gelir. Bunda üçüncü safha yoktur.

Romalı şair Vergilius'un (MÖ 70–19) Truva'nın Yunanlılar tarafından ele geçirilmesini anlattığı *Aeneis*; İtalyan şair Ludovico Ariosto'nun (1474–1533) Hristiyanlık ile İslamiyet arasındaki çatışmaları konu edindiği *Orlando Furioso* (Çılgın Orlando); Haçlı Seferlerini destan üslubuyla anlatan İtalyan şair Torquato Tasso'nun (1544–1595) *Gerusalemme Liberata* (Kurtarılmış Kudüs); Fransız düşünür ve şair Voltaire'in (1649–1778) 16. yüzyıldaki din ve mezhep savaşlarını işlediği *Henriade*; İngiliz şair John Milton'ın, Tanrı'ya isyan eden Şeytan'ın insanlığa karşı giriştiği mücadeleyi betimlediği *Paradise Lost* (Kaybedilmiş Cennet); Alman şair Klopstock'un, Hz. İsa'nın dinini yayarken yaşadığı zorlukları anlattığı *Messias*; ve Portekiz şair Camoes'in, Portekizlilerin keşiflerini konu aldığı *Lusiadas* en ünlü yapma destanlar arasında yer almaktadır.

Türk edebiyatında yapma destan türüne örnek olarak pek çok önemli eser gösterilebilir. Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın *Üç Şehitler*

Destanı (1949) adlı eseri, Basri Gocul'un *Türk Millî Destanında Oğuzlama* (1951) çalışması ve Haluk Nihat Pepeyi'nin *Millî Mücadele Destanı* (1963) adlı eseri, bu türün erken dönem örneklerindendir. Mustafa Nihat Sepetçioğlu'nun *Yaratılış ve Türeyiş Destanı* (1965), Behçet Kemâl Çağlar'ın *Battal Gazi Destanı* (1968) ve Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun *Malazgirt Destanı* (1973) ise tarihî olayları destansı bir dille ele alan önemli eserlerdir. Daha yakın dönem yapma destanlar arasında Kenan Çarboğa'nın *Korkutname* (2021) ve İbrahim Sağır'ın *Türk Destanları* (2021) adlı çalışmaları, bu türün zenginleşmesine katkı sunan örnekler olarak yer almaktadır.

Naciye Yıldız, Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar adlı eserinde Türk destanlarını çeşitli ölçütlere göre tasnif etmiştir. Bu tasnifler, yapı ölçütü, oluşum ölçütü, anlatım süresi ölçütü, destancı ölçütü, oluşum sahası ölçütü, yayılma alanları ölçütü, dinleyici ölçütü ve konu ölçütü gibi kategorilere dayanmaktadır. Bu yaklaşımla destanlar, içerikleri ve işleniş biçimleri açısından daha sistematik bir şekilde incelenmiş ve sınıflandırılmıştır.

Bir millete ait dil, din, tarih, sanat, dünya görüşü, örf ve âdet, heyecan, coşku, hüznün gibi unsurları ihtiva eden destanlara millî destan denir. Aşağıdaki destanlar ilgili milletlerin millî destanlarıdır.

Türk : *Oğuz Kağan, Bozkurt, Göç, Ergenekon,*

Yunan : *İlias Destanı Odysseia Destanı,*

Fransız : *Chanson de Roland,*

Alman : *Nibelungen, Gudrun,*

Fin : *Kalevela,*

Hint : *Mahabarata, Ramayana,*

Fars : *Şehname.*

Türk halk edebiyatında hacim bakımından öne çıkan destanlar içinde mütalaa edebileceğimiz Köroğlu kolları ile dinî ve cengî hikâyeler ayrı bir önemi haizdir.

Günümüz Türklük coğrafyasında Köroğlu destanının yaygınlığı oldukça dikkat çekicidir. Ancak, Köroğlu'nun hangi yüzyılda ve nerede yaşadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Destanın coğrafi yayılımına bakıldığında Azerbaycan, Başkurdistan, Karakalpakistan,

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tataristan, Türkmenistan, Uygur Bölgesi, İran, Mısır, Kafkasya, Türkiye, Silistre, Suriye ve Balkanlar gibi geniş bir alanda Köroğlu'nun izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca, destanın Ermenice, Gürcüce, Kürtçe, Abazaca, Arapça, Tacikçe ve Afganca gibi farklı dillere de adapte edildiği görülmektedir.

Geniş bir coğrafyada yaygın olarak bilinen Köroğlu hakkında yüzlerce çalışma yapılmış; kimi konular açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmalar neticesinde toplam 200'den fazla Köroğlu kolunun varlığı tespit edilmiştir. Bunlar içinde olay, mekân ve kahramanlar olarak müştereklik gösterenler olmuştur da farklılıklar arz edenler müstakil kol olarak kabul edilmiştir. *Türk Dünyasında Köroğlu Kolları* adlı eserde başlı başına ele alınan bu kolların başlıcası şunlardır:

Köroğlu'nun Zuhuru, Mezarda Doğan Köroğlu, Ağcakuzu, Ağcakuzu ve Perzad Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi, Ahmet Bey'in Evlenişi, Ali Kişi, Arap Reyhan, Arap'tan İntikam Alış, Âşık Cünun'un Kaçması, Ayçemen, Ayvaz (Övez) ve Kırat, Ayvazhan (Evezhan), Ayvaz'ın (Övez'in) Dara Çekilmesi, Ayvaz'ın (Övez'in / Evez'in) Evlenmesi, Ayvaz'ın (Övez'in) Küsmesi, Ayvaz'ın (Övez'in) Oğlu Nurali, Ayvaz'ın Çenlibel'e Getirilmesi, Ayvaz'ın Esir Olması, Ayvaz'ın Nişanlanması, Bazay Batır ve Oğlu Korugılı, Belagerdan, Benöve Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi, Beylerin Zindana Düşmesi, Bezirgân, Bolu Bey ve Koç Köroğlu, Bolu Beyi (Baş Kısmı), Bozayhan, Celali Bey-Mehmet Bey, Cıgalı Kenan, Cünun ve Gürün Beyi, Dağıstanlı Hasan Bey, Dalli, Deli Hoylu, Dellek / Tellak Deli Hasan, Demircioğlu, Demircioğlu ile Reyhan Arap, Demircioğlu'nun Deliler Cergesine Girmesi, Demircioğlu'nun Çamlıbel'e Gelmesi, Dürrat'ın Yitmesi, Emir Göroğlu, Er Hasan, Esmer Hanım'ın Çamlıbel'e Getirilişi, Gavazhan (Ayvaz) Kıssası, Gavazhan Turalı Ayvaz Han, Gencim Bey ve Hıdırali Zengin, Göroğlu, Göroğlu ve Balı Bey, Göroğlu'nun Evlenişi, Hamza'nın Kırat'ı Çalması, Handan Bahadır, Harmandeli, Hasan Paşa'nın Çamlıbel'e Gelmesi, Hoylu Bey, Huşkeldi, Kara Kul'un Kaçması, Kenan Seferi, Kırkbinler, Kiziroğlu, Kiziroğlu Mustafa Bey'in Afganistan ve Gürcistan Seferi, Kiziroğlu Mustafa Bey'in Çamlıbel'e Gelmesi, Koca Yılkıcı, Kocabey, Köroğlu-Ağa Han-Şahsenem Hanım, Köroğlu-Bolu Serdar, Köroğlu-Bürcü Bey-Belli Ahmet, Köroğlu-Han Nigâr-Hasan Bey, Köroğlu-İsabalı, Köroğlu-Mecid Ağa, Köroğlu-Ravşanbek, Köroğlu Kızılbaş Şağdat Han Savaşı, Köroğlu ile Âşık Cünun, Köroğlu ile Bezergen, Köroğlu ile Bezirgân, Köroğlu ile Bolu Bey, Köroğlu ile Ceyran Hanım, Köroğlu ile Davut Serdar, Köroğlu ile Deli Hasan, Köroğlu ile Han Nigâr, Köroğlu ile Hasan Bey, Köroğlu ile Humar Hanım, Köroğlu ile Kamer Hanım, Köroğlu'nun İran Seferi, Köroğlu

ile Kanlı Arap, Köroğlu ile Kiziroğlu, Köroğlu ile Kumru Hanım, Köroğlu ile Leyla Hanım, Köroğlu ile Niğdeli Geyik Ahmet, Köroğlu ile Reyhan; Köroğlu ile Saadet Begim Hanım, Köroğlu ile Ziba Hanım, Köroğlu'nun Akşehir Seferi, Köroğlu'nun Balıca Seferi, Köroğlu'nun Bayburt Seferi, Köroğlu'nun Behbahan Seferi, Köroğlu'nun Beyazıt Seferi, Köroğlu'nun Bilhedi Seferi, Köroğlu'nun Çardevli Seferi, Köroğlu'nun Çin Seferi, Köroğlu'nun Derbent Seferi, Köroğlu'nun Diyarbakır Seferi, Köroğlu'nun Döne Hanım'ı Kaçırması, Köroğlu'nun Ermenistan Seferi, Köroğlu'nun Erzurum Seferi, Köroğlu'nun Esir Olması, Köroğlu'nun Eyin Seferi, Köroğlu'nun Gavaz (Ayvaz)'ı Getirmesi, Köroğlu'nun Gavaz (Ayvaz)'ı Zindandan Kurtarması, Köroğlu'nun Guba Seferi, Köroğlu'nun Gürcistan Seferi, Köroğlu'nun Halep Seferi, Köroğlu'nun Horasan Seferi, Köroğlu'nun İsfahan ve Van Seferi, Köroğlu'nun İran Seferi, Köroğlu'nun İstanbul Seferi, Köroğlu'nun Kars Seferi, Köroğlu'nun Kaybolması, Köroğlu'nun Kenan Seferi, Köroğlu'nun Kırk Bir Yiğidi, Köroğlu'nun Malatya Seferi, Köroğlu'nun Moskof Seferi, Köroğlu'nun Oğlu Hasan Bey, Köroğlu'nun Oğlu Hüseyin Bey, Köroğlu'nun Oltu Seferi, Köroğlu'nun Rayhan Arap'la Savaşı, Köroğlu'nun Rum Seferi, Köroğlu'nun Süleymani Seferi, Köroğlu'nun Şam Seferi, Köroğlu'nun Şilat Seferi, Köroğlu'nun Şirvan Seferi, Köroğlu'nun Tokat Seferi, Köroğlu'nun Türkmen Seferi, Köroğlu'nun Urfa Seferi, Köroğlu'nun Van Seferi, Köroğlu'nun Zindana Düşmesi, Köse Kenan-Dânâ Hanım, Mahbub Hanım'ın Çamlıbel'e Gelmesi, Melike Ayyar, Merdivenli, Misri Kılıc'ın Oğurlanması, Moruk Kadın, Niğâr Hanım'ın Çamlıbel'e Getirilmesi, Peri Küsen, Perizad Hanım'ın Çenlibele Gelmesi, Sapar Mehrem, Servican, Silistreli Hasan Paşa, Tebli Bahadır, Telli Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi, Turna Teli, Türkmen Kasımhan, Zernişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi, Zor Bezirgân, Zülfizar, Köroğlu'nun Kocalığı ve Ölümü.

1.2. Destanların Özellikleri

1. *Şekil Özellikleri*: Destanlar genellikle manzum eserlerdir, ancak nesirle karışık olarak anlatılan örnekler de mevcuttur. Örneğin, *Oğuz Kağan Destanı*'nda 12 manzum parça bulunur; bunlardan on tanesi beyitlerden, ikisi ise daha uzun bentlerden oluşmaktadır. Ancak, bu mensur bölümlerin başlangıçta manzum mu yoksa nesir hâlinde mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bazı destanlar ise belirli nazım ölçüleri içinde yazılmıştır; örneğin, *Firdevsî*'nin *Şehname*'si aruz ölçüsüyle, *Kalevala* ise runolarla kaleme alınmıştır.

2. *Konular*: Destanlarda, hem inanılması mümkün olan hem de aklın kabul etmeyeceği olaylar işlenir. *Oğuz Kağan Destanı*'nda ışıktan bir peri kızının ortaya çıkması buna örnek teşkil eder. Bu tür olağanüstü olaylar, destanın bağımsız bir bölümü değil, bütününün bir parçası olarak karşımıza çıkar. Savaşlar, kahramanlıklar, yurt sevgisi, zaferler ve felaketler destanların ana temalarını oluşturur. Ayrıca, töreye bağlılık, sözünde durma, dayanışma, birlik-beraberlik ve mertlik gibi değerlere de vurgu yapılır. Bu özellikleriyle destanlar, milletlerin kahramanca yaşayışını yansıtan, kimlik ve ideallerini saklayan başyapıtlar olarak görülür.

3. *Destan kahramanları ve tipleri*: Destan kahramanları, genellikle destanın ismini alacak kadar önemli figürlerdir. Destanlarda işlenen olaylar, toplumu derinden etkileyen türden olduğundan, kahramanlar sıradan kişiler değil, olağanüstü niteliklere sahip bireylerdir. Roman, hikâye ve fıkralarda her türden kahraman bulunabilirken, destanlarda deliler veya alıklar kahraman olamaz. Doğuşlarından itibaren olağanüstü özelliklere sahip olan destan kahramanları, fiziksel ve manevi anlamda idealize edilmiş figürlerdir. Genellikle 10-14 yaşlarında kahramanlık sergilemeye başlarlar; örneğin, *Manas* 10 yaşında ok atmaya, 14 yaşında düşmanlarını mağlup etmeye başlar. Oğlu Semetey ise 13 yaşında ok atıp 15 yaşında zafer kazanır. Her ne kadar bazı destan kahramanlarında bu özellikler bulunmasa da, genel olarak olağanüstü nitelikler destan kahramanlarının belirleyici vasıflarıdır.

Destanlarda anlatılan hadiseler ve kahramanlar fevkalade özelliklere sahiptirler. Destanların kendine has bir üslubu vardır. Cümleler son derece vurucu, olayların tasviri de bizi olaylara yaklaştıracak şekildedir. Korkulu bir sahneyi canlandırırken o hadiseyi yaşıyor gibi anlatmak gerekir. Bu bakımdan herkes destan anlatamaz; anlatıcının belirli vasıfları olması gerekir.

Başta Dede Korkut boyları olmak üzere destanlarda, karakter isimlerinin önünde bir olayı, çeşitli fizikî özellikleri veya karakteristik vasıfları belirten sıfatlar, isim veya sıfat cümleleriyle niteleyen ve belirli anlamları gizleyen epitetler bulunmaktadır. Bu epitetler, özlü bir hüküm taşımakta olup Türk kültürünün temel eserlerinden biri olan Dede Korkut'ta yoğun bir şekilde karşımıza çıkar. Buradaki epitetler; adet, gelenek, akraba ilişkileri, boy (kabile), destan eylemi, yiğitlik eylemi, dine değinenler, doğum yeri, fizikî özellikler, giyim kuşam, hayvanlarla ilgili unsurlar, mal, mülk ve zenginlik, meslek,

mevki, sosyal statü, mitolojik nitelikler, renk, saygınlık ve nüfuz gibi kategorilerde sınıflandırılan niteleyici ifadeler olarak tanımlanabilir. İlhan Başgöz ise bu epitetlerin renk, insan özellikleri, mitsel nitelikler, fiziki özellikler, hayvan adları, akrabalık ilişkileri, yaş, boy (kabile), ad, mal, mülk ve zenginlik, mevki, sosyal statü, meslek, saygınlık, nüfuz, giyim kuşam, adet, gelenek, dine değinenler, destan eylemi, yiğitlik eylemi ve doğum yeri gibi çeşitli unsurları yansıttığını belirtmiştir. Bu şekilde epitetler, destanlarda karakterlerin ve olayların derinlemesine ve anlamlı bir şekilde betimlenmesine katkı sağlamakta, aynı zamanda toplumun değer yargıları ve kültürel özelliklerini yansıtan önemli edebi araçlar olarak işlev görmektedir.

Destanlardaki kahramanlar üç grupta mütalaa edilir.

a. Etrafında bütün hadiselerin kümелendiği asıl destan kahramanları,

b. Zaman zaman karşımıza çıkan hayali kahramanlar,

c. Tarihî hadiselerde karşımıza çıkan gerçek düşmanlar.

Diğer taraftan Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde önemli özelliklerinden dolayı bazı tipler ön plana çıkar. Bunlar; *alp tipi*, *âşık tipi*, *gazi tipi*, *bilge tipi*, *kadın tipi* ve *çoban tipidir* Öne çıkan tipler şunlardır:

Alp Tipi: Oğuz Kağan, Alp-Er Tunga, Köroğlu, Manas, Alpamış, Beyrek, Azerbaycan'da: Semed Ağa, Tanrıverdi, Hacı Tağı, Geray Söyün, Molla Nur, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gendal Nağı, Kaçak Yusuf...

Âşık Tipi: Aşkından yanan Kerem, aşkından dağlar yaran Ferhat, aşkından çöle düşen Mecnun...

Gazi Tipi: Battal Gazi, Danişmend Gazi, Müseyyeb Gazi, Sarı Saltuk...

Bilge Tipi: Irkıl Ata, Erganekon destanındaki demirci, Uluğ Türk, Yüci Hoca, Şeyh Edebalı, Hızır, Korkut Ata...

Kadın tipi: Oğuz Kağan'ın iki eşi, Dede Korkut'ta dört kadın tipi, Dirse Han'ın eşi, Salur Kazan'ın annesi, Burla Hatun, hikâyelerde erkek kadar güçlü kadınlar (Arapüzengi, Muhibup Hanım, Mahmihri, Akkavak kızı, Mahmud'un sevgilisi Elif...

Çoban Tipi: Dede Korkut'ta Karacuk Çoban, Konur Koca Sarı Çoban, Kerem ile Aslı'da Şirazlı Çoban Halil, Nevruz ve Gendap'ta Deli Çoban...

Destanlar yüzyıllar boyu destan anlatıcıları tarafından anlatılarak yaşatılmıştır. Destan anlatıcıları farklı Türk boylarında farklı isimlendirilirler.

Altay: kayçı,

Azerbaycan: âşık,

Başkurtlar: yırav, kobayırsı, sesen, sasan, yırsı, kuraysı, kumızısı,

Çuvaşlar: halapçı,

Hakas Türkleri: haycı, nıbahçı

Karaçay-Malkarlar: cırçı,

Karakalpaklar: jırav / cırav, cırşı, kıssahan,

Kazak: jırav / cırav, cırşı, akın, cazgıç akın,

Kırgız: comokçu, camakçı, cazgıç akın,

Nogay: yırçı,

Özbekler: bahşı / bakşı /, baksı / bagşı / dastançı / şair, cirav, halfe, kıssahan, sanavçı, saki, sazende, cirçi, akın ve ahun,

Şor: kayçı, nıbahçı

Tatarlar: çaçan, çiçen, sasan,

Tuvalar: toolçu, ülegerşi,

Türkmenler: bagşı / bahşı, dassançı,

Uygurlar: goşagçı, dastançı, çaçan, gıssahan, makamcı, meddah, muganni, pirihon ve yüzbaşı,

Yakut / Saka: oloñhosut.

Asya'nın Kuzeydoğusunda yaşayan Türklerde destanlar kayçılar tarafından icra edilir. Destan söylemeye "kaylamak" denilir. "Kay" göğüsten çıkarılan boğuk ve makamlı sestir. Kayçılar sanatlarını, ellerindeki "tapşuur" veya "jadagan" denilen sazla icra ederler. Kayçılar, Alaylarda düğünlerin ve eğlencelerin vazgeçilmezlerindendir. Hatta avın bereketli olması için avlara kayçılar götürülür ve onlara dua

ettirilir. Kayçı olma özelliği ilk olarak rüyada verilir. Bunu bir usta kaycının yanına çırak olma takip eder. Ustadan kaycılığın inceliğini öğrenmeyen kaycılar “eelü caan kayçı (kutsal kayçı)” olarak görülmez. Uzun süren bir çıraklık döneminden sonra zamanı geldiğinde ustasının izin vermesiyle kaycılığa başlar. Kayçılar, destanları abartılı jest ve mimiklerle anlatırlar. Metin Ergun onların sanatlarını icraları hakkında şu tespitlerde bulunmuştur. “Ellerindeki topşuurlarını bazen kılıç şeklinde savurarak, bazen de at yerine koyup üzerlerine binerek savaş sahnelerini canlandırırlar. Kendilerini destandaki olayların atmosferine kaptırıp yerlerinde duramazlar ve destanı çadırın başköşesinde anlatmaya başladıkları halde, bitirirken eşğine kadar gitmiş olurlar. Bazen seyircilerle diyalog kurup onlara soru sorarlar. Kayçılar, kendilerine rüyalarında öğretilen destanları bir kelimesini bile unutmadan tam olarak anlatmak zorundadırlar. Eğer eksik anlatırlarsa rüyalarına destan kahramanı girer ve onları cezalandırır. Bu şekilde destanı eksik anlattığı için cezalandırılan kayçılardan biri Anike’dir. Kan-Oozınlı Anike, Altay-Buuçay Destanı’nı eksik anlattığı için, Altay-Buuçay tarafından rüyasında kamçılanmıştır. Anike, Altay-Buuçay tarafından cezalandırılmasından kısa süre sonra ölmüştür. 1935 yılında ünlü Altay Kayçı Sığır Mamakov, bir dost ziyaretinde Kan-Buutay destanını anlatır. Fakat destanı bir gecede bitirememiş. Sabahleyin evine dönerken: ‘Evde bitirmem lâzım; yoksa lutlıraman kızar.’ demiş.”

Kayçı sesini “oy”, “uy”, veya “ey” diyerek topşuura göre ayarladıktan sonra destanını anlatmaya başlar.

Muhtelif Türk boylarında destan söyleme geleneği birtakım mektepler vasıtasıyla geçmişten geleceği taşınmaktadır. Usta destancılar hafızalarında tuttıkları destanları, kendilerine has ezgileri ve çaldıkları müzik aletlerini, yöre ağzı ile ilgili bilgi ve birikimlerini destan söylemeye kabiliyeti olan gence aktarılır. Aktarılanlar o yöreye ve ustaya ait unsurlardır. Bu tarz mektepleri / ekoller Altay, Kırgızistan, Özbekistan, Karakalpakistan, Uygur Özerk Cumhuriyetinde ve Türkmenistan’da görülür. Bunlar; Bahşılık Mektebi, Cıravlık Mektebi, Kayçılık Mektebi ve Manasçılık Mektebi gibi adlarla anılırlar. Bu mektep Türkmenistan’da “Yol” olarak adlandırılır.

Altay kayçı mektepleri: Kişi ve memleketlere göre farklılıklar arz eden tarzın adı. “Kay”ın çıkış yeriyle ilgili olarak iki şekilde tezahür etmiştir.

1. Kayı damaktan çıkaranlar: a. Kumandı Mektebi, b. Çalgandu Mektebi, c. Bayat Mektebi.

2. Kayı göğsünden çıkaranlar: a. Altay-Kiji Mektebi, b. Tuba Mektebi, c. Telenget (Tölös). Mektebi.

Azerbaycan âşık mektepleri: Azerbaycan Türklerinde destancılık geleneğinde âşık mektepleri / ocakları / muhitleri önemli rol oynamaktadır. Meherrem Kasımlı, Aşık Seneti adlı eserinde bu muhitleri mektep olarak niteler ve âşık çevrelerini 16 mektebe ayırır.

1. Gencebasar Mektebi, 2. Borçalı Mektebi, 3. Göyçe Mektebi, 4. Dereleyez Mektebi, 5. İrevan Mektebi, 6. Çıldır Mektebi, 7. Şirvan Mektebi, 8. Derbent Mektebi, 9. Karabağ Mektebi, 10. Nahçıvan Mektebi, 11. Karadağ-Tebriz Mektebi, 12. Urmîye Mektebi, 13. Zencan Mektebi, 14. Horasan Mektebi, 15. Save Mektebi, 16. Kaşgay Mektebi.

Âşık mekteplerini Sednik Paşayev 7 grupta toplamıştır. Bu gruplardan Şirvan-Mugan âşık mektebi, Şemkir-Gazak âşık mektebi, Guba-Derbent âşık mektebi, gibi mektepler yukarıda yer almamaktadır.

Özbekistan bahşılık mektepleri: 1. Bulungur Mektebi, 2. Korgan Mektebi, 3. Nurata Mektebi, 4. Şehrisebz Mektebi, 5. Narpay Mektebi, 6. Narpay Mektebi,

Türkmenistan Mekteplere / Yolları: 1. Daşoğuz / Yomut-Gökleñ Mektebi (Yolu), 2. Çarçev / Çovdur Mektebi (Yolu), 3. Damana Mektebi (Yolu), 4. Ahal-Teke Mektebi (Yolu), 5. Merv / Salır-Sarık Mektebi (Yolu)'dur.

Karakalpakistan Mektepleri: 1. Soppaslı Sıpıra Cırav mektebi, 2. Ciyen Cırav Mektebi.

Tuva mektepleri: 1. Ulug-Hem Mektebi, 2. Süt-Höl Mektebi, 3. Dzun-Hemçik (Dorgun) Mektebi, 4. Mongun-Tayga Mektebi,

Uygur Mektepleri: 1. Güney Mektebi, 2. İli Mektebi, 3. Dolan Mektebi, 4. Kumul Mektebi, 2. Turfan Mektebi.

Destanlar genellikle bir **saz** eşliğinde anlatılır. Saz, farklı coğrafyalarda farklı Türk boylarında çeşitlilik gösterir. Altay kayçıları destan icra ederken “jadagan” veya “tapşuur” denilen sazı da kullanırlar. Karaçay-Malkarlarda destancı bir türlü kemençe olan “caya kobuz” veya “kıl kopuz” denilen” sazı çalar. Kazaklarda jırçı

destanını “sıbzıgı” denilen çalgı ile icra eder. Şor kayçıları “topşuur” denilen telli çalgıyı kullanır. Tuvalarda toolçular “çadagan” yahut “igil” adını verdikleri müzik aletleri kullanırlar. Türkmenistan’da bağşılar, destanlarını “dutar” eşliğinde icra ederler. Bunun yanında “tüydük” ve “gıcak” adı gibi müzik aletlerini de kullanırlar. Türkiye’de, Azerbaycan’da ve İran’da destan saz eşliğinde icra edilir.

Saz veya kopuz eşliğinde şiir söylemeye “soylama” denilir. Soylama sırasında meram, istek ve duygu ezgili ve manzum olarak ifade edilir.

1.3. Türk Destanlarında Motifler

Türk destanları motif yönünden çok zengindir. Motiflerin her biri derin anlamlar ve mesajlar ihtiva ederler ve bu özellikleriyle nesillere adeta mesaj verilir. Mitoloji, masal, efsane, destan ve halk hikâyesi gibi türlerde, yaşama gücüne sahip en küçük ögeye verilen addır.

Motifler, gelenek içinde varlık göstererek metnin özünde önemli işlevler üstlenirler. Türk destanlarında, halk hikâyelerinde ve masallarında sıkça rastlanan ad verme, ağaç, alet, at, ateş, bilge kişi, bozkurt, dağ, dev, doğum, don değiştirme, Hızır, hile, hayvan (at, kurt, geyik, aslan vb.), harikulade yerler, ışık, ihanet, kadın, Kafdağı, kılıç, Kırklar/Çihiltan, kuyuya atılma, maden, mağara, musiki, mansıb alma, olağanüstülükler, ok-yay, ölüp dirilme, potlaç, sihir, su, renk, rüya, sayı, yada taşı ve ziyafet gibi motifler, metne doğrudan bir güç kazandıran unsurlar olarak öne çıkar. Bu motifler, sadece anlatıya derinlik ve anlam katmakla kalmaz, aynı zamanda ait oldukları milletin kimliğini ve kültürel yapısını belirleyen önemli göstergelerden biri hâline gelirler. Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde motiflerin kapsamlı bir incelemeyi gerektirdiği açıktır; ancak, bu konuya kısaca değinmek dahi bu unsurların metinlerdeki belirleyici rolünü anlamaya yardımcı olacaktır.

1.3.1. At Motifi

At, Türk sosyal hayatında önemli yer işgal eder. At, destanlarda hem savaş araca hem de ulaşım aracıdır. Uzak hedeflere varmak, savaşta galip gelmek için at hep birinci unsur olmuştur. Türk için kılıç, kalkan, ok ve yay kadar ne kadar önemli ise at da o kadar önemlidir. “At, sahibine göre kişner.” sözü bunun en büyük delilidir. Göğsü koca dağlara gün değerken uyanan Oğuz insanı, Boğaç Han hikâyesindeki

“Bidevi atlar sahibin görüp okradıkta (kişnediğinde)” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, güne, atının yanına giderek başlar. At ev halkından farklı tutulmaz, sahibiyle bütünleşmiştir. Destan kahramanı için at, evladı kadar önemlidir. Bir bakıma kaderi onunla eş değerdedir. Destan kahramanın atı iyi cinstir ve tıpkı insan gibi bir adı vardır. Bunların bir kısmı şöyle sıralanabilir:

Ak Tayçı-Akboro, Alankay-Şebiskâr, Almambet-Kılceyran, Sarı Ala, Alpamış-Tayşubar, Altın Arıç-Akboz, Altın Ayra-Ak Kula, Ay Tolızi-Ay Kara, Ayhılu-Sarat, Aza-Buzak-Askak Kara, Balbay-Sur, Bamsı Beyrek-Boz Aygır Benliboz, Battal Gazi-Aşkar, Coloykan-Açbuudan Bozkısrak, Coodarbeşim-Kılkara, Edigey-Tim Çuvar, Er Tabıldı-Arçatoru, Er Töştük-Çalkuyruk, Er Yolay-Aç Budan, Hızır-Bozat, Humay-Ak Buzat, Hz. Ali-Düldül, Hz. Hamza-Aşkar, Kaçak Nebi-Bozat, Kara Güne-Gök Bedevi, Karasay-Tarlan, Kazan Bey-Konurat, Kiziroğlu Mustafa Bey-Alapaça, Koblandı-Taybuyrul, Kökül-Kerkulun, Köroğlu-Kırat, Kurmanbek-Teltoro, Kükettay-Gök Boz, Kültigin-Alp Salcı Azman Azyağız, Manas-Ak Kula, Noradın-Sarala, Oğuz-Alacaat Öksüz, Saltuk-Aşkar Ankabil Kurban Semend-i Sebz, Şah İsmail-Kamertay, Tabıldı-Arçatorun, Taylak-Burul, Töştük Han-Çalkuyruk, Tundar-Töpel Kaşga, Ural Batır-Ak Buzat, Yeğnek-Doru Aygır, Zerkam-Taryel, Zoyatülele-Kök Tulpar.

Türk destanlarında atlar, çok çok özel canlılardır. Köroğlu anlatıcıları Kırat'ı, gölden / ırmaktan çıkan bir aygırın yıllık içindeki kısraklardan birisi ile çiftleşmesinden sonra doğduğu mitik unsurlara götürürler Ab-ı hayattan içtiği için ölümsüzdür. Ardından gelen atların hiçbirisi ona yetişemez. Kavgadan kaçmaz. Ön ayakları bir çınarın tepesine ulaşacak derecede büyüktür. Gözleri kızıl elma, yeleşi genç kız saçları gibi uzun, göğsü nakışlıdır. Hz. Ali'nin Düldül'ü, Hz. Hamza'nın Aşkar'ı gibidir. Cennet'teki Kevser'den su içmiştir. Bir sıçrayışta yüksek kale duvarlarını aşar. İnişte ceylan, yokuşta keklik gibi seker. Hatta bu arada suru tahrip dahi eder. Diz boyu çamura aldırış etmeden rahatlıkla koşar, üstelik toynağına çamur ulaşmaz. Yayıldığı yerdeki otları koparınca kalan yer ekime hazır bahçe gibi olur. Ayağını vurduğu yerde, bir külek buğday alacak kadar çukur açar. Don değiştirme özelliği vardır. Köroğlu istediğinde cılız bir hayvan görünümüne dönüşebilir. Zekidir, sahibinin değil sözlerinden düşüncesinden bile ne yapmak istediğini anlar. Bazı kollarında bir insan gibi konuşur. Seksen bin kızla, seksen bin gelinle değiştirilemeyecek kıymettedir.

At, Türk inancında denizden çıkmış, dağdan inmiş, gökten gelmiştir yahut mağaradan gelen kutsal aygırdan çoğalmıştır. Akıllı ve hissiyatı kuvvetlidir, sahibinin hissettiklerini hissettiği gibi tehlikeyi de önceden hisseder. Konuşur, konuşulandan anlar. Kaybolur ve istenildiğinde ortaya çıkar. Uzun boyunlu, geniş alınlı, iri gözlü, dik kulaklı, geniş sağırlı ve uzun bacaklıdır, rüzgârın hızında koşar, havada uçar. Çinliler Mete'ye elçi göndererek babasının durmaksızın 1.000 mil koşan atını istemiştir. Başkurt destanlarında atlar, yarı tanrı olarak nitelendirilmiştir, olağanüstü güçlere sahiptir. Ural Batır destanında Ak Buzat ve Sarat gökyüzünde yaşarlar. Ak Buzat, göklerin hâkimi olan Samrav'ın karısı Koyaş (Güneş)'ten doğmuş olan Humay'ın, Sarat da Samrav'ın kızı Ay'dan doğan kızı Ayhılu'nun atıdır. Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde uçabilen semavi at motifi de yer alır. At dile gelir ve kahramana; "Yum gözünü." der, kahraman gözünü yumar. "Aç gözünü." dediğinde kahraman gözünü açınca istediği yere geldiğini görür. Buzat ve Sarat bu özelliklerde atlardır. Köroğlu'nun atı Kırat koşarken ayakları yere değmez. Manas'ın Akkula'sına hiçbir at yetişemez. Destanlarda hep destan kahramanının kahramanın atı birinci gelir.

Atından ayrı kalan kahraman atı ile birlikte gücünü de yitirir, sıradan insan hâline gelir. Türk destanlarındaki atlar genellikle kır attır.

At, daima kahramanın yanındadır, destan kahramanı ölürken bile hep onun yanında olmuştur. Kalmuklar Almambet'i öldürünce atı Sariala Almambet'i düşmana kaptırmaz alıp Talas'a getirir. Er Töştük şeytan tarafından öldürülünce atı Çal Kuyruk Er Töştük'ü diriltir.

Destanlarda at, kahramanın ayrılmaz bir parçası olarak öne çıkar ve kahraman ile atı arasında derin bir bağ kurulur. Bu ilişkinin gücü o kadar belirgindir ki, kahramanın adı anılırken, atının adı da bir sıfat gibi önünde yer alır; örneğin, "Boz Aygırlı Bamsı Beyrek" ya da "Konur Atlı Kazan Bey" ifadelerinde olduğu gibi. Kahramanlar, yalnızca kendileri için değil, atları için de dualar ederek bu özel bağa vurgu yaparlar. At, kahramanın gücünü, prestijini ve başarılarını tamamlayan bir unsur olarak halk anlatılarında önemli bir yer tutar.

1.3.2. Ad Verme Motifi

Türk kültüründe ad verme motifi önemli bir yer tutar ve genellikle belirli bir durum, olay, düşünce ya da kanaatin sonucunda ortaya

çıkarak. Bu motif, özellikle doğan çocuğa bir peygamberin, bir pirin, babanın veya bir hekimin ad vermesiyle kendini gösterir. Pek çok halk hikâyesinde ise çocuk, başlangıçta adsız olarak büyür; ancak zamanı geldiğinde, doğumuna sebep olan derviş ya da bilge kişi gelip çocuğa adını verir. Bu ad verme süreci, hem çocuğun kimliğini kazanmasını sağlar hem de halk hikâyelerinde önemli bir dönüm noktasını simgeler.

Aymöke: Evin önüne gelen kıza şölen verilerek “Altın Arığ”, erkek çocuğa da “Aymöke” adı verilir. Battal Gazi Destanı: Battal Gazi’nin asıl adı Cafer’dir. Gösterdiği kahramanlıklardan sonra, adı “Battal” olur.

Bozkurt Destanı: Adı Göktürkçe olmayan delikanlı, “Türk” adını alır. Evlendiği kadınlardan adı Asena olanın soyu tahta geçer ve bu boyun adı “Aşine” olarak anılır. Dede Korkut: Boğaç Han boyunda, boğayı mağlup eden Dirse Han’ın oğluna bu başarısından dolayı “Boğaç” adı konulur. Ergenekon Destanı: Göktürkler Kayan’ın çocuklarına “Kayat”, Tukuz’unkilere de “Törülken” derler. Yerleşip çoğaldıkları yeri de “Ergenekon” olarak isimlendirirler. Manas: Yakup Han’ın oğlu olunca dört peygamber gelip bu çocuğa “Manas” adını koyarlar. Manas’ın oğluna isim konulurken de bir ihtiyar peyda olur, çocuğa “Semetey” adını verir. Semetey’in çocuğuna da “Aykoca” adında bir aksakal “Seytek” adını verir. Teyitbek’in oğlu olunca adını “Kurmanbek” kor. Kurmanbek de oğluna “Seyitbek” adını verir. Eşimkul menen Zuura destanında doğan çocuğa ihtiyar hekim isim koyar ve adına Altın Kökül der. Oğuz Destanı: Oğuz Kağan doğunca konuşmuş ve kendi adını kendisi vermiştir. Oğuz seferden dönerken elde ettiği ganimetleri taşımak için kağı yapan bey “Kanglı” adını verir. İslâmî varyantta, çocuğa isim verme düşünülürken destan kahramanı Oğuz dile gelip “Benim adım Oğuz” der. Oğuz, emanet ettiği şehri saklayana “Saklap”, kaybolan atını bulan kişiye “Karluk”, ağaçları sandal yapıp İtil Suyunu geçmelerini sağlayan beye “Kıpçak” ve yolda rastladıkları evin kapısını açan kişiye de “Kalaç” adını verir. Şu Destanı: İskender’in ordusundan kaçmayıp bulundukları yerde kalan beylere “Kalaç”; İskender, rastladıkları uzun saçlı 22 beye “Türkmanend (Türkmen)” der. Ayrıca, Türkler, öldürdükleri ve üzerinden kanlı altın çıkan İskender’in askerini görünce “Altın kan” derler ve o dağ zamanla “Altan Han” olarak adlandırılır.

1.3.3. Ağaç Motifi

Ağaç, Türk kültüründe ana rahmi, çoğalma, sığınak ve devletin geleceği ile sürekliliğini simgeleyen önemli bir unsurdur. Bu

sembolizm, Türk inanç sisteminde yaratılış destanına kadar uzanır. Türk mitolojisine göre, Tanrı, yarattığı dokuz insan türünü bir ağacın altında saklamıştır. Ayrıca, Türk inanç kültüründe her kavmin kutsal kabul ettiği bir ağaç ve bir kuş vardır. Kayın, çam, kavak, ardıc, meşe, selvi, çınar, ığde, söğüt ve karaağaç gibi ağaçlar, bu kutsallığı taşıyan önemli örnekler arasında yer alır.

Tanrı yaratılış efsanesinde ilk yarattığı canlıları dokuz dallı ağacın altında toplamıştır. İnsanlar, Âdem ile Hava'nın cennete iken yasak meyveyi yedikleri hayat ağacından sonra çoğalmıştır. Şamanizm inancına göre Ülgen Ata ile Umay Ana gökten kayın ağacı ile birlikte inmiştir. Şamanlar, ak kamlar gökyüzüne hayat ağacından çıkar ve aydınlık ruhlar için ayin düzenler. Şamanist Türkler, kutsiyetinden dolayı ağaç için kurbanlar kesmişlerdir. Başkurt rivayetlerinde her boyun kendine ait bir ağacı ile bir kuşu olduğundan söz edilir. Hatta insanlar "Ağacın ne, kuşun ne?" diyerek birbirlerini tanımaya çalışırlardı. Bugün, Anadolu dahil olmak üzere tüm Türk dünyasında, ağaca dilek dileyip bez bağlama geleneği devam etmektedir.

Yakut inancına göre insanlar, tek bir ulu ağaçtan beslenirler ve doğum tanrısı olan Kübey Han, bu ağacın kovuğunu kendine mekân edinmiştir.

Ak Maktum destanında, Maktum, kendisini kovalayan askerlerden ormana kaçarak kurtulmuştur. Canış Bayış destanında ise sıkça söğüt ve çınar ağaçlarının adlarına yer verilir. Karakul Botom'da ise çocuklar, çınar ağaçları gibi nitelendirilir.

Bozkurt Destanı: Dişi kurdun çocukla evlendiği mağaranın bulunduğu yerde meyve ağacı vardır. Ergenekon Destanı: Göktürklerin sığındıkları yerde meyve ağaçları vardır.

Göç Destanı: Hulin Dağı'nın yakınlarında Selenga ve Tuğla nehirleri arasında iki ağaç vardır. Bunlardan birisi kayın ağacıdır. Dokuz ay on gün boyunca gökten bir ışık bu ağacın üzerine düşer ve ağaç gün geçtikçe şişmeye başlar ve günün birinde içinde beş erkek çocuğu çıkar.

Oğuz Kağan Destanı: Oğuz, ikinci eşini bir ağaç kovuğunda bulur ve onunla evlenir. Oğuz, canavarı öldürmek için avladığı geyiği ve ayıyı bir ağaca bağlar ve onun buraya alışmasını düşünür. Ordusu İtil nehrini geçmek durumunda kalınca, bir ağaçtan sallar yapıp karşıya geçmelerini sağlar. Uruz Bey'in oğlu, Oğuz'a "Bizim soyumuz senin

ağacının yemişindendir.” diyerek aynı soydan olduğunu söyler. Oğuz yaşlanınca büyük şölen verir ve ordugâhının sağ ve sol yanına kırk kulaç uzunluğunda iki ağaç diktirir.

Dede Korkut boylarında ağaç önemli bir yer tutar ve sık sık övülür. Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gazi’nin Şeyh Edebali’nin evinde uyuduğu sıra rüyasında göbeğinden çıkan çınar ağacının üç kıtaya kol atacak olan Türklere işaret olmuştur.

1.3.4. Alet Motifi

Destan kahramanlarının zafere ulaşmasında kullandıkları alet ve eşyalar önemlidir. Bu bakımdan aletleri motif olarak değerlendirmek gerekir. Bunlar da genellikle kılıç, kalkan, ok, yay, balta, hançer, mızrak, zincir, bıçak, zırh, ok geçirmeyen giysi, dürbün, kırbaç ve tüfek şeklinde karşımıza çıkar. Bunlardan ok ve yay sadece alet olma özelliği göstermeyip Türk üstünlüğünü ifade eden hukuki bir semboldür. Canıl Mirza ve Canış Bayış, üzerlerine olupok denilen ok geçirmeyen giysileri kuşanıp düşmanın karşısına öyle çıkar. Kurmanbek iyi mızrak kullanır.

Türk kültüründe kılıç, savaş ruhunun simgesi sayılır. Yemin edilirken eğilip kılıç öpülerek yemin edilir. Kahraman, kılıcı suya vurarak coşkun suda kendisine yol açar. Evlilik öncesinde sevgili ile yan yana yataırken araya kılıç konur. Yemin edilirken “Gök girsin kızıl çıksın.” denilerek kılıç üzerinde yemin edilir. Kahraman, kılıcını elinden düşürmez, şayet düşürürse ölür. Anadolu’yu ve Balkanları fethetmişlerdir. Ural Batur destanında, ölümsüzlük suyunu arayan Ural’a babası, kıvılcımlar saçan elmas bir kılıç verir. Cuma namazı öncesi imam, minberde kınında olmayan çıplak kılıca dayanarak insanlara hitap etmiştir. Şamanizm inancının olduğu yerlerde şaman ayin sırasında elinde tahta kılıçla kötü ruhları uzaklaştırır. Sarinci Bököy destanında, Bermet, babasına altın sandık yaptırıp içine keskin kılıç koydurur.

1.3.5. Ateş Motifi

Destanlarda sık karşımıza çıkan motiftir. Dinî merasimler büyük tepelerde yapılır ve büyük bir ateş yakılır. Kültürümüzde ateş / ocak doğrudan aile anlamına gelir. Ocağın yanması, ocağın tütmesi ailenin var olduğunu işaret eder.

Yakıcı özelliği olan ateş, bazı varlıkları, velileri yakmaz.

Oğuz Kağan destanında Oğuz, doğduğunda yüzü gök gibi parlak ve ağzı ateş kızıldır.

Ergenekon destanında Göktürkler, bir kat odun bir kat kömür yığıp ateşe verirler ve demir dağı eritirler.

Satuk Buğra Han: Ağzından çıkan al-kızıl ateş, inanmayanları yakar. Satı Kumartaşlıoğlu, Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü adlı çalışmasında destanlarımızda ateş kültü ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur:

Maaday Kara, yetmiş gün boyunca uyurken eşi onu ocak başında beklemiştir. Bu destanda aile merkezi ocak etrafıdır.

Almanbet, Müslüman olduktan sonra atasının yurduna gider, ateşin başında hane halkının Müslüman olmasını ister.

Ak Taycı'nın giysileri ateşte yanmaz.

1.3.6. Bilge Kişi Motifi

Önemli durumlarda danışılan, isabetli kararlar veren ve geleceğin şekillenmesinde başrol oynayan kişi olarak bilge, toplumun tecrübeli ve saygıdeğer aksakalıdır. Bilge kişiler, toplumun bilgisine sahip olan, milletin geleceğini etkileyebilecek önemli rüyalar gören, fal bakan, kahramanlara ad koyan ve hastalıkları tedavi eden figürlerdir. Destanlarda, bu kişiler topluma öğütler verir ve manevi liderlik rolü üstlenirler. Bilge, kahramanlara ve halka yol gösterir, onlara iz ve değer verir. Bu durum, Türklerin yaşlılarına ve ilme olan saygısını, âlimlere kutsal bir insan gözüyle bakarak bilgiye verdikleri değeri ortaya koyar.

Oğuz Kağan Destanı: Oğuz'un rüyasını yorumlayan Uluğ Türk toplumun bilicisi ve kendisine ihtiyaç duyulan birisidir. Yaşlı ve tecrübeli veziri Uluğ Türük'ün gördüğü rüya gerçekleşir ve Oğuzlar cihana hâkim olur. Ona İslâmî Oğuz Destanındaki Yuşi Hoca ile Gün Han'ın veziri İrkıl Hoca da dahil edilebilir.

Şu Destanı: Hükümdar Şu, kendisine İskender'in askerlerinin genç olduğunu ve ordunun başına yaşlı birini geçirmesi gerektiği fikrini söyleyen vezirine hak verir ve ordunun başına tecrübeli birini tayin eder

Göç Destanı: İran rivayetinde, Bugu Han, rüyasında aksakallı, ak değnekli bir ihtiyarın elinden fıstık şeklinde bir taş alır. İhtiyar ona, bu taşı sakladığı müddetçe dünyaya hâkim olacağını söyler.

Dede Korkut Kitabı: Dede Korkut Oğuz'un bilicisidir.

Manas destanında bilge tip olarak Manas destanında Bakay Battal Gazi destanında da onun lalası Tevabil görülür.

Er Tabıldı: Er Tabıldı'nın yaşlı ve tecrübeli bir öğütçüsü vardır.

Ergenekon Destanı: Hakana Ergenekon'dan dağı eriterek çıkabilecekleri fikrini veren demirci bilge tip olarak karşımıza çıkar.

Eşimkul menen Zuura: Bir ihtiyar dağdan köye inen Er Kökül'e bütün sırrını anlatır.

Satuk Buğra Han Destanı: Satuk Buğra tavşan donuna girmiş Hızır Aleyhisselâm'ı kovalar. Hızır asıl hâline döner ve ona öğütlerde bulunur.

1.3.7. Bozkurt Motifi

Türklerin sembollerinden biridir. Tarihi derin geçmişlere dayanan milletlerin sembol hayvanları vardır. Seçilen sembol hayvanlarla milletlerin karakteristik vasıfları ve idealleri arasında sıkı bağ vardır. Çinliler ejder, Slavlar ayı, Fransızlar horoz, Farslar aslan ve Araplar için yılan semboldür. Türkler ise iki hayvanı kendilerine sembol olarak benimsemişlerdir. Bunlar; gökte kartal, yerde de bozkurttur. Bozkurt motifinin derinliği Şamanizm'e dayanır. Bozkurt, Türkler zor duruma düştüğünde ortaya çıkmış ve onları sıkıntıdan kurtarmıştır.

Ergenekon Destanı- Bozkurt Destanı: Bozkurt, Türk soyunun atası ve anası hükmündedir. Oğuz Kağan Destanı: Oğuz seferde iken ortaya çıkan bozkurt orduya kılavuzluk etmiştir.

1.3.8. Dağ Motifi

Türk inancında dağ kutsaldır ve ata olarak kabul edilir. Cudi, Sina ve Hıra Dağı Hz. Nuh, Hz. Musa ve Hz. Muhammet ile kutsallaşmıştır. Masallardaki Kaf Dağı devlerin yaşadığı yerdir, cenknamelerde Hz. Ali orada namaz kılmıştır. Yecüc ve Mecüc, Ötügen yahut Demir Dağ'dadırlar.

Gelinler ve kızlar, dağa yaklaştıklarında dağı, ata benzer bir varlık olarak kabul ettikleri için başlarını kapatırlardı. Buradaki ağaçlar da kutsal sayılır ve onlara süt ve et sunulurdu. İnsanlar, dağın zirvesinde Tanrı'ya daha yakın olduklarını hisseder ve bu inançla dua eder, yardım diler ve dağın adına yemin ederlerdi. Geçilmesi güç, sarp yollarda ve dağlık bölgelerde yol iyeleri yaşar, buraları ellerinde tutarlardı. Dağlar, özelliklerine göre farklı adlarla anılırdı. Kırgız destanlarında Ala-Too, Toru-Kart, Karool, Kara-Too, Tal-Çoku, Kangal gibi dağlara rastlanır. Karakul Botom'da dağa avlanmaya çıkılır. Ayrıca, Er Töştük'ün kahramanlığından bahsedilirken "Dağ gibi Er Töştük" ifadesi kullanılarak, onun büyüklüğü ve kudreti vurgulanır. Hakaslar da her soyun kendisine ait bir dağı, bu dağların isimleri (Hoorbas, Sarıg Dağ, Sahçah, Talbyrt v.b.) ve ona bağlı olarak adetleri vardır. Kadınlar dağın ismini asla telaffuz etmezler. Şamanlar teflerini kendilerine ait olan dağa giderek yapar ve deri üzerine o dağın resmini yapar. Hz. Musa'nın Allah'a yakınlaşması Tur dağında konuşmuştur. Türk kültüründe dağların ardında, devler, ejderhalar yaşar ve kahraman kişi bu dağın ardına giderek onlarla mücadele eder, onları yenerek yiğitliğini gösterir.

1.3.9. Dev Motifi

Masallarda sıkça yer alan dev motifi destanlarda da görülür. Genellikle özellikleriyle yer alır. Az da olsa yardımsever ve iyilik yapan devlere rastlanır. Kıpçak destanlarında Dede Korkut'ta karşımıza çıkan Tepegöz'e benzeyen tek gözlü devler yer alır. Karaçay-Malkar destanlarında da tek gözlü devler vardır. Dev ile ilgili en eski bilgiler Avc bin Unuk adı ile Tevrat'ta geçer. Türkiye Diyanet Vakfının yayımladığı İslam Ansiklopedisinde ilgili maddede ve Hayrettin İvgin'in Derin Mitoloji adlı kitabında bu konuda geniş bilgi verilmiştir.

1.3.10. Doğum Motifi

Pek çok destanda yer alan motiflerden birisidir. Halk hikâyelerinde genellikle bir dervişin verdiği elmanın yenilmesi sonrasında dünyaya gelir. Destan kahramanının doğumu da olağanüstülükleri saklar. Oğuz Kağan Destanı: Oğuz, diğer çocuklarından farklı dünyaya gelir ve onlardan farklı özelliktedir. Destan şöyle başlar: "Günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum sancıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök gibi parlaktı, ağzı ateş kıvılcığı, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi." Göç Destanı:

Her geçen gün daha da şişen bir ağaçtan, beş tane çocuk dünyaya gelir, bunlar Uygurların atasıdır. Cakıp Han'ın eşi Cıyırdı hamile kalınca kaplan eti dışında başka et yemez. Doğum sancıları sonrası bir parça et doğurur. Et torbası açıldığında içinden Manas çıkar. Manas'ın bir elinde yağ, bir elinde kan vardır.

1.3.11. Don Değiştirme Motifi

Ermiş bir kişinin turna, güvercin, doğan, geyik, yılan, balık veya ejderha gibi hayvan şekillerine girerek kerametini göstermesi, “don değiştirme” motifiyle ifade edilir. Bu motif, bir hayvan kültürle bağlantılıdır ve genellikle Alevî inancında, ölüm ve yeniden başka bir biçimde doğma (tenasüh) düşüncesini yansıtır. Tenasüh inancı, İslam'da yer almasa da, Şamanizm ve Maniheizm gibi eski inançlardan miras kalan bir öge olarak Türk kültüründe kendine yer bulmuştur.

Şekil değiştirme motifi, özellikle menkıbelerde öne çıkar. Velilerin manevi özellikleri anlatılırken, gösterdikleri kerametler arasında don değiştirme de önemli bir yer tutar. Bu tür bir şekil değiştirme, Budizm'de de yaygın bir tema olup, örneğin Budha'nın çeşitli hayvan şekillerine girerek dünyaya geldiği anlatılır. Bu motifi ilk örneklerinden biri, Ural Batır Destanı'nda görülür. Destanda, Ural Batır'ın kardeşi Şülgen, devler diyarında ejderha şekline girerken; Ural Batır'ın eşi Huma ve Şülgen'in karısı Ayhılıv kuş şekline girer. Ayrıca, devler padişahı Ezreke'nin oğlu Zerkum da yılan ve balık şekillerine bürünür.

Türk Müslüman dervişlerinin önderi olarak kabul edilen Ahmet Yesevî'nin de şekil değiştirdiği, geleneksel anlatılarda yer almaktadır. Gösterdiği kerametler ve söylediği hikmetlerle kısa sürede pek çok mürit toplayan Ahmet Yesevî, büyüklüğünü ve ulaştığı manevi mertebeyi anlamak için 7 Horasan ereninin turna şekline girerek onun yanına gitmesi gerektiği rivayet edilir. Gelen 7 turnanın kimler olduğunu fark eden Ahmet Yesevî de, onlara karşılık olarak turna şekline bürünerek onları karşılar. Türk kültüründe doğan şekline giren bir diğer önemli şahsiyet ise Abdülkadir Geylanî'dir. Abdal Musa, Kaygusuz Abdal'ı irşat etmek amacıyla geyik şekline girmiştir. Abdurrahman Güzel'in eserinde, Kaygusuz Abdal'ı anlatan bir menkıbe de yer alır: Teke ili Alaiye Sancak Beyinin oğlu Gaybî Bey, 18 yaşındayken ava çıkar. Karşısına çıkan ahuyu vurur, ancak ahu kaçarken Gaybî Bey, kan izlerini takip ederek geyiğin ardından gider. Geyik bir tekkeye girer, Gaybî Bey de onu takip eder. İçeride Abdal

Musa'yı gören Gaybî Bey, Abdal Musa'nın kolunu yukarı kaldırarak koltuğunun altındaki oku gösterdiğinde, bu oku tanır ve geyik şeklinde görünenin Abdal Musa olduğunu anlar. Velâyetnamelerde benzer şekil değiştirme olaylarına sıkça rastlanır. Örneğin, Seyyid Gazi, kendisini ziyarete gelen Kolu Açık Hacım Sultan'ı yabani geyik şeklinde karşılar. Şekil / don değiştirme motifi, meşhur Ali Cengiz ve Kazakların Tazşa Bala masalında da belirgin bir şekilde yer alır. Ustasından bu oyunu öğrenen delikanlı, sırasıyla at, koç, kuş, elma, darı ve sansar şeklinde dönüşür. Onu yenmeye çalışan ustası ise şahin ve horoz şekline girse de çırağını mağlup etmeyi başaramaz.

1.3.12. Hayvan Motifi

Türk kültüründe hayvanlar önemli bir yer tutar ve atlı-göçebe yaşam tarzının etkisiyle hem destanlarda hem de günlük hayatta insanlar ve hayvanlar arasındaki iç içe geçmişlik belirgindir. Hayvanlar hem evcil hem de yabanî olarak farklı kategorilerde sınıflandırılabilir. Bu hayvanları dört ana grupta toplamak mümkündür:

Avlanan Hayvanlar: Geyik, ceylan, maral, keçi, dağ keçisi, saygak (yabanî koyun), tilki.

Avda Kullanılan Hayvanlar: At, beygir, köpek, kartal, tazi, sungur.

Yabanî Hayvanlar: Colbors (kaplan), aslan, kurt, fare.

Evcil Hayvanlar: Deve, inek, kaz, koyun, keçi, teke, köpek, kulan, öküz, ördek, sungur.

Evcil Olmayan Hayvanlar: Balık, karınca, yılan, domuz.

Kuşlar: Bülbül, akdoğan, akbaba, karakuş, kuğu, kuzgun, karga, saksagan, simurg, tarla kuşu, yarası.

Bu hayvanlar arasında, kurt, geyik, keçi, kaz, ceylan gibi bazı türler kutsal kabul edilir ve kültürde özel bir yere sahiptir.

Alp Er Tunga: Alp Er Tunga'nın yuğ töreninde beyler, cesedin bulunduğu çadırın etrafında dönerken atlarını yoracak derece dönerler, bu arada kurt gibi sesler çıkarırlar.

Bozkurt Destanı: Göktürk Kağanı Ka-Pan-Pu'nun kardeşlerinden birisinin annesi kurtttur. Düşman baskınından kurtulan ve elleri ayakları kesilmiş çocuğa bir kurt bakar ve büyüdüğünde onunla evlenir. Babası

öldürülen Gunmo'yu kuşlar sineklerden korur ve bir dişi kurt onu sütüyle besler.

Ergenekon Destanı: İlhan'ın oğlu ve yeğeni düşmandan kaçınca yurtlarında deve, at, öküz ve koyun bulurlar. Kışın bu hayvanların etini yerler, yazın da sütünü değerlendirirler.

Göç Destanı: Buğu Han'ın torunlarından biri tahta oturduğunda leylek ve kuşlar "Göç Göç!" diye çığırırlar.

Köroğlu: Köroğlu'nun Kırat'ı eşi görülmemiş bir attır.

Manas: Yakup Han, oğlu olunca Allah'a kısırak kurban eder. Manas ölünce atı, köpeği ve doğanı onu terk etmez. Onların bu bağlılığı karşısında Allah Manas'ı diriltir. Beylerin her birinin çeşitli adlarla anılan cins atları vardır.

Oğuz Destanı: Destan metni içinde ayı, geyik, sunkar, canavar, öküz, buzağı, koyun, tavuk, at ve kurt gibi hayvanlardan söz edilir. Oğuz'un ayağı sığır ayağı, omuzu samur omuzu, göğsü ayı göğsü ve beli de kurt beli gibi incedir. At sürüleri güder, ata biner. Askerleri, savaşta bozkurt sesi çıkararak saldırır. Destanda Oğuz'un karşısına birkaç kere gök tüylü, gök yeleli kurt çıkıp, ona yol gösterir. Oğuz, sefer sırasında aygırı kaybolur, onu bir bey bulup getirir.

Satuk Buğra Han Destanı: Satuk Buğra Han, ava çıkınca bir tavşan kovalar. Kızlarından birisi aslan görünce bayılır.

Şu Destanı: Hakan Şu, seyyar havuzunda kaz, ördek yüzdürür. Şu'nun yaptırdığı şehre gelen leylek, yapılan tılsım yüzünden daha ileri gidemez.

Türeyiş Destanı: Hun hakanlarından birisi tanrı ile evleneceklerine inandığı iki kızını kuleye kapatır. Tanrı bir kurt şeklinde gelip bu kızlarla evlenir. Bu evlenmeden Dokuz Oğuz-On Uygur soyu olur. Çocuklarının sesi bozkurt sesi gibidir.

1.3.13. Hile Motifi

Hile, günümüzde olduğu gibi geçmişte de insanların hayatında var olan bir olgudur. İnsanlar, amaçlarına ulaşmak için ya da üstünlük sağlamak adına mücadeleciler, azimli, güçlü ve kararlı olmalıdırlar. Ancak bu nitelikler yeterli olmadığında, bazen işin üstesinden gelebilmek

için hileye başvurulmuştur. Hile yalnızca bireysel olarak yapılmakla kalmaz, savaşlarda devletler tarafından da kullanılabilmiştir. Türk destanlarında bu olgu çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Örneğin:

Ak Maktım Destanı: Ak Maktım, Kalmuklarla baş edemeyeceğini anlayınca onları hileyle öldürür.

Cañıl Mırza Destanı: Akkoçkor, Cañıl'ın yanına Çınasıl'ı gönderip onu kandırdıktan sonra yakalayıp esir alırlar.

Canış ve Bayış Destanı: Celmayan, hileyle Canış ve Bayış'ı alıp Şumurut'a götürür.

Sarıncı Bökey Destanı: Sarıncı, sürgünle Küldür Han'ın elinden beş arkadaşının yardımıyla hile yaparak kurtulur.

Bu örnekler, destanlarda hilenin farklı şekillerde ve stratejik amaçlarla kullanıldığını gösterir.

1.3.14. Işık Motifi

Türk destanlarının çoğunda yer alan ve “Mutlu gelecek” anlamını ifade eden motif, parlaklık, ışık, ziya ve aydınlık gibi kavramlarla sıkça ilişkilendirilir. Bu kavramlar, destanlarda olumlu gelişmelerin, aydınlık bir geleceğin işareti olarak ortaya çıkar. Zaman zaman iyi dileklerin ifade edilmesinde de aydınlık ve ışık öğeleri kullanılır. Şamanizm inancına göre, göğün 17. katına doğru ışığın giderek arttığı bir âlem bulunmaktadır. Hem İslâmiyet öncesi hem de İslâmiyet sonrası destanlarda bu motif büyük bir öneme sahiptir. Destan kahramanlarının yüzleri, aydan daha parlak, güneş gibi ışıldayan ve nurlu şekilde tasvir edilir. Işık motifi, İslâmiyet sonrasında da varlığını sürdürmüş ve “Allah'ın nuru” olarak algılanmıştır.

Ak Maktım Destanı: Ak Maktım'a doğru deryanın başlangıç tarafından parlayan bir ışık akıp gelir. Zayırbek, Seyitbek'e “Yüzün, güneş ışığı gibi parlayıp hep gülsün.” diye diler.

Battal Gazi Destanı: Battal Gazi öldükten sonra mezarı üzerine gökten bir ışık inmiş, orayı nurlandırmıştır.

Bozkurt Destanı: Kaan Pu'nun 16 kardeşinden birisinin annesi kutsal ışıktan peyda olan kurttur. Delikanlının birisi yaz, birisi kış ilahından iki karısı vardır.

Göç Destanı: Kayın ağacının üzerine gökten bir ışık düşer ve ağaç şişmeye başlar ve günün birinde yarılıp içinden beş erkek çocuk çıkar. Bu çocuklardan Böğü Tigin Uygurların kağanı olmuştur.

Köroğlu Destanı: Köroğlu'nun babası, cılız tayı hiç ışık görmeyen yerde yetiştirir. Bu tay ileride Köroğlu'nun Kırat'ı olur.

Oğuz Kağan Destanı: Oğuz'un annesinin ve eşlerinin doğum yapmadan önce gözleri parlar. Bunlar ışıklı hatta ışıktan kadın hayâlidir. Oğuz doğunca yüzü mavi, yani ışıklıdır. Oğuz, birinci eşini gökten süzülen bir ışığın içinde bulur. Bunun başında Altınkazık (Kutupyıldızı) gibi bir ben vardır. Oğuz'un 6 çocuğundan üçünün adı (Gün, Ay, Yıldız) ışıkla ilgilidir. Oğuz'a yol gösteren gök kurt, bir ışık huzmesinden çıkar. Gökten inen ışık huzmesinin içinden çıkan bozkurt Oğuz'a yol gösterir.

Yaratılış Destanı: Tanrıya yaratma ilhamı veren Ak Ana, ışıktan bir kadın sembolüdür. Tanrı Kayra han kendisi için yarattığı göğün 17. katı bir ışık dünyasıdır.

1.3.15. İhanet Motifi

İhanet, yakın çevreden ya da bir zamanlar iyilik yapılmış kişilerden gelen kötü, yıkıcı ve kahredici davranışları ifade eder. Hayatın bir yansıması olan destanlar ve halk hikâyeleri de zaman zaman ihanet temalarını içerir. Bu tür ihanetler, destan kahramanlarının karakter gelişiminde önemli bir rol oynar. Kahraman, ihanetle karşılaştığında, bu deneyim ona insanları daha iyi anlama ve hayatı farklı bir perspektiften görme fırsatı sunar, böylece tecrübe kazanır. Çoğu anlatıda, kahraman tüm ihanetlere rağmen mücadelelerinden galip çıkar ve zafer elde eder.

İhanet motifine ilişkin bazı örnekler şöyle sıralanabilir:

Dede Korkut'un Dirse Han oğlu Boğaç boyunda, Dirse Han'ın kırk yiğidi kendisine ihanet eder. Yine Dede Korkut'ta Bamsı Beyrek, Yalancı Oğlu Yaltacuk'un ihanetine uğrar.

Aytünüke destanında Sarı Kaan, ağabeyi Kara Kaan'ın obasını yağmalar ve onu esir alır.

Alday-Buuçu destanında kahramanın karısı Uzun-Say-Kuv, düşmanların tarafına geçerek Alday-Buuçu'yu öldürmeye çalışır.

Kırk yiğidi, Kurmanbek'e ihanet eder ve onu düşmanla baş başa bırakırlar. Teyitbek, Teltoru adlı atını ihanet edip Kurmanbek'e vermez.

1.3.16. Kadın Motifi

Türk kültüründe kadın kutsal niteliklidir, soyludur, akıllıdır, iradesine hâkimdir, sabırlıdır. Bu özelliğiyle Türk soyunun devamında önemli bir fonksiyon icra eder. Destanlarda kadın bir erkek gibi savaşılabilen, güçlü, iyi ata binen birisidir. Hatta kimi destan ve hikâyelerde erkeklerin dahi yenemediği ve kendisiyle evlenmeye gelen delikanlıların kellelerinden kale yaptığı konu edilir. Yaratılış usturesinde tanrıya kadın yaratma ilhamı vermiştir. İslâmiyet sonrası ortaya konulan eserlerde kadın, genellikle güzellik ve aşk unsuru olarak değerlendirilmiştir. “Asil al, bey doğursun.” sözü Türklerde kadına ne kadar değer verildiğinin güzel bir ifadesidir.

Bozkurt Destanı: Aşine boyu düşman tarafından katledilir ve elleri, kolları kesilmiş bir çocuk sağ kalır. Bir dişi kurt bu çocuğu büyütür ve onunla evlenir. Göktürkler kutsal nitelikli bu dişi kurttan çoğalmıştır.

Dede Korkut Kitabı: Dört tip kadından bahsedilmiştir. Bunlardan üçü olumsuz, biri olumlu tiptir. Bu da yuvanın kurulmasında eş seçiminin ne kadar hassas bir husus olduğuna işaretir.

Göç Destanı: Galı Tigin, Çin prensesi ile evlenince yurttan dirlik düzen bozulur.

Kazak-Kırgızların Koblandı destanında kadın koruyucu bir tanrıça gibidir. Kozu körpeç ve Bayan sulu destanında melek olarak karşımıza çıkar. Köroğlu destanında Nigâr Hanım, merhametli bir olarak görülür.

Manas Destanı: Manas, Temir Han'ın kızı Kanıkey'le evlenir. Gökçeğöz, Manas ve kırk yiğidini zehirlediğinde onu karısı Kanıkey kurtarır. Oğlu Semetey'in eşi de soylu Ayçörök'tür. Kadınla ilgili olarak Mendirman destanında birtakım atasözlerine yer verilmektedir.

Obezger cakşı, han cakşı, katın cakşı, er cakşı: Vezir iyiye han da iyidir; hanımı iyiye erkeği de iyidir.

Er eşiği som demir, eritmekke hüner kerek: Er eşiği, kapısı som demir gibi zor ve zahmetlidir; evlenen bir kadın onu eritmek için yani iyi bir hanım olabilmesi için çok hünerli ve çalışkan olmak zorundadır.

Oğuz Destanı: Oğuz'un annesi, Ay Kağan adında mukaddes varlıktır. Oğuz'un iki eşi, tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kişilerdir

ve doğurdukları çocuklar da asildir. İslâmî eşmetinde / varyantta Oğuz, annesinin Müslüman olmasını ister, o da kabul eder.

Satuk Buğra Han: Buğra Han'ın kızının hamile kalması, bir inanca göre Cebrail'in getirdiği ışığın Alanur'un ağzına akması sonucu gerçekleşmiştir.

Türeyiş Destanı: Büyük Hun hakanlarından birinin çok güzel iki kızı vardır ve bunlar kurt şeklinde gelen ilahla evlenirler.

Yaratılış Destanı: Tanrıya yaratma ilhamını veren varlık Akana'dır.

1.3.17. Kuyuya Atılma Motifi

Destanlarda ve halk hikâyelerinde zaman zaman rastlanılan motiflerdendir. Kahraman genellikle atıldığı kuyuda çaresizdir ve birileri tarafında kuyudan çıkarılır. Sözgelisi, Hz. Yusuf hikâyesinde kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yusuf'u oradan geçmekte olan bir kervan kurtarır.

Abbas ile Gülgez hikâyesinde Abbas, Ali Han hikâyesinde Mustafa Bey, Ebu Ali Sina hikâyesinde vezir karakteri kuyuya atılan hikâye kahramanlarından bazılarıdır. Destan türünde ise Akbiykeş ve Karabala destanında Karabala, Alpamış (Alıp Manaş) destanında ana karakter, Erelzey-Mergen ve Haragalzay-Mergen destanında Erelzey Mergen kuyuya atılmış veya hapsedilmiş karakterlere örnek olarak verilebilir.

1.3.18. Maden Motifi

Türk destanlarında, Türklerin teknolojik ve medeniyet seviyesinin bir yansıması olarak pek çok maden adı geçmektedir. Bu maden adlarının Türkçe olmaları ve destan çağında Türklerin bu madenlerle iç içe olmaları, medeniyetin ve teknolojinin ne denli ileri olduğunu gösterir. Bu madenler arasında başlıca altın, gümüş, demir, çelik, bakır, tunç, mercan, akik ve inci yer almaktadır. Örneğin, Seyitbek ülkesine dönerken eşine mercan, akik ve inci gibi değerli taşlar getirir. Bu tür detaylar, destanlarda madenlerin ekonomik ve kültürel önemini vurgulamaktadır.

Köroğlu Destanı: Köroğlu, delikli demir dediği tüfeğin icat olmasıyla mertliğin bozulduğunu ifade eder.

Oğuz Destanı: Oğuz, canavarı demir kargısıyla, sunkarı bakır yayıyla öldürür. Yakaladığı ayıyı altın bel bağıyla bir ağaca bağlar.

Oğuz'un dostluğunu kazanmak isteyen düşman beyleri, ona altın, gümüş, yakut ve diğer mücevherlerden gönderirler. Oğuz, sefer sırasında yolda duvarı altın, penceresi gümüş, çatısı demirden ev görür. Uluğ Türük, rüyasında üç gümüş ok ve bir altın yay görür. Oğuz, ömrünün sonunda şölen verir ve ordugâhının sağ yanına kırk kulaç uzunluğunda ağaç diktirir ve başına bir altın tavuk, sol yanındaki ağacın tepesine de gümüş tavuk koydurur.

Şu Destanı: Hükümdar Şu'nun gümüşten bir havuzu vardır. İskender'in öldürülen askerinin üzerinden altın çıkar ve Şu'nun askerleri bunun altın olduğunun farkındadırlar.

1.3.19. Mağara Motifi

Ana rahmi olarak telakki edilen mağara motifi çoğalmayı, hayatı, diriliği sembolize eder. Şamanizm inancında yeraltına giden yolun girişidir. Yeraltına giren destan kahramanı buradan bir kuşa binerek gökyüzüne çıkar.

Bozkurt Destanı: Eli ayağı kesilmiş ve bataklığa bırakılmış bir çocuğu bir dişi kurt alıp mağaraya götürür, emzirir, burada büyütür.

Battal Gazi: Battal'ın atı Aşkar bir mağarada vücuda gelmiştir.

Köroğlu Destanı: Kimi Köroğlu kollarında Köroğlu ömrünün sonunda Kırat'ı ile bir mağaraya girip orada kaybolduğu anlatılır.

Kırgız destanlarının bazılarında da mağara motifi şu şekilde yer alır:

Bolot: On dört yaşına gelince üvey annesi Ak Kanış'la birlikte Köçpös Bay'ın köyünden kaçarlar. Bir mağarada yaşamaya başlarlar.

Kız Darıyka: Şayızında; yeri yarması ve kendisini saklaması için Allah'a dua eder. Karşısına bir mağara çıkar. Şayızında mağaraya girer. Mağaranın içinde yer yarılır, Şayızında oraya girer ve kaybolur.

Kococaş: Sur Eçki Moldocaş'ın önüne düşer. Kırgız çadırına benzeyen bir mağaraya girerler. Yemek yerler ve uyurlar.

Kumayık: Kutsal köpek, oğlu Kumayık'ı alıp dağa çıkar. Bir mağara bulup orada yaşamaya başlarlar.

Seytek: Seytek Kayıpçı'nın mağarasında kayıp olur.

1.3.20. Mansıb Alma Motifi

Mansıb, devlet hizmeti demektir. Devlet yönetiminde devamlılık esastır. Bu esas, destanlar döneminde mevcut olan bir olgudur. Destanlarda kahramanın yiğit olması ve akıllı olması arzu edilir.

Kuzey, güney, doğu ve batıda ayak basmadık yer bırakmayan Oğuz Kağan, ülkesini Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz'in yönetimine teslim eder.

Dede Korkut boylarında Oğuz beyleri, yerlerine geçecek yiğitlerin yüreği ve bileği kuvvetli olarak yetişmelerine özen gösterirdi. Boğaç Han boyunda "Bayındır Han benim ne eksikliğim gördü? Soframdan mı gördü, kılıcımdan mı gördü" yahut "erdemli" ve "hünerli" olma arzusu bunu ifade eder.

Cakıp Han, oğlu Manas'ı güçlü ir er olarak yetiştirirken aynı zamanda İslâmî bilgileri de öğrenmesini sağlar.

Battal Gazi, önce Rum beyi Mihriyayıl'den babasının intikamını alır, sonra da serasker Abdüsselâm'dan mansıb alarak yönetimin başına geçer.

Kimi zamanda şartlar uygun olmadığından dolayı verilen mansıbın kabul edilmediği de olur. Bunun en güzel örneğini 12 yaşında tahta geçen iki yıl tahtta kalan (1444-1446) Fatih'in, saltanatı tekrar abası II. Murat'a devretmesinde görülür.

1.3.21. Musiki Motifi

Türklerin soy olarak sanatkâr ruhlu insanlar oluşunu ima eden motiftir. Savaşa giderken davul, zurnalar çalınır. Avda, eğlencede, sefere çıkmada ve seferden zaferle dönüşta hep musiki ön planda olmuştur. Osmanlılardaki mehter de bu kültürün bakiyesi olarak tezahür etmiştir.

Dede Korkut Kitabı: Çeşitli vesilelerle "kolca kopuz"a başvurulur kişiler bununla övülür, sevinçler bununla paylaşılır.

Göç Destanı: Hulin Dağı'nın bulunduğu yerdeki kayın ağacından devamlı musiki sesleri gelir ve bu ağaçtan Uygurların atası beş erkek çocuk çıkar.

Kurmanbek Destanı: Akkan, Kurmanbek'i karşılarırken davul, zurna çaldırır. Kurmanbek savaşa giderken, yanına bir de şarkıcı alır.

Şu Destanı: Hükümdar Şu, her gün 360 nevbet vurdurur. (Bkz. NEVBET).

1.3.22. Olağanüstü Yardımlar

Türk destanlarında sıkça rastlanan bir motiftir. Ak Maktım'ın saç telinin deryada görülebilmesi gibi olağanüstü unsurlar yer alır. Maktım'ın atı da konuşabilmektedir; buna benzer şekilde Karaç Kökül'ün atı da konuşur, yeleleri kanat şeklini alarak yer altına uçar. Coodarbeşim, yer altındayken simurgu yardıma çağırır ve 700 dev ile savaşa girer. Yer altındaki Karaçok devinin 70 askeri vardır. Er Tabıldı ise sihirli taşla düşmanlarının üzerine kar yağdırır. Karaç Kökül destanında akciğer de konuşur. Yer altında yaşayan Yılan Bapay Han'ın kızı, zor durumda kaldığında tavşana dönüşür. Seyitbek ise 40 yiğidiyle 2.000 Kalmuk askerini yenerek büyük bir zafer kazanır. Bu tür olağanüstü olaylar ve karakterler, destanların büyümlü atmosferini oluşturur ve kahramanların güçlerini pekiştirir.

1.3.23. Ölüp-Dirilme Motifi

Ölüp-dirilme, ruhun bedeni terk etmesi daha sonra bedenle tekrar bütünleşmesidir. Şamanizm inancından itibaren var olan bir motiftir. Ruhlar, Şaman inancında şamanların, İslâm inancında da velilerin geçici olarak bedenlerini terk eder ve o sırada vecd ve istiğrak (kendinden geçme) hâlindeyken birtakım kehanetlerde bulunur. Sözüleşisi Mevlânâ'nın ve Sarı Saltuk'un halifesi Barak Baba'nın halvete çekildiklerinde ruhlarının bedenlerini terk ettikleri ve bu sırada kehanetlerde bulundukları hakkında bilgiler vardır. Türk destancılık geleneğinde de Şaman inancında görülen bu ölüp-dirilme motifi daha yumuşatılmış şekilde devam etmiştir. Buna örnek olarak Dede Korkut hikâyelerinde görülen *Oğuz uykusu* örnek olarak verilebilir.

Manas destanında ana kahraman Manas iki kere ölüp dirilmiştir.

Ak Çibek Arığ destanında Ay Molat, Abakan Türklerinin destanı olan Kan Mergen destanında Kan Mergen ve üç çorosu, Ton Aralçın Haan destanında Soyğun, Kozın-Erkeş ve Han Mirgen destanlarının ana kahramanı olan Kozın-Erkeş ve Han Mirgen anlatı içinde ölüp dirilen destan kahramanlarından bazılarıdır.

1.3.24. Renk Motifi

Türk kültüründe sıklıkla karşılaşılan motiflerden biridir. Renklerin kullanımı, destan ve halk hikâyelerinde derin anlamlar taşır. En çok kullanılan renkler arasında ak, kara ve kırmızı bulunurken, mavi, yeşil ve

sarı da zaman zaman yer alır. Ayrıca, ak-boz, ak-kır, beyaz, boz, gök, kır, siyah gibi renk kombinasyonları da destanlarda yer alır. Renkler, çeşitli sembolik anlamlar taşır: Ak, mutluluk, uğur, adalet ve güçlülüğü simgelerken; kara, bedbahtlık, mutsuzluk, korku ve karanlıkla ilişkilidir. Kızıl ve kırmızı ise sevgi, heyecan ve hayatı ifade eder, aynı zamanda kanın rengidir. Sarı renk, karamsarlığı ifade etmekle birlikte, Türk mitolojisinde dünyanın merkezi olarak algılanmış ve güneşin rengiyle özdeşleştirilmiştir. Mavi ise göğün ve suyun simgesi olup huzur, emniyet, umut ve sonsuzluğu temsil eder. Yeşil, doğanın ve bitkilerin rengi olup, kutsiyetin sembolüdür. Türkler, renkleri kullanarak aynı zamanda yönlerini de belirtmişlerdir: Doğu mavi; batı ak; kuzey kara; güney ise kızıl renklerle ifade edilmiştir.

Er Töştük Destanı: Er Töştük, beyaz orduda yaşar. Akarkar, her gün beyaz kaynaktan su içer. Kenceke'nin uğur getirmesi için oğluna beyaz torba verir. Kırgız halkı, beyaz kamçılı, beyaz kalpaklıdır. Coodar Beşim destanındaki siyah devler vardır, cariyelerin hepsi kırmızı gömleklidirler.

Göç Destanı: Gökten bir mavi ışık devamlı surette kayın ağacının üzerine düşer ve ağaç her geçen gün şişer. Günün birinde ağaçtan beş erkek çocuk ortaya çıkar.

Köroğlu Destanı: Köroğlu'nun benzeri bulunmayan atı kır renklidir.

Manas Destanı: Zaman zaman ortaya aksakallı ihtiyarlar çıkar ve önemli icraatlarda bulunurlar.

Oğuz Kağan Destanı: Oğuz'un baş danışmanı Uluğ Türük, aksakallı ve kır saçlıdır. Oğuz, verdiği büyük şölende diktirdiği kır kulaç uzunluğundaki ağaçların altında ak ve kara koyun koydurur. Oğuz'un ağzı kıızıdır. İtil mürenin rengi dökülen kanlardan dolayı kıpkızıl olur. Oğuz'a yol gösteren kurt, gök tüylü gök yelelidir. Şölende Oğuz'un yanına Bozok ve Uç Oklar oturur.

1.3.25. Rüya Motifi

Gerek İslâmiyet öncesi gerek sonrasındaki anlatılarda yer alan, gelecekte olacakları belirleme fonksiyonu taşıyan bir motiftir. Bu motif, destan ve hikâyelerde birinci ya da ikinci derecedeki kahramanlar aracılığıyla kendini gösterir. Halk, yaşadığı olayların sonucunu,

yaklaşan felâketi ya da zaferi, gelecekteki mutluluğu rüya aracılığıyla öngörebilmiştir. Bu nedenle, rüya halkın ve bireylerin hareket alanını belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

Halk hikâyeleri ve âşık edebiyatında yer alan rüya motifi, kahramanın sanatçı kişiliğinin de belirleyicisidir. Rühayı gören kişi, rüya esnasında bir bade içer ve gösterilen kıza âşık olur. Uyandığında ise ilk deyişini söyler; böylelikle sade bir kişilikten sanatçı kişiliğine geçiş yapmış olur. Bu, rüyanın sadece bir kehanet aracı olmanın ötesinde, bireyin kendini keşfetmesine ve yaratıcı kimliğini kazanmasına da katkı sağladığını gösterir.

Battal Gazi Destanı: Battal, Hz. Muhammet'ten rüya vasıtasıyla yardım ister.

Danışmend Gazi Destanı: Danışmend, rüyası sayesinde Battal Gazi'nin atının yerini öğrenir ve sık sık rüyasında gördüğü Hz. Muhammet'ten manevi güç alır.

Er Tabıldı Destanı: Er Tabıldı'nın ailesi hakkında kötü bir rüya görür ve gördükleri çıkar.

Göç Destanı: Bugu Tigin, 7 yıl yedi ay boyunca rüyasında peri kızı görür. Kız, onunla konuşur, akıl danışır. Ayrıca yine rüyasında, elinde yada taşı olan bir erkek Bugu Tigin'e; "Bu taşı saklarsan dünyanın dört bir yanındaki milleti, buyruğun altına alırsın." der. Bugu Tigin'in baş veziri de tıpkı böyle rüya görür.

Manas Destanı: Semetey rüyasını eşi Ay Çörök'e anlatır, o da sefere çıkmamasını söyler. Sarinci Bököy, Bermet Sarinci'yle evlenip gelirken at üstünde uyur ve rüyasında Bököy'ün Sarinci'yi sürgüne sürdürmek istediğini görür. Ayrıca, Bermet Sarinci sevdiği sürgüne gittikten sonra rüyasında onun sağ salim geldiğini görür.

Munduk-Zarlık Destanı: Kanışayım, rüyasında, ay ile güneşi koltuklayıp koynuna aldığını görür; bir oğlu ve bir kızı olur. Kayberen, rüyasında Zarlık'ın Kara dev ile karşılaştığını görüp, yardıma gider. Munduk, rüyasında, ağabeyinin taşla dönüşüp, yerin altında kaldığını görür ve ona yardıma gider.

Oğuz Destanı: İslâmi eşmetinde Oğuz 3 gün 3 gece annesinin düşüne girer. Uluğ Türk rüyasında bir altın yay ile 3 gümüş ok görür. "Ey Kağanım! Sana hayat hoş olsun. Ey Kağanım! Sana dirilik hoş

olsun. Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin nesline versin.” der.

Seyitbek Destanı: Seyitbek, rüyasında, babası Kurmanbek’in göğsünde bir kulaç mızrak, annesi Kanışay’ın da kalbine batmış iki yüzlü hançer görür. Tehlikeden olduklarını anlayıp derhal onlara yardıma gider.

1.3.26. Sayı Motifi

Türk kültüründe en çok 3, 7, 40 ve 70 motifleri yer alır ve bu sayılar kutsiyet arz ederler. Kapsam alanı çok geniş olduğundan hemen her vesile ile bu motife başvurulur. Ayrıca destan ve hikâyelerde 4, 5, 9, 12, 14, 24, 90, 360 ve 10 000 gibi motiflere de rastlanılır.

Bozkurt Destanında Kağan Pu’nun 16 kardeşi vardır. Hakan 10 kadınla evlenir. Çocukla evlenen dişi kurt 10 çocuk doğurur.

Dede Korkut Kitabı: Beylerin 40 yiğidi, hanımların 40 cariyesi vardır.

Ergenekon Destanı: Göktürklerle düşmanlar 10 gün çarpışırlar. Bu çarpışmadan esir olan İlhan’ın oğlu Kayan’la yeğeni Tukuz, 10 gün içinde kurtulmayı başarırlar. Göktürkler, sığındıkları bölgede 400 yıl yaşarlar ve buradan çıkmak için yetmiş yerden demir dağı eritirler.

Göç Destanı: Gökten inen mavi ışık sayesinde kayın ağacı şişer ve içinde 5 çocuk çıkar. Uygurlar göç sonrasında Beşbalık denilen yeri kendisine mesken edinirler. Bugu Tigin, 7 yıl 7 ay aynı düşü görür.

Köroğlu Destanı: Köroğlu, Ayvaz’ı kaçırıp 40 yiğidinin arasına katar.

Manas Destanı: Manas 10 yaşında ok atar. 14 yaşında han olur. Gerek Manas’ın gerekse beylerin kırk yiğidi vardır.

Oğuz Destanı: İslâmî varyantta Karahan’ın oğlu Oğuz, 3 gün 3 gece annesinin sütünü emmez ve 3 gün boyunca annesinin rüyasına girer. Oğuz, civarda insanlara rahatsızlık veren canavarı planının üçüncü safhasında yakalar. Oğuz doğduktan sonra 40 günde büyür ve konuşur. Oğuz’un eşlerinden üçer çocuk doğar. Oğuz, düzenlediği şölenle 40 sıra ve 40 masa yaptırır. Ordugâhının sağına ve soluna 40 kulaç uzunluğunda iki ağaç diktirir. Uluğ Türük rüyasında bir yay ve üç ok görür.

Satuk Buğra Han: Peygamberimiz Miraç esnasında Cebrail'e yanındaki kişilerden birini tanımadığını söyleyince, Cebrail, bu kişinin 300 yıl sonra ortaya çıkıp İslâmiyet'i yayacak olan Satuk Buğra Han olduğunu söyler. Satuk Buğra Han'ın 4 kızı vardır. Satuk Buğra, 12 yaşında 40 arkadaşıyla ava çıkar.

Şu Destanı: Hükümdarın sarayının önünde her gün 360 nevbet vurulur. Şu, Hucend ırmağına 40 kumandan gönderir ve bunu kimseye söylemez. İnsanlar bulundukları yerden göçtüklerinde orada 22 kişi kalır ve bunlara daha sonra 2 kişi daha eklenir.

Türeyiş Destanı: Hun hakanlarından birinin 2 kızı vardır. İlah bunlarla evlenir ve bu evlilikten Dokuz Oğuz On Uygur boyu ortaya çıkar.

Yaratılış Destanı: Tanrı, 9 insan cinsini belirler ve bunları 9 dallı ağacın altında toplar.

1.3.27. Su Motifi

Su, Türk kültüründe hayatın kaynağı olarak büyük bir öneme sahiptir. Bolluk, bereket, hayat ve mutlu bir geleceği simgeler. Türk yaratılış efsanesinde, hiçbir şeyin var olmadığı bir dönemde kâinat su halinde var olmuştur. Kâinatta yalnızca Tanrı Karahan ve su vardır. Türk mitolojisinde yer-su, kutsal kabul edilir ve hem nimetlerin hem de afetlerin kaynağı olarak görülür.

İnsanların hayatiniyetini sürdürebilmesi için su, birinci dereceden bir rol oynar ve bu yüzden daima önemli bir yer tutmuştur. Suya duyulan kutsiyet ve inançlar, kültürel yapıda derin izler bırakmıştır. Bu nedenle, hemen her yatırın yanında suyun bulunması tesadüfi değildir. Su, insanı hem bedenlen hem de ruhen arındıran ve temizleyen bir unsur olarak kabul edilir.

Bozkurt Destanı: Kolu ve bacakları olmayan çocuğu kutsal bir dişi kurt alıp suları ve yeşilliği bol yere getirir, büyütür.

Göç Destanı: Uygurlar Tuğla ve Selenga ırmakları arasında yaşar. Kutsal kaya Çinlilere verilince ülkedeki ırmaklar kurur.

Köroğlu Destanı: Yusuf'un, Bey'e verdiği tay, sulardan çıkan bir aygırın dölüdür. Bu, ileride Köroğlu'nun Kırat'ı olur. Köroğlu ve Kırat ab-ı hayatı içerler.

Oğuz Destanı: Oğuz'un saçları ırmak dalgası gibidir. Oğuz, ikinci eşini göl ortasında bir ağacın kovuğunda bulur. Oğuz, askerlerine "Takı taluy takı müren" (İşte deniz işte ırmak)" diyerek hedef gösterir. Büyük seferi sırasında çok ırmak ve denizler geçer. 6 çocuğundan birisinin adını "Deniz" koyar.

Şu Destanı: Hükümdar Şu, gümüş havuzuna su doldurtup içinde ördekleri yüzdürür ve bu arada kendince gelecekle ilgili tasarılar hazırlar.

Yaratılış Destanı: Hiçbir şey yokken tanrı ve su vardır. Tanrıya yaratma ilhamı veren Ak-Ana suyun içindedir.

Ak Maktım destanında suyun etrafını çevirirler. Begarstan su boyunca kızı aramaya gider.

Seyitbek Destanı: Şır-Bulak'ta su içip dinlenir. Zayırbek ile Seyitbek ayna gibi parlak Çatır-Köl'e hayranlıkla bakakalırlar.

Destanlarda Ak-Suu, Bak-Cıldız, Cıldız, Cüz-Bulak, Isık-Köl, Keñ-Suu ve Kök-Dayra gibi akarsular, göller övgüyle ve arzuyla bahsedilen yerler olmuşlardır.

1.3.28. Sihir Motifi

Gerek İslâmiyet öncesi kültürü yahsitan gerekse İslâm kültürü çerçevesinde oluşmuş destanlarda sihir önemli yer tutar. Destan kahramanı her ne kadar her şeyi alt edebilecek yapıda olsa da sihir karşısında aciz kalır, genellikle kendisi de bir şekilde sihirden istifade ederek kurtuluşa erer. Battal Gazi, Danişmend Gazi, Müseyyeb Gazi, Muhammet Hanefi destanlarında sihir motifi fazlasıyla yer alır.

1.3.29. Ziyafet Motifi

Destan ve hikâyelerde ziyafet; bir araya gelme, tanışma, müşavere etme fırsatı veren en önemli faktördür. Ziyafet, mevsimin belli döneminde yapıldığı gibi yöneticiyi ve bütün halkı sevindiren bir hadise olduğunda da tertiplenen bir gelenektir. Ziyafet günlerce sürer. Ziyafette baş yiyecek et, içki de kıymızdır.

Dede korkut: Han Bayındır, yılda bir ziyafet verir, bütün Oğuz beylerini toplar, müşavere eder.

Canıl Mırza Destanı: Erdene, Cañıl ile evlenmek için düğün yapar, Noygutlar Akkoçkor'u yendikten sonra ziyafet yaparlar.

Canış Bayış Destanı: Asılkan, oğulları dünyaya gelince ziyafet yapar.

Şırdakbek Destanı: Şırdakbek, Boz corgo atı döndüğü için 9 gün ziyafet yapar.

Destanlar yapı itibarıyla manzum eserlerdir. Ezgi ile terennüm edilirler. Kimi hikâyeler mensur, manzum-mensur ise de bu, genel durumu değiştirmez.

Destanlar Orta Asya kavimlerinde "tüydek" olarak icra edilir. Kazak, Altay, Hakas, Tuva, Sahaların dize sayısı fazla olan şiir biçimine verdikleri addır. Birim olarak 6-30 dize hatta daha fazla dizeli olabilir. Başkurtlar bu tarz şiirleri "kobayır" olarak adlandırır. Dizelerin ölçüleri arasında birlik yoktur. Hece sayıları 7-11 arasında değişir ancak en çok 7 hece kullanılır.

Tüydeklerin dışında birim olarak en fazla dörtlük kullanılır. Dörtlüklerin hece sayıları da 8 veya 11 olabilmektedir.

Kaynakça:

Aça, Mehmet, "Türk Kahramanlık Destanlarında İç Mücadele ve Yakın Akraları Tarafından İhanete Uğrayan Kahraman", *Millî Folklor*, S. 44, 1999, 18-23.

Aça, Mehmet, "Şamanlığa Geçişte Ölüp Dirilme Ritüelinden Türk Destanlarındaki Ölüp Dirilmeye", *Millî Folklor*, S. 54, 2002, 75-85.

Akın, Aynur, *Tarihî Kaynaklar İçerisinde Destanların Yeri ve Önemi*, Elazığ, 2008, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Alptekin, Ali Berat, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

Alptekin, Ali Berat, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009.

Arvas, Abdulselam, *Dede Korkut Destanı ve Kıpçak Sahası Epik Destan Geleneği*, Van, 2009, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi).

Atsız, Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Işık Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1943.

Başgöz, İlhan, “Dede Korkut Destanında Epitetler”, (Çev: Nebi Özdemir), *Millî Folklor*, S. 37, Bahar 1998.

Bayat, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihî Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1946.

Bulgarova, Mariya, “Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanındaki Ortak Motifler Hakkında”, *Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni*, Ankara 1995.

Ekici, Metin, *Türk Dünyasında Köroğlu*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Eraslan, Kemal. “Manzum Oğuzname”. *Türkiyat Mecmuası* 18 (1973, 1974, 1975, 1976), s. 169-236.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I, II*. Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1994.

Esirgen, Bilge, *Türk Destanlarında Bilge Adam Tipi Üzerine Bir İnceleme*, Kocaeli, 2007, (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1937.

Gömeç, Sadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009.

İbrayev, Şakir, *Destanın Yapısı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1998.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

İnayet, Alimcan ve Adem Öger. “Uygur Türklerinin Mitolojik, Dinî ve Tarihî Kadın Kahramanları Üzerine”. *Turkish Studies* 4/3 (2009), s. 1183-1198.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türkleri Âşık Muhitleri*, Eser Ofset Yayınları, Erzurum, 2006.

Kaplan, Mehmet-Mehmet Akalın, Muhan Bali, *Köroğlu Destanı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973.

Karadavut, Zekeriya, *Köroğlu'nun Ortaya Çıkışı*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek, 2002.

Karasoy, Yakup, "Destan Kavramı". *Millî Folklor*, S. 10, Yaz 1991, s. 37-42.

Kaya, Doğan, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, 1952.

Kobotarian, Nabi, *Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, Karahan Kitabevi, Adana, 2013.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981.

Kumartaşlıoğlu, Satı, *Türk Kültüründe Ateş Kültü ve Ocak Kültü*, Kömen Yayınları, Konya, 2016.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I-II*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

Surazakov, Sazon Saymoviç, *Etapı Razvitiya Altayskogo Geroičeskogo Eposa, Avtoreferat Dissertatsii* (Altay Kahramanlık Destanlarının Gelişim Etapları, Tez Özeti), Moskova, 1973.

Turgunbayer, Caştigin, *Türk Dünyası Destanlarında Ortak Motifler Üzerine*, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 24, s. 93-102.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

Yıldız, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1995.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

1.4. Türk Dünyasında Destancılık

1.4.1. Altay Destanları

Altay destanlarının Türk destan kültüründe önemli yeri vardır. Altay Türklerinin bugün Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Güney Sibirya bölgesinde Novosibirsk, Barnaul, Biysk şehirlerinde ve Kemerova Oblastı'nda yaşamaktadırlar. Ülkenin yüz ölçümü 92.902 kilometrekare olup arazinin %85'i dağlıktır.

Tarih boyunca ülkeye Göktürkler, Uygurlar, Kırgız, Kitan, Nayman, Moğollar egemen olmuşlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Rusların egemenliğinde kalmışlardır. 3 Temmuz 1991 tarihinde Gorno-Altayskiy Respublika "Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti" adıyla Rusya Federasyonu'na bağlı bir cumhuriyet olmuştur.

Altay Türklerinin günümüzde, Güney ve Kuzey Altay Türkleri olarak iki gruba ayrılmıştır. Güney grubunu Altay kiji, Telengit ve Teleüt; kuzey grubunu da Tuba, Kumandı ve Çalkandu Türkleri oluşturmaktadır.

Altay destanları üzerinde derlemeleri elimize ulaşan ilk bilim adamı Radloff'tur. Radloff, 1860 ve 1861 yıllarında Caraş ve Balagış adlı kayıcılardan derlediği metinleri 1866 yılında yayımlamıştır. Bu metinler içinde Ay-Kan, Kan-Püdey, Tektebey Mergen, Altayn Sayn Salam gibi destanlar vardır.

Altay Türklerinin arasında otuz yedi yıl yaşayan Vasiliy İvanoviç Verbitskiy (1827- 1890) de derlediği dört destanı Altayskie İnorodtsı (Moskva, 1893) adlı eserde yayımlamıştır.

Türkolog Grigoriy Nikolaeviç Potanin (1835- 1920), 1876-1879 yıllarında yaptığı derlemeleri dört cilt hâlinde yayımlamıştır ve bunlar içinde Karatı-Kaan, İren-Şayn Çiçirge ve Demçi Eren (Altay Buuçay) gibi destanlar vardır. Potanin'e derlemelerinde, tıpkı Radloff'ta olduğu gibi misyonerlere tercümanlık yapan Mihail V. Çevalkov yardım etmiştir.

Potanin daha sonra 1915'te Altay'a öğrencisi Nikiforov'u göndermiştir. Nikiforov Altay'dan pek çok malzeme ile dönmüş ve derlediği masal, destan, efsane, fıkra ve halk şiiri metinlerini 1916'da Anoskiy Sbomik adlı kitapta yayımlamıştır. Bu kitapta Altay-Buuçay, Kan-İhaji, Altın-Mize, Ak-Bökö, Maaday-Kara, Kan-Mergen, Altın-Kuçkaş, Ayn Şayn Şikşirge, Ak-Biy gibi destanlar vardır.

Potanın, G. M. Tokmaşev'e de derlemeler yaptırmıştır. G. M. Tokmaşev, Altay-Kuuçın, Kögütey destanlarını derlemiştir. Onu A. Kalaşev, G. İ. Gurkin, G. Vyatkin, A. V. Anohin, Pavel Vasileviç Kuçiyak, A. L. Koptelov, P. Maskaçakova, Sazon S. Surazakov, Aleksey G. Kalkın gibi araştırmacıların derleyip yayımladıkları Altay destanları takip etmiştir.

1952 yılında Tuulı Altay'da Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsünün açılmasıyla folklor malzemelerinin derlenmesine hız verilmiştir. Sazon S. Surazakov'un başkanlığında yürütülen derlemelerde ele geçen malzemeler *Altay Baatırlar* adıyla on iki cilt olarak yayımlanmıştır.

Altay Cumhuriyeti'nde Altayistik Enstitüsü tarafından Altay destanlarının derlenmesi gerçekleştirilmiş, derlenen malzemelerden 87'si *Altay Baatırlar* adıyla 14 cilt olarak yayımlanmıştır. Bu destanların yer aldığı ciltler ve adlı şöyledir:

1. Cilt: Kan-Büdey, Tektebey-Mergen, Ay-Kaan, Altayın Sayın Salam, Kögütey, Altın-Tuucu, Katan-Koo, Aybıçı la Karatı-Kaan (Aybıçı ile Karatı Kağan).

2. Cilt: Altay-Buuçay, Alıp-Manaş, Ak-Tayçı, Kozın-Erkeş, Közüyke, Kökin- Erkey, Aytünüke, Say-Solon, Malçı-Mergen, Ösküs-Uul, Altınak-Mergen, Emelçi- Mergen.

3. Cilt: Er-Samır, Boydon-Kökşin, Kan-Sulutav, Boodıy-Mergen, Kan-Şülüti, Maaday-Kara, Ösküs-Uul, Kögüdey-Kökşinle Boodoy-Koo (Kөгüdey-Kökşin ile Boodoy-Koo), Altın-Ergek, Kara-Taacı Kıs (Kara-Taacı Kız).

4. Cilt: Şulmus-Şum, Tektemey-Bökö, Cimey-Aru la Şimey-Aru (Cimey-Aru ile Şimey-Aru), Kuskunak-Mergen, Sarı-Salam, Baaday-Kara, Kara-Kös, Av-Mergeçi, Salam, Toybon-Köö.

5. Cilt: Ölöştöy, Katan-Mergen.

6. Cilt: Altın-Mize, Köstöy-Mergen, Kan-Altın, Alaktay, Katan-Bergen, Ösküs Uul.

7. Cilt: İrbis-Buuday, Oturgış, Kurman-Taacı, Kan-Ceeren Attu Kan-Cekpey (Kan-Ceeren Atlı Kan-Cekpey), Ak-Konır, Kan-Kapçıkay, Bar-Çookır Attu Bayın Koo (Bar-Çookır Atlı Bayın-Koo). Boo-Çerü Akazı Boodoy-Koo Sıynızı (Boo-Çerü Ağabeyi Boodoy-Koo Kızkardeşi), Coonoy-Bökö, Kan-Cegey.

8. Cilt: Kan-Kapçıkay, Ak-Çabdar Attu Altın-Bökö (Ak-Çabdar Atlı Altın- Bökö). Boodoy-Mergen, Temene-Koo, Kan-Jürküdeydin Uulu Kan-Kapşukan (Kan- Jürküdey'in Oğlu Kan-Kapşukan), Üç Kulaklı Ay Kara At (Üç Kulaklı Ay Kara At). Kara Sağıştu Katkı-Mergen (Kötü Niyetli Katkı-Mergen).

9. Cilt: Oçı-Bala, Ak-Kaanla Kübür-Kaan (Ak-Kaan ile Kübür-Kaan), Solotoy-Mergen, Kara-Küren Attu Kan-Küler (Kara-Küren Atlı Kan-Küler).

10. Cilt: Ösküs Uul, Kan-Ceeren Attu Kan-Altın (Kan-Ceeren Atlı Kan-Altın), Toymon-Koo, Cılaaş-Uul, Taaylu-Ceendü Andaganı (Dayılı Yeğenli Avlanmaları).

11. Cilt: Almış-Kaan, Kün Kılгалу Küren Attu Kuday Uulu Katan-Koo (Gün Bıyıklı Küren Atlı Tanrı Oğlu Katan-Koo), Altın-Saadak.

12. Cilt: Kan-Kapçıkay, Kan-Kılış, Ak-Tayçı, Ak-Biy.

13. Cilt: Ösküs Uul, Kan-Tutay, Temirçe Tuygaktu Köbön Caldu Kök-Boro Attu Kan-Buday (Demir Toynaklı Pamuk Yeleli Kök-Boro Atlı Kan-Buday), Erke- Koo, Kögüldey-Baatır, Ösküs Uul.

14. Cilt: Maaday-Kara.

İbrahim Dilek, Türkiye'de bu destanlardan pek çoğunu Türkçeye kazandırmıştır. Ayrıca Metin Ergun, Alıp Manaş destanını Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Emine Gürsoy Naskali ile Selahaddin Bekki ayrı ayrı çalışmalarla Maaday Kara'yı, Veli Gül de Almış Kaan destanını Türkçeye çevirmişlerdir. Ardahan Üniversitesi BAP projesi çerçevesinde Ak-Konır Destanı, Boo-Çerü Akazı, Boodoy-Koo Sıynızı Destanı, Almış-Kaan Destanı ve Kögüldey-Baatır Destanları Türkçeye çevrilmiştir.

Altay Türkleri, tarihi derin geçmişlere sahip çok zengin sözlü kültüre sahiptirler. Bunla, bilhassa mitolojik, efsanevi ve destanî anlatılarda çok özgün, farklı ve zengin ürünlerdir.

Altaylılar destan sözü yerine *kay çörçök* veya *kaylap aydar çörçök* terimini kullanırlar. Destan anlatanlara da *kayçı* derler (Bkz. *İlgili terimler*). Kayçılar destanlarını icra ederken *topşuur* dedikleri müzik aletini kullanırlar.

Altay destanları üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştiren İbrahim Dilek, bu destanların muhtevası ve kahramanın özellikleri

hakkında şu bilgileri verir: “Altay-Türk destanlarının muhtevası umumiyetle; kahramanın yer altındaki Erlik Bey ve avanesi veya yer üstündeki kötü niyetli kağanlarla olan mücadelesini içerir. Kahraman bu mücadelelerin hepsinden başarıyla çıkar. Altay-Türk destanlarının kahramanları çoğunlukla han veya asiller sınıfındandır. Kahramanlığın ön planda olduğu destanların kahramanları olağanüstü görünüşe ve güce sahiptirler. Kahramanların hareketleri tabiattaki diğer varlıkları da etkiler.”

Altaylı araştırmacı Surazakov, Altay destanlarının vücut bulmasının üç dönem içinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Bunlar;

A. Ataerkil Döneme Ait Destanlar

1. Korkunç yaratıklarla mücadeleyi anlatan destanlar
2. Yer altındaki âlemle mücadeleyi anlatan destanlar
3. Kahramanın evlenişini anlatan destanlar
4. Aile ve söök içindeki mücadeleyi anlatan destanlar
5. İstilacılarla mücadeleyi anlatan destanlar

B. İlk feodal döneme ait destanlar

C. Feodal döneme ait destanlar.

Destanlarda olağanüstü kahraman, düalist tanrı (Ülgen-Erlik), at, ay ve güneş, dağ iyesi, rüya, saç geleneği ve bez bağlama ve şekil değiştirme gibi zengin motifler sık sık kullanılır.

Tanrı Ülgen-Biy, ön plandadır. Bunun yanında Üç-Kurbustan, Küçük Bırkan, Orta Bırkan, Büyük Bırkan gibi tanrılar da vardır.

İki yılda bir düzenlenen El Oyun Bayramı'nda ve Çürük Bayramında kayçıların tamamı katılarak sanatlarını icra ederler.

Kaynakça:

Bekki, Selahaddin, *Altay Kayçıları ve Topşuur*” *Türk Kültürü*, S. 398, 1996, s. 56-60.

Bekki, Selahaddin, *Altay-Türk Destanı Maaday-Kara / İnceleme-Metin*, Erzurum, 2001 (A. Ü. Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Dilek, İbrahim, “*Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulağaşev*”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, İzmir, 1998, s. 309-359.

Elcan, Abdullah, *Altaydan Destanlar*, Ardahan Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 1-6.

Ergun, Metin, *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Gül, Veli, *Altayca Almış Kağan Destanı (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)* İstanbul, 2008. (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Müşük, Mehtap, *Sibiryada Destanlarında Ay*, Ankara, 2018, s. 7-12. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Naskali, Emine Gürsoy, *Altay Destanı Maaday-Kara*, YKY Yayını, İstanbul, 1999.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 19-23.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibiryada Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 39-42. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.2. Azerbaycan Destanları

Azerbaycan geleneğinde *dastan* terimi kullanılmaktadır. Aşk hikâyeleri de *mehebbet dastanları* terimi ile karşılanır.

Gerek Azerbaycan'da gerekse Güney Azerbaycan olarak nitelendirilen İran topraklarındaki Türlerin çok büyük ilgiyle yaşatılan hikâye anlatma geleneği bugün de arz-talep çerçevesi içerisinde bütün canlılığıyla sürdürülmektedir. Yüzyıllardır anlatılan hikâyelerin yanında musannif hikâyecilerin tasnif ettiği hikâyelerle bu sağlam yapı daha da kuvvet kazanmıştır. Musannif âşıklar olarak Âşık Alı, Âşık Elesker, Âşık Hüseyin Bozalganlı, Şair Novruz, Şemşir Hocayev, Nebi Kelbecerli, Âşık Soltan, Gendab Hacı Gızı, Behmen Nermanlı Karayev, Hasan Pervane, Hüseyin Kuluyev, Ali Köçeskerli, Mirze Ehmetoğlu Bayramov öne çıkar. Bazılarının (Hasta Kasım, Âşık Valeh, Molla Penah, Vagif...) hayatları etrafında hikâyeler teşekkül etmiştir.

Dastanlar ile ilgili ilk kayıtlar, XVIII. yüzyıl karşımıza çıkar. Bu alanda en önemli eser olarak Ermeni asıllı Elias Muşeg'in derlediği Türküler adlı mecmuadır. Moskova yazmalar müzesindeki bu eserin içinde Şah İsmayıl, Âşık Garip, Leyli-Mecnun ve Koroğlu destanı bulunmaktadır. Bunun yanında Endelib Garacadağı'nın 1804 yılındaki derlemelerini ihtiva eden ve bugün San Petersburg Doğubilimleri Enstitüsünde bulunan mecmua da çok önemlidir. Mecmuada Koroğlu ve Aslı ile Kerem hikâyelerinde yer alan türküler kayıtlıdır. XIX. yüzyılda Rusya'nın siyasi stratejisi çerçevesinde derlenip kayıt altına aldıkları dastanlar, bugün için önem arz eden metinlerdir.

Dastanlar içinde Abbas ile Gülgez, Aşık Gerib-Şahsenem, Emrah ile Selvinaz, Esli-Kerem, Han Çoban ile Ebul Gasım Nebatî, Hesta Gasım-Kasım ile Melek Sima, Kurbanî ile Peri, Miskin Abdal ve Senuber ve Tufarganlı Abbas gibi hayatları dastana dönüşmüş âşıklara ait olanlar vardır.

Gürcistan'ın Borçalı bölgesi kültür ve dastanlar bakımından Azerbaycan ile yakınlık gösterir. Burada Karakalpak Türkleri yaşamaktadır. Burada yaşatılan dastanları da Azerbaycan dastanları arasında zikretmekte herhangi bir beis yoktur.

Azerbaycan'da tespit edebildiğimiz 106 hikâyenin adları şöyledir:

Abbas ile Gülgez, Abbas ile Rahile, Abdullah ile Cihan, Abdullah ile Gülizar, Adıgüzel Ahmet ile Hacer, Adıgüzel Şah ile Aslan Şah, Ağ Aşık ve

Süsenber, Ali Han ve Peri Hanım, Alişan ile Solmaz Hanım, Asdan Şah ile İrvaham, Âşığ Ali ile Besti Hanım, Âşık Ali ile Esmer Hanım, Aşık Hüseyinle Han Çoban, Aşık Hüseyin-Mirze Samed, Âşık Musa ile Meleknise Hanım, Âşık Şakir ile Ceyran, Âşık Tahmiraz, Bahış ile Leyla, Bahtiyar ve Letafet, Behram ile Gülhendan, Behram ve Nadir Şah, Bikes ile Nazlı Hanım, Cahangir ile Meleksima, Calal-Sayad Selvinaz, Canpolad ile Fatıma, Celalı Mehmed ve Tavat Hanım, Cemşid ile Gülsabah, Cihan Pehlivanı Hüseyin, Deli Çoban, Dilgem Yahya Bey ile Dostu Hanım, Dilgam, Dilsuz ile Hazangül, Dollu Abuzer, Dollu Mustafa ve Meral Hanım, Ehmet ve GözelElesker ile Hecer Hanım, Emrah ve Sayat Peri, Ezetinli Emrah, Gara Tanrıverdi, Garalı Bey, Garay Söyün, Gasım Bey Zakir, Gasım ile Güzel Hanım, Gasım ile Güzel Hanım, Gatır Memmed, Göyçek Rıza ile Âşık Aydın, Göyenecli Ahmed, Gul Mahmut, Gulam Haydar ile Süsenber, Gülruh ile Ferruh, Güneyli Necip Usta, Gürcü Kızı, Gürcü Kızıyla Kaçak Kerim, Gürcü Mehmed, Has Polat, Hasan ile Necef, Hasan ile Peri Hanım, Hasta Kasım, Hatem Şah, Haydar Bey, Hayratdı Kasım, Hudadat ile Safinaz Hanım, Hüseyin ve Reyhan Hanım, İbrahim ile Sefil, İsmayıl ile Kızıyeter, Kelbi ve Selbi, Kerem ile Aslı, Keremhan Sertib, Kerim ile Süsen, Kul Ehmed, Kul Yusuf Mehmed, Kurbanî, Küçe Rıza-Halı Koşa, Kürtoğlu Mehri ile Dilber, Leyla ile Mecnun, Lom İsmail, Mahir ve Hesret Mahmut ile Ağcakuş, Mahmut ile Nigâr, Mehebbet ile Selbihuraman, Mehmed ile Goher, Mehmed ve Gürcü Gızı, Mehmed ile Güldene, Mehmed'le Gülendam, Mehmed ile Peri, Mehmed ile Selvinaz Mehr-Mah, Mesum ve Dilefruz, Mir Gasım ve Gürcü Kızı, Mir Gasım ve Gürcü Kızı, Miskin Abdal ve Senuber, Molla Ali ve Leyli Hanım, Molla Nur, Müğüm Şah, Nadir Şah, Necef ile Perizad, Nesib ile Nesderen, Novruz ve Gendap, Memmedhan ve Selbi Hanım, Peri ile Hürü, Reyhan Hanım, Rüstem ve Zöhrab, Sam Şehzade, Samed ve Zeynep, Samed'le Savad, Sarhoş ile Mahbub, Selim Bey, Selim Şah, Seyat Bey ve Sayalı Hanım, Seydi ve Peri, Seyyad, Soltan ile Gendap, Soltan-Kövser, Sultan Murat ile Albuhara, Süleyman-Melek, Şah Samed ve Niyar Hanım, Şahsamed'le Şemsi Hanım, Şehri ile Mehri, Şehzade Behram, Şehzade Ebülfez ve Rena Hanım, Şehzade ile Melek Hatun, Şehzade Neriman ve Şehzade Ferman, Şemşir ve Senuber, Taleh ve Hegiget, Tarlacı Gız, Teyhur, Valeh ve Taleh, Valeh-Zernigâr, Vanlı Göyçek, Yahşi ve Aşık, Yahşi-Yaman, Yaser Hezri ve Seher Tebrizi, Yetim Aydın, Yetim Hüseyin ile Peri Hanım, Yetim Söyün ve Senem, Yetimoğlu Mehmed, Yunan Pehlevanı İsbendiyar, Yusuf ile Gülşen, Zaman Han, Zinhar ile Mahefruz, Zerkam Şah, Zirem Şah, Ziyad-Şöket.

Azerbaycan'da âşığın dastan bilmesi ve okuması gelenektendir. Bu bakımdan her âşığın dastan veya dastanlar anlatması geleneğin gereğidir. Yüzlerce âşık içinde öne çıkan üstat âşıklar şunlardır:

Ağ Âşık, Âşık Abbas, Âşık Adalet Nesiboy, Âşık Alı, Âşık Avdı, Âşık Cevad, Âşık Dollu Abuzer, Âşık Ekber Caferov, Âşık Elesker, Âşık Emrah Gülmammedov, Âşık Esed, Âşık Hüseyin Saraçlı, Âşık Hüseyin Şemkirli, Âşık İsfendiyar Rüstemov, Âşık İslâm Yusiboy, Âşık Kara, Âşık Karacıoğlu İbrahim, Âşık Kemender Efendiyev, Âşık Mikail Azaflı, Âşık Mirze Bilal, Âşık Mirze, Âşık Musa, Cevan, Âşık Penah, Âşık Recep, Âşık Sadık Sultanov, Âşık Valih, Göğçeli Âşık Mehemed, Karabağlı Âşık Mahmud, Kelberci Âşık Kurban, Molla Cuma, Âşık Peri, Mustafa, Sarı Âşık, Şemkirli Âşık Kasım, Şişkayalı Âşık Aydın, Varhiyanlı Âşık Mehemed, Yahya Bey Dilgem.

Azerbaycan'da kahramanlık destanı olarak Dede Korkut boyları, Köroğlu kolları ve meşhur kaçaklar hakkındaki hikâyeler anlatılır. Toplam 60 kadar Köroğlu kolunun anlatıldığı *Azerbaycan*, bir bakıma Köroğlu'nun adresi durumundadır. Bu alanda Salman Mümtaz, Veli Hulufu ve Hümmet Alizade Köroğlu üzerine önemli çalışmaları ortaya koymuşlardır. Mehemedhüseyin Tehmasib, Hümmet Elizade'nin topladığı malzemelere dayanarak Köroğlu ile ilgili kitap yayımlamış ve kitabında Köroğlu'nun 17 koluna yer vermiştir. Bunları Elhan Memmedli'nin Aslan Kosalı'dan (Gürcistan) topladığı Köroğlu ve Ağcakuzu adlı destanı izlemiştir. Sonraki yıllarda da bu konuda yapılan çalışmaların sayısı artmıştır.

XIX. yüzyılda istinsah edilmiş Köroğlu'na ait bir yazma eser de Gürcistan Elmler Akademiyasında bulunmaktadır. Köroğlu konusunda çok büyük önem arz eden ve Tebriz'de yazılmış olan bu eserin müstensihisi ve yazılış yılı belli değildir. Bu eser Yedigâröğlu Sadık tarafından istinsah edilmiştir. Memmedli, Yedigâröğlu Sadık tarafından yazılmış birkaç yazmadaki yazı ile bu yazmadaki yazının tamamen aynı olduğundan hareketle bu hükme varmıştır. Yazma 384 varaktır ve içinde 28 kol kayıtlıdır. Yazı Arap harfleriyle ve nestalik hattı ile yazılmıştır. Dilare Eliyeva ve Elnara Tofikkızı tarafından Kiril alfabesiyle bastırılmıştır. Söz konusu çalışma, Dilare Eliyeva'nın vefatından sonra Elnara Tofikkızı tarafından Latin alfabesine aktarılmış ve 2005 yılında "Koroğlu" adıyla Bakü'de yeniden yayımlanmıştır.

Köroğlu'yla ilgili eski yazmalar içinde Azerbaycan Milli Elmler Akademiyasının Fuzulî El Yazmaları Bölümündeki nüshayı da

zikretmek gerekir. Söz konusu yazma 260 varak Özbek eşmetni olup 1936-1937 yıllarında Mirza Helil Yüzbaşıyev Karabağı tarafından aslı Petersburg'daki Şarkşünaslık Enstitüsünde bulunan nüshadan aktarılmıştır. Söz konusu enstitüdeki B-206 numarada kayıtlı nüsha, H. 1291 (M. 1874 / 75) tarihli dir.

Azerbaycan'da anlatılan ve kayda geçirilen 50'nin üzerinde Köroğlu dastanı vardır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz aşağıdadır:

Ağcakuzu, Ağcakuzu ve Perzad Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi, Benövşe Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi, Bolu Bey ve Koç Köroğlu, Demircioğlu, Demircioğlu'nun Deliler Cergesine Girmesi, Demircioğlu'nun Çamlıbel'e Gelmesi, Esmer Han'ın Çamlıbel'e Getirilişi, Hamza'nın Kırat'ı Kaçırması, Hasan Paşa'nın Çamlıbel'e Gelmesi, Kara Kulun Kaçması, Köroğlu ile Âşık Cünun, Köroğlu ile Bolu Bey, Köroğlu ile Ceyran Hanım, Köroğlu ile Deli Hasan, Köroğlu ile Humar Hanım, Köroğlu ile Kamer Hanım, Köroğlu ile Kumru Hanım, Köroğlu ile Leyla Hanım, Köroğlu ile Saadet Begim Hanım, Köroğlu ile Ziba Hanım, Köroğlu'nun Ballica Seferi, Köroğlu'nun Behbehan Seferi, Köroğlu'nun Beyazıt Seferi, Köroğlu'nun Bilhedi Seferi, Köroğlu'nun Çardevli Seferi, Köroğlu'nun Derbent Seferi, Köroğlu'nun Diyarbakır Seferi, Köroğlu'nun Erzurum Seferi, Köroğlu'nun Eyin Seferi, Köroğlu'nun Guba Seferi, Köroğlu'nun Halep Seferi, Köroğlu'nun İsfahan ve Van Seferi, Köroğlu'nun Kars Seferi, Köroğlu'nun Kocalığı ve Ölümü, Köroğlu'nun Malatya Seferi, Köroğlu'nun Süleymani Seferi, Köroğlu'nun Şirvan Seferi, Köroğlu'nun Tokat Seferi, Köroğlu'nun Urfa Seferi, Köroğlu'nun Van Seferi, Köroğlu-Ağa Han-Şahsenem Hanım, Köroğlu-Bürcü Bey-Belli Ahmet, Köroğlu-İsabalı, Köroğlu-Mecid Ağa, Mahbub Hanım'ın Çamlıbel'e Gelmesi, Misri Gılincın Oğurlanması, Nigâr Hanım'ın Çamlıbel'e Getirilmesi, Perizad Hanım'ın Çenlibel'e Gelmesi, Telli Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi, Zernişan Hanım'ın Çenlibel'e Getirilmesi.

Azerbaycan'da çok önemli olan bir başka eser de "Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatına Dair Tedkikler XXIX" adını taşımaktadır. 2009'da basılmış olan bu kitapta, Köroğlu destanı çerçevesinde Halık Koroğlu, Mireli Seyidov, Azad Nebiyev, İ. Abbasov, Sednik Paşayev Pirsultanlı, Behruz Hakkı, Zaur Hesenov, Ferhad Kasimov, Seyfeddin Rzasoy, Elçin Abbasov da Azerbaycan'da Köroğlu üzerinde önemli çalışmalar yapmış araştırmacılarıdır.

Azerbaycan'ın XIX. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık Rusyası'nın egemenliğine girmesinden sonra rejimin baskılarına tahammül

edemeyen bazı kişilerin başkaldırıp dağa çıkması, Rus askerleriyle mücadeleye girişmeleri ve verdikleri mücadeleler halk nezdinde kabul görmüş ve onların yiğitlikleri destanlaştırılmıştır. Böylelikle kaçaklara ait destanlar vücut bulmuştur. Bu destanlardan en önemlileri; Gandal Nağı, Garay Söyün, Hacı Tağı, Kaçak Kerem, Kaçak Nebi, Kaçak Süleyman, Kaçak Yusuf, Mehralı Bey, Molla Nur, Semed Ağa, Tanrıverdi'dir.

İlerleyen zaman içerisinde Azerbaycan Halk Dastanları ile ilgili olarak yapılan çalışmalar artmıştır. Bunlardan önemlileri şöyle sıralanabilir:

A. Hozdko, Köroğlu (1842).

M. Y. Lermontov, Âşık Garip (1846).

V. Hulufu, Köroğlu (1927).

Himmet Elizade, Şahzade İbrahim, Tahir Mirze, Şahzade Kasım Şahzade Behram, Müğrum Şah, Melik Mehmet (1929).

Himmet Elizade, Dastanlar ve Nağıllar (1937).

H. Araslı Dede Korkut (1939).

E. Ahundov, Esli ile Kerem, Kurbanı, Abbas ile Gülgez, Masum, Emrah, Letif Şah, Tahir ile Zuhre, Âşık Garip, Ali Han ve Peri, Şah İsmayıl ve Gülzar Nevruz ile Gendab, 'Kerim ile Süsen, İbrahim ile Hurinise Muhammed ile Gülendani, Necef ile Perizat (1961)

Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Adına Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Azerbaycan Dastanları (5 Cilt, 1965-1966-1967-1969-1972).

Mehemmedhüseyn Tehmasib, Köroğlu (1975).

Mehemmedhüseyn Tehmasib -T. Ferzeliyev, -İ. Abbasov -N. Seyidov, Azerbaycan Mehebbet Dastanları (1976).

A. Nebiyev, Azerbaycan Dastanları (1977).

Azerbaycan Mehebbet Dastanları (1979).

P. Efendiyev, Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı (1981).

Mehemmedhüseyn Tehmasib - İ. Abbasov-B. A. Abdullayev-T. E. Ferzeliyev-Azerbaycan Âşıkları ve El Şairleri (1983).

V. Veliyev, Azerbaycan Folkloru (1985)

Azerbaycan Edebiyatı İncileri (2. ciltte Kitab-ı Dede Korkut, Kurbanî, Şah İsmayıl, Köroğlu, Âşık Garip, Aslı ile Kerem, 1987).

Sednik Paşayev Pirsultanlı, "Azerbaycan Folkloru ve Âşık Yaradıcılığı", "XIX esr Azerbaycan Âşık Yaradıcılığı" (1990),

Azerbaycan'da halk hikâyeleri üzerine çalışma yapanlar söz konusu edildiğinde Selman Mümtaz, İsmayıl Hikmet Ertaylan, Himmet Elizade, Emin Abid, M. H. Tehmasib, T. Ferzeliyev, Azad Nebiyev, İ. Abbasov, E. Ahundov, N. Seyidov, H. Araslı, E. Demircizade, S. Yakubova, İ. Babayev, Paşa Efendiye, V. Hulufu, V. Veliyev, Sednik Paşayev Pirsultanlı, Behlül Abdulla gibi isimler yad edilir.

Konu ve muhteva itibarıyla destanlar arasında farklılıklar vardır. Buna bağlı olarak farklılaşmalar ortaya çıkmış, farklılaşmalara bağlı olarak da tasnif gereği ortaya çıkmıştır. Mehmedhüseyin Tehmasib'in yaptığı tasnif pek çok edebiyat çevresi ve bilim insanı tarafından kabul görmüştür. Tasnif şöyledir:

A. Kahramanlık destanları

1. Gedim bahadırılık nagılları, seherli nagıllar ve esatiri görüşlerle sesleşen gahramanlık destanları

2. Tarihî hadiselerle sesleşen gahramanlık destanları

3. Adi gehramanlık destanları

B. Mehebbet destanları

1. Mehebbetle gehramanlık hüduklarına dayanan destanlar

2. Eslî mehebbet destanları

a. Nagıllara bağlı mehebbet destanları

b. Gedim eposlara bağlı mehebbet destanları

c. Yazılı edebiyata bağlı mehebbet destanları

d. Orijinal mehebbet destanları

3. Mecazi mehebbetle hesr edilmiş destanlar

a. Astral destanlar (Gök cisimleri ile ilgili)

b. Remzi destanlar (sembolik)

C. Aile-Ehlag destanları

Azerbaycan destanları genellikle manzum ve mensur yapıya sahiptir. Dastanlar peşpeşe söylenen üç *üstatname* ile başlar ve *duvakkapma* ile sona erer. Şayet hikâye, olumlu olarak neticelenirse *muhammesle* tamamlanır. Hikâyenin sonunda çoğu zaman sevgililer birbirine kavuşur.

Dastanlar hikâyeci âşık tarafından saz eşliğinde anlatılır. Halk hikâye anlatan âşıklara, diğer âşıklara nazaran daha fazla itibar eder. Eğlenceli toplantıların vazgeçilmez siması olan âşıklar, sanatlarını daha ziyade düğün ortamında ve kahvelerde icra ederler. Hikâye anlatımı günlerce sürer. Âşıklar, yetiştikleri bölgenin etkisi altındadır ve yetiştirdiği çıraqlara da ustada öğrenilen konu, şekil ve muhteva aktarılır. Âşıkların dastan / hikâye anlatması neredeyse geleneğin olmazsa olmazları arasındadır. Böylelikle belli bir muhitin âşığı olma özelliğini elde eder. Âşıklar ustasından öğrendikleri makam, şiir şekli ve hikâye ile ait olduğu muhitin temsil etmeye çalışır.

Kaynakça:

Ahundov, Ehliman-Tehmasib Ferzeliyev-İsrafil Abbasov, *Azerbaycan Aşıkları ve El Şairleri*, (Çev. Saim Sakaoğlu-Ali Berat Alptekin ve Esma Şimşek) C. 1, İstanbul 1985. / C. 22, İstanbul, 1986.

Alptekin, Ali Berat “Âşıkların Hayatları Etrafında Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri.” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, Türk Edebiyatı* C. 1. Ankara, 1985.

Babayev, İ.-Paşa Efendiyev, *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı*, Bakı, 1970.

Bağirova, Senuber, *Azerbaycan Aşıkları*, Bakı, 2009.

Başgöz, İlhan, “İran Azerbaycanı’nda Hikâye Anlatma Geleneği”, *Journal of America, Folklor* (83) 1970, s. 391-402.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara, 1946.

Ehmedli, Nazir, *Azerbaycan Aşıkları ve Şairleri*, Bakı, 2019.

Gayibov, Seyran, *Azerbaycan Halk Hikâyecileri ve Repertuarları*, Ankara, 2000 (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

İmamverdiyev, İlgar Cemiloğlu, “Âzerbaycan Halk Aşıklarının Özgün Özellikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003, s. 147-156.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türk Edebiyatı Antolojisi*, C. 1-6, Erzurum, 2002.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 44-49. (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kasımlı, Meherrem-İsrafil Abbaslı-Nikpur Cabbarlı-Behlul Abdulla-Azad Nebiyev ve Kazanfer Paşayev, *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi*, Elm Neşriyatı.Bakı, 2004.

Kasımlı, Muharrem Aşig Seneti, Bakı, 1996.

Kobotarian, Nabi, *Şikâri Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Memmedbağiroğlu, Eli, *Koroğlu (Bakı El Yazmaları)*, Nurlan Neşriyat, Bakı, 2010, s. 4.

Memmedli, Elhan, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı*, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Folklor Enstitüsü, C. 30, Bakı, 2012.

Mümtaz, Salman, *El Şairleri*, Bakı 1927 ve 1928.

Okumuş, Ali, *Sovyetler Birliği Dönemi Azerbaycan Halk Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme*, Kastamonu, 2018 (Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tehmasib, M. Hüseyin - T. Ferzaliyev. İ. Abbasav-N. Seyidov, *Azerbaycan Mehebbet Destanları*, Elim Neşriyatı, Bakü, 1979.

Tehmasib, M[ehemmed Hüseyin], *Köroğlu*, Gençlik Yay. Bakı, 1975.

Tofikkızı, Elnara, *Köroğlu*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yayınları, Bakı, 2005.

Yazar, Sevtap, *Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin)*, İzmir, 2008, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi).

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 23-24.

1.4.3. Başkurt Destanları

Başkurtların yaşadığı Başkurdistan, Ural dağlarının kuzey ve doğu ile İdil (Volga) havzasının kuzeyini kapsar. Ülkenin yüzölçümü 143.600 km² olup nüfusu 5 milyonun üzerindedir. Bu coğrafyada bugün sadece Başkurtlar değil Tatar Türkleri, Ruslar ve Ukraynalılar da yaşamaktadır. Orta-Asya'da ortaya konulmuş Türk soylu kavimlerin kaynaklarında Gerek Başkurt gerekse Nogaylar için "İstek" sözü kullanılmıştır.

Ülkü Kara Düzgün hazırladığı *Başkurt Destanlarının Tipolojisi* adlı doktora çalışmasında Başkurt tarihindeki önemli hadiseleri şöyle özetlemiştir:

"X. yüzyılda Oğuzların batıya kaymaları ile bölgedeki nüfusun azalmasından yararlanan Başkurt Türkleri, Hive'ye kadar inmiştir. Burada bir süre Karakalpakların idaresi altında kalan Başkurt Türkleri, Moğol istilasından sonra Altın Ordu Devleti'ne bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha sonra Başkurt Türkleri, Kazan Türkleri ile birlikte hareket ederek Ruslara karşı mücadele etmeye başlamıştır. 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astarhan'ı işgal eden Ruslar, bundan sonra Başkurt Türklerinin üzerine yürümüştür. Başkurt Türkleri, Rus istilasına karşı canla başla mücadele etmelerine rağmen, ülkelerinin ele geçirilmesine engel olamamıştır. 15 Başkurt Türklerinin bundan sonraki tarihleri isyanlarla doludur. Rusların egemenliğine boyun eğmek zorunda kalan Başkurt Türkleri, gördükleri zulme daha fazla tahammül edememiştir. 1661 ve 1765 yıllarında gelişen isyanlarda Başkurt tarihi en kanlı dönemlerini yaşamıştır. Bolşevik İhtilali'ni değerlendirmek isteyen Başkurt Türkleri, A. Zeki Velidi Togan liderliğinde bağımsızlık için birleşmiş, önce bağımsız İdil-Ural Tatar Devleti'ni kurmak üzere Kazan Türkleri ile anlaşmaya çalışan Başkurt Türkleri, anlaşma sağlanamayınca Kazak Türkleri ile birleşmeye çalışmıştır. Bu teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanınca, Başkurt Türkleri A. Zeki Velidi Togan önderliğinde 1919'da Başkurt Otonom Cumhuriyetini kurmuştur. Ancak bir süre sonra Kızıl Ordu, Başkurt Türklerinin bu hareketini kanlı bir şekilde bastırmıştır."

Başkurdistan, 11 Ekim 1991'de Rusya Federasyonu'na bağlı Özerk cumhuriyet olarak kabul edilmiştir.

Başkurtlar, aslen Kıpçak Türklerindendir. Dil olarak da Kazan Türkçesi ile Kazak Türkçesi gruplarının ortasında bir şiveye sahiptir.

Başkurtlar, zengin folkloru ve kahramanlıkları ile dikkatleri üzerine çeken, çok ve özellikli destanlara sahip bir Türk boyudur. Kültürleri ile

ilgili olarak sistemli çalışmalara XVIII. yüzyıldan itibaren başlanılmış, bilhassa Rus âlimleri tarafından önemli eserler ortaya konulmuştur. Bu âlimler içinde Rıçkov, Lepehin, M. V. Lossiyevskiy, İ. N. Berezin, N. F. Katanov, G. N. Potanin, V.İ. Dal, R.T. İgnatev, A. G. Bessonov'u özellikle zikretmek gerekir.

Başkurt destanları ile ilgili olarak ilk derleme çalışması Rus asıllı T. S. Belyayev'e aittir. Belyayev 1812'de Kuzıykurpes ili Mayanhılıv'ı derleyip kendi yorumunu da katarak yayımlamıştır. Bu yüzyılın sonlarında yine Rus araştırmacılar derleme ve tespit çalışmalarına hız vermiş, başta Zayatülek ile Hıvhılıv, İzevkey ile Morazım, Ural Batır, Akbuzat, Akhak Kula ve Konur Boğa olmak üzere pek çok destan derlenerek arşivlenmiştir. XX. yüzyılda da derlenen destanlar ciltler hâlinde yayımlanarak ölümsüzleştirilmiştir.

Zengin Başkurt kültüründe sözlü ürünler özel bir yere sahiptir ve sözlü ürünler içinde destanlar başlı başına önemi haizdir. Destanlar sadece kahramanlık özelliklerini taşımayıp farklı niteliklere de sahiptir. Sözgelisi; kâinatın yaratılması ve olağanüstü canlıları ihtiva etmesi bakımından *Ural Batır*, *Akbuzat* ve *Zayatülek ile Hıvhılıv*; düşman akınlarına karşı verilen mücadeleyi anlatması bakımından *Ek Mergen*, *Karas ve Akşa*, *Mergen ve Mayanhılıv*, *Targım ve Kujak*; kendi boyları arasındaki çarpışmalarla ilgili olarak Babsak ve Küsek, kahramanları hayvan olan destanlar *Kara Yurğa*, *Kunır Buğa* ve *Akhak Kola* destanları görülür. Bunların yanında Türk kavimleri arasında yaygın olan *Alpamış ve Barsmhılıv*, *Kuzıkürpes ve Mayanhılıv*, *Tahir ve Zöhre*, *Bozigit* gibi destanlar Başkurtlarca da bilinmektedir.

Segitov, 1988'de yayımlanan Başkurt Halk İcadı adlı eserde Başkurt Destanlarını üç ana bölüme ayırmıştır. Ahmet Suleymanov, Gaynislâm İbrahimov ve Metin Ergun, yayımladıkları Başkurt Destanları 1 adlı eserden aktarılan tasnif şu şekildedir:

1. Uruk cemiyetinin dağılma devrini yansıtan destanlar:

a. Mitolojiye esaslanan kahramanlık şiirleri ya da kobayırılar: *Ural Batır*, *Akbuzat*.

b. Hayvancılığa bağlı sosyal hayat ve aile yaşantısı hakkındaki kobayır ya da hikâyeler: *Akhak Kola*, *Kara Yurğa*, *Kunır Buğa*, *Zayatülek ile Hıvhılıv*, *Alıp Batır*, *Alpamışa ile Barsinhılıv*,

2. Feodalizmin başlangıç devrini yansıtan destanlar:

a. Uruk-kabile barışı ve birliği ülküsünü güden, bu fonda sosyal ve aile münasebetlerini tasvir eden hikâyeler: *Alpamişa, Kuzıykürpes ile Mayanhılıv, Zühre ile Aldar, Bala Beşnek, Tahir ile Zühre, Buzyeget, Yusuf ile Züleyha, Küsak Bey, Korkutname.*

b. Uruklar arası mücadeleyi tasvir eden şiirler: *Küsek Bey.*

c. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri: *İdegey ile Moradım, Mergen ile Mayanhılıv, Tarğın ile Kucak, Yek Mergen, Buzyeget.*

3. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri (ya da hikâyeleri): *Karas ile Karahakal, Karas ile Akşa, Teveş Mergen, Salavat Batır, Bayık-Ayzar Sesen, Aktaş Han, Hunğı Hartay, Han Kızı Altınses, Möyten Bey, Cengizname, Aksahan ile Karas Sesen, Karahakal, Yulay ile Salavat, Alasabır ile Ebrey Batır*

Başkurt destanlarının 68'i Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır:

Akay Yavı, Akbuzat, Akhak Kula, Aksak Timur, Akşam Batır, Aktaş Han, Alasabır, Aldar minen Zöhre, Alıp Batır, Alpamişa / Alpamişa menen Barsinhılıv/Altıyeşer Alpamişa, Babsak bey ile Karagölömbet, Babsak minen Küsek, Barsinhılıv, Batırşa, Bayazıt Batır, Bey Tuksaba oğlu Möytem Bey, Bıkyen Batır, Bilal ile Düsen, Bozyiğit, Burangol Kaşka, Cengizname, Cik-Mergen Eberey Batır/Ebrey Batır minen Alasabır, Eberey Batır ile Alasabır, Ebrey Batır, Gaysa oğlu Emet, Hankızı Altınsaç, İdege, İdege-Keleyke-Yayık Batırlar, Han Mulla Hungı Hartay, İdige ile Muradım, İdil ile Yayık, İlikey, Kara At, Kara Yurga, Karagölömbet ile Akgölömbet, Karas ile Akşa, Karasakal, Karmış, Kazanfari Bey Zamanı İki Kilmet Kavgası, Kerte Mergen, Kıpçak Soylu Yamgırsı Bey ile Kuskar Bey'in Yeni ile Bulduğu, Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı, Kısas-yı Yusuf, Kinyekey, Koblan Batır, Konur Boğa, Köbek Batır, Kuzıykürpes ile Mayanhılıv, Kuzıykürpes, Kübelek-Tilev Batırları, Küsek Bey-Maktımhılıv, Mamay Han Hikâyesi, Mergen ile Mayanhılıv, Miney Batır ile Şülgen Padişah, Möyten Bey, Muradım ile Buhkın, Narı Mulla, Nezırşa, Omorzak Batır, Perovskiyy Yaylası, Salavat Batır, Seyfü'l-Mülük, Son Hartay, Sura Batır, Sükem Batır, Tahir ile Zühre, Targın Batır, Targın ile Kucak, Teleges Bey, Teveş Mergen, Tetiges Bey, Tuktamış han minen İziokey, Tülgen Batır, Tülle Membet, Ural Batır, Uzak ile Tuzak Balabeşnek Parçası, Yalık Bey, Karmasan ile Sermesen, Yek Mergen, Yulay ile Salavat, Zayattülek ile Hımhılıv, Zühre ile Aldar.

Söz konusu eserde bu destanları mitolojik destanlar ve rasyonel-realist düşünceye dayalı destanlar çerçevesinde de ele almak

mümkündür. *Ural Batır, Zayatülek ile Hıvhlıv, Miney Batır iye Şülgen Padişah, İdil ile Yayık, Akbozat, Kara Yurga, Akhak Kula, Konur Boğa* mitolojik destanlardır.

Destanlar içinde günlük hayata ait destanların sayısı da bir hayli vardır. Bu çerçevede *Alıp Batır, Alpamış ile Barsınhlıv Koblan Batır, Yusuf ile Züleyha, Buzyeget, Tahir ile Zühre, Kuzıykürpes ile Mayanhılv, Eberey Batır ile Alasabır, Tülle Membet, Bikyen Mergen, Targın ile Kucak, Kerte Mergen, Maktımhlıv, Mergen ile Mayanhılv* destanları zikredilebilir.

Başkurt destanları içinde tarihî nitelikli destanlar da vardır. *Karas ve Akşa, Targın ve Kujak, Babsak ve Kusyak, Targın ile Kujak, Hunğı Hartay, Yek / Cik Mergen, Kübelek-Tilev Batırları, Karas ile Akşa* gibi destanlar bu tarihî niteliği haiz destanlardandır. Başkurt halkının ülkesini sömürgecilere kaptırmama mücadelesi veren *Karahakal, Yulay ile Salavat, Bayık Aydar Sesen* gibi epik nitelikli anlatılar da bu çerçevede ele alınabilecek eserlerdir. (Kitabımızda, her bir destan için ilgili destan maddesine bakılabilir.)

Başkurt destanlarından bazıları hacimsiz ve kısa hayat sahnelerini yansıtır. *Akşam Batır, Beyazıt Batır, Bilal ile Düsen, Burangol Kaşka, Karas ile Akşa, Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı, Köbek Batır, Muradım ile Buhkın, Salavat Batır, Sükem Batır, Teveş Mergen* gibi eserler, bu tip destanlardandır.

Başkurt destanları şekil olarak genellikle manzum-mensur yapıya sahiptir. Kimilerinde manzum kısım (Ural Batır, Akbozat, İdigey ile Muradım, Küsek Bey), kimilerinde de (Alpamışa, Zayatülek ile Hıvhlıv) mensur kısım daha fazladır. Bunun yanında Zühre ile Aldar, Kuzıykürpes ile Mayanhılv gibi destanların hemen hemen tamamı mensurdur. Destan araştırmacıları, destanın vücut bulduğu zaman manzum olduğu, sonraki zamanlarda bazı yerlerinin nesre dönüştüğü görüşündedirler.

Destanlardaki. Destanlardaki akıcılığı ve ahengi sağlamada önemli rol oynayan kafiye, zayıf değildir ve genellikle dize sonlarındadır. Orta Asya Türklüğünün manzum eserlerinin pek çoğunda karşımıza çıkar “dize başı kafiye”, zaman zaman destanlarda yer almıştır.

Destanlar yırav, yırsı, sesen veya kobayırıcı denilen sanatçılar tarafından icra edilir. Bunlar, destanlarını icra ederken bütün hünerlerini sergiler ve jest ve mimiklerle dinleyicileri destanın içine çekerler. Dinleyicilerin destan kahramanları ile bütünleşmesinde

diyalogların da önemli bir payı vardır. Başkurt coğrafyasında destan anlatma geleneğini XVI. Yüzyıla kadar yıravlar sürdürmüştür. Nogay hakimiyetinin sona erdiği bu yüzyıldan itibaren onların yerini sesenler almıştır.

Bazı yıravlar halk üzerinde o kadar etki bırakmıştır ki hayatları ve sanatkârlıklarıyla ilgili pek çok efsane oluşturulmuştur. Habıra Yırav, Asan Kayğı, Kaztuğan, Şalğız (Şalğıyız) gibi yıravlar bunlardan birisidir.

XVI. yüzyıldan sonra yıravların yerlerini alan sesenler hakkında elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır. Bazı sesenler halk hafızasına yer etmiş ve efsanelerle örülmüş anlatmalar olarak bizlere intikal etmiş bilgiler bulunmaktadır. *Yerense, Kobağış, Karas, Mahmut, Bayık Ayzar, Salavat Batır, Buranbay, İsmöhemmet Mirzakayev, Gabit, Sabiryen Möhemmetkolov* gibi sesenler bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Başkurt yıravlarına, yırılarına sesenlerine genel olarak bakıldığında şu isimler karşımıza çıkar: *Asan Kayğı, Kaztuğan, Şalğız Yırav, Habıra Yırav, Yerense Sesen* (Bu isimler Kazak, Karakalpak ve Tatar Türkleri tarafından ortak olarak tanına destan icracılarıdır.), *Batırhan Kart, Bayık Sesen, Caharyar Mulla Muhsin, Fetiyyulla Bikkucin, Gebit Sesen, Helef Gumerov, Hemit Sesen, Heyrulla Sesen İsmurzin, İsmagil Rametullin, İsmuhammet Mirzakayev Sesen, Karas Sesen, Kezergul Kart, Kobağış Sesen, Kutluyul Ulyabayev, Mahmut Sesen, Mögellem Sesen Mirheyzerov, Möhemmetşa Sesen Buranbay, Narpay Sesen, Sabiryen Möhemmetqolov, Salavat Batır* (aynı zamanda bir tarihî destanın kahramanıdır), *Tahir Sesen, Tutiya Hesenova, Ulyabaeva*.

Başkurt destanları motif yönünden oldukça zengindir. Bunlardan *dağ, av-avcı, yasak, ad verme, ölümsüzlük, alet-eşya, takip edilecek yol, at, engelleyici şahıs, hain-zalim han, mücadele, musiki, su, yardımcı kahraman, ejderha-dev, uykuya dalmak, ziyafet, elma, Hümmüy kuşu, zindana atılma, intikam, yaşlanmama, yemin, yağmalanma, hüner gösterme, hünerli en küçük kardeş, ak-kara, sılaya özlem, sihirli nesneler* gibi motifler öne çıkan motiflerdir:

Kaynakça:

Atnur, Gülhan, *Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum, 1996 (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Çakar, Aycan, *Tatar Başkurt Destanları ile Çuvaş Alp Hikâyelerinde Anne ve Baba Motifi*, Ankara, 2020, (Hacı Bayram Veli Üniversitesi lisansüstü Eğitim Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Düzgün, Ülkü Kara, *Başkurt Destanlarının Tipolojisi*, Ankara, 2007, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi).

Ergun, Metin, İbrahimov Gaynislâm-Başkurt Halk Destanları, TÜRKSOY Yay., Ankara, 2000.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mete, Metin, *Başkurt Destanlarında Şamanistik Unsurlar*, Uşak, 2017, (Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Suleymanov, Ahmet-Gaynislâm İbrahimov - Metin Ergun, *Başkurt Destanları 4 - Kahraman Hakkında Destanlar Ozanlar*, (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun-Gaynislâm İbrahimov-Feride Aetbaeva-Mehmet Yasin Kaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 2014.

Suleymanov, Ahmet-Gaynislâm İbrahimov - Metin Ergun, *Başkurt Destanları 1 – Mitolojik Destanlar*, (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun-Gaynislâm İbrahimov-Feride Aetbaeva-Mehmet Yasin Kaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara, 2014.

Suleymanov, Ahmet-Gaynislâm İbrahimov - Metin Ergun, *Başkurt Destanları 2 Sosyal Hayatı Ahlatan Destanlar*, (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun-Gaynislâm İbrahimov-Feride Aetbaeva-Mehmet Yasin Kaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 2014.

Suleymanov, Ahmet-Gaynislâm İbrahimov - Metin Ergun, *Başkurt Destanları 3 - Tarihi Destanlar* (Beyler Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar), (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun-Gaynislâm İbrahimov-Feride Aetbaeva-Mehmet Yasin Kaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 3, Ankara, 2014

1.4.4. Çuvaş Destanları

Çuvaşistan, Rusya'nın orta kesiminde toprakları içinde 18 bin 300 km² yüzölçümüne sahip özerk cumhuriyettir. Başkenti Şupaşkar'dır. 24 Ekim 1990'de Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine bağımsızlığını ilan etmiş ancak Rusya'nın baskısına direnemeyip 1991 yılında Rusya'ya bağlanmıştır. 1 milyon 350 bin kişiden oluşan halkı Ortodoks Hristiyan'dır. Ülkede %3 kadar Müslüman vardır. Çuvaşların bir kısmı Başkurt ve Tatar bölgesinde olup Rusya genelinde 2,5 milyon nüfusu vardır. Ekonomisi sanayi ve tarıma dayalıdır. Çuvaşça ve Rusça konuşurlar.

Çuvaşça, Yakutça gibi Türk Dilinin en eski lehçesidir. Çuvaşlar destan terimi yerine epos sözünü kullanırlar. Çoğu mensur olan destanların yanında manzum olanları da vardır. Manzum destan olan ve Bülent Bayram tarafından Türkiye'de yayımlanan Ulup destanı toplam 17.385 dizedir.

Çuvaş halk edebiyatı halap / yumah (masal), şiir ve yuriler / yurtlar (şarkılar), atasözü, deyim, tekerleme, sayışmaca, bilmece gibi sözlü ürünler bakımından zenginliğe sahiptir.

Alp destanlarındaki kahramanlar tanrı tarafından dünyaya gönderilmiş özellikli kişilerdir. Bu tipte olan 300 kadar alp destanı vardır. Alplarla ilgili ilk çalışma 1783'te etnograf Kapiton Milkoviç tarafından ortaya konulmuştur.

Sonraki yıllarda; A. A. Ovçinikov, A. A. M. Smelov, A. K. Salmin, A. Petrova, A. Petrova, A. V. Rekeyev, Aşmarin, E. P. Ribakov, F. G. Kaçaykin, F. Romanov, G. İ. Komissarova, G. Meszaros, G. İ. Komissarov, G. N. Volkov, G. T. Timofeyev, H. Paasonen, İ. D. Nikitin-Yurkin, İ. İ. Odyukov, İ. S. Tuktaş, İ. Yurkin, İlle Tuktaş, İvan Patmar, K. Prokopyev, K. Stepanov, K. V. İvanov, M. İşmuratov, M. V. Vasilyeva, M. Y. Sirotkin, M. Yuman, M. F. Fedorov, N. Daniov, N. İ. Yegorov, N. İvanov Paymen, N. V. Nikolskiy, N. Zolotov, N. D. Danilov, N. İ. Yegorov, N. İ. Zolotnitskiy, P. F. Syutrukov, P. Timofeyev, P. V. Denisov, Patmar, S. M. Spilevskiy, S. S. Pavlov, Semen Elker, S. V. Elker, Semenov Volkov, Stepan Laşman, Şişpil Mişşi, Şuyun Hivetiri, Tevet, V. A. Belin, V. Baranov, V. İvanov-Paymen, V. Kahovskiy, V. D. Dimitriyev, V. İ. Mihaylov, V. K. Magnitskiy, V. Y. Kanyukov, Valem Ahun, Yuhna Mişşi gibi isimler çuvaş destanları konusunda çalışma yapmışlardır.

Çuvaş halk anlatmalarıyla ilgili en önemli çalışma, 6 cilt olarak 1973- 1987 zaman aralığında basılan *Çıvaş Halih Sımahlılı* (Çuvaş Halk Edebiyatı) adlı eserdir. Bu kitapta 102 halk hikâyesinin metni kayıtlıdır. Diğer bir önemli çalışma da 1993'te *Ulip Halapisem* (Alp Hikâyeleri) adıyla yayımlanmıştır. Bu kitabın içinde de 227 anlatma kayıtlıdır. Bu çalışmaları başka çalışmalar da izlemiştir. *Alpi Ulip*, *İltınbik*, *Yıpar*, *Purşihan Ulipi*, *Salamelik Tutar Tıtkını*, *Ulip Halepsem*, *Ulippa Pikeş Hir*, *Yıpar* gibi destanlar öne çıkanlardır.

Çuvaşların *Ulip Halaplssem* (Alp Hikâyeleri) adlı eserinde 227 hikâye G. F. Yumart tarafından bir araya getirilmiştir. Hikâyelerde alpların doğumlarından ölümlerine kadar olan hayatları anlatılmıştır. Hikâyelerin muhtevasını ve alpların özelliklerini Feyzi Ersoy şöyle nitelemiştir:

“Sık sık ‘Alp batur’ diye anılan alplar, Alp tipine uygun olarak çok güçlüdürler. Onlar, çocukluklarında bile çok büyük ve iri cüsselidirler. Büyümeleri, günle ve saatle değil saniyeyle olur. Daha doğdukları gün, çocuklarla oynamaya çıkarlar. Boyları çok uzundur, başlarıyla buluta dokunabilirler. Bulut, zaman zaman da onların uyumak için kullandıkları bir yer olur.

Alplar, o kadar büyüktürler ki onlar için bir pantolon dikmek, pantolonu dikenin bir haftasını alır. Alp’in bir dişi yaklaşık 400 gr gelir. Onun çarıkları öylesine büyüktür ki, köyün sokağına sığmaz. Herhangi bir alp, yeryüzüne uzanıp yatınca 70 km orman, 70 km de ova kaplar.

Alplar, gök cisimleriyle oynamayı severler. Ay da bu gök cisimlerinden birisidir. Hatta bazen ayı kırıp parça parça dağıttıkları, sonra yeniden yapıştırdıkları da olur. Onlar, uzun ve iri ayaklarıyla çok hızlı ve mesafe katederek yürürler. Bir adımda bazen 5 km, bazen 7 km, bazen de daha fazla mesafe alırlar. Yürürken, orman paçalarının arasına dolaşüyor diye onu akpelin yerine koyup söküp atarlar.

Bir vuruşta dağı yıkmak, akan ırmağı kıvrarak onun yatağını değiştirmek, bulutu sıkıp yağmur yağdırmak, çarıklarına dolmuş toprağı silkeleyerek tepe oluşturmak, onlar için hiç de zor değildir.

Alplar iri yapılı oldukları için çok yemek yerler. Ablasını aramaya giden altı yaşındaki Alp’in bile yediği şeyler oldukça şaşırtıcıdır. O, oburluğu ile şeytanı bile şaşkına çevirir.

Alpların hayvanlarla konuşabilme yeteneği de vardır. Hikâyelerde alpları zaman zaman kuzgun, saksağan, yaban kazı ve kurbağa gibi hayvanlarla konuşurken görmek mümkündür.

Alp çocuğu, oyun oynamayı sever. İnsan çocuklarıyla oynayabilmek, onun en büyük arzusudur. Ama o, bunu asla başaramaz. Boyu, poşu, gücü ve kuvveti ona hep engel çıkarır. O da tomruktan yaptığı atıyla kendi kendine atçılık oynar.

Sürü sürü hayvan besleyip çiftçilik yapan Alp, avlanmaktan da hoşlanır. Ata binmeyi sever. Ancak atı, onun ağırlığına dayanamaz. Yeryüzünde, Alp'i taşıyabilecek bir at bulmak çok güçtür.

Alp, yardımseverdir. Arkadaşlarına, Çuvaş halkına ve diğer insanlara her zaman yardım eder. Gerektiğinde, onları düşmanlardan kurtarır ve onları korur. Kendisi saldırgan değildir. Ona ve sevdiklerine bir zarar gelmedikçe o, karşılık vermez.

Çuvaş coğrafyasının özelliğinden kaynaklansa gerek, hikâyelerde alpların kayak yaptığı da görülür. Onlar, kar üstünde, Sartun Alp örneğinde olduğu gibi kayak yapıp ustaca kayabilirler.

Alp, korkusuzdur. Herkesle cesurca savaşıır. Rüzgârla, ateşle ve suyla mücadele edebilir. Ejderha, Şeytan, Aslan, Vutış, Üç gözlü yabancı kavimler, Terpet Han ve Esrelli onun hasımlarından bazılarıdır. Bu kadar güçlü olan Alp'in, hikâyelerde silahları çok güçlü olduğu için Kızıl Ordu'dan korktuğunun anlatılması, akla pek de uygun gelmemektedir.

Alpların yok olmaları ise ya Tanrı'nın cezalandırması yüzünden ya da onların savaşta ölmeleri sebebiyle olmuştur.

Bazı küçük farklılıklar var olmakla birlikte, hikâyelerde anlatılan alp tipi, diğer Türk destan ve hikâyelerindeki alp tipine uygun bir tiptir."

Türkiye'de Çuvaş destanlarına ait ilk çalışma J. Benzing'e aittir. "Biler Şehrinin Fethi" adlı destanı 1946'da Türk Dili Belleten'de yayımlamıştır. Bu alanda en önemli çalışmayı Çuvaş Alp Hikâyeleri (Ulup Halapisem) adlı çalışmasıyla Feyzi Ersoy, Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler) adlı teziyle de Bülent Bayram gerçekleştirmiştir.

Manzum destanlar hacim değildir. *Cıvaş Halih Pultarulih Halih Eposi* adlı eserde (2004) altı manzum destan metni bulunmaktadır.

Özgün olan bir Çuvaş destanı olan *Salamalik* destanı da icracılar tarafından bugüne kadar yaşatıla gelmiştir.

Kaynakça:

Bayram, Bülent, *Ulup Çuvaş Destanı (Şuyın Hivetiri)*, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2013.

Bayram, Bülent, *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler)*, İzmir, 2008, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi).

Benzing, Johannes, "Biler Şehrinin Fethi (Çuvaş Halk Destanı)", *Türk Dili Belleten*, Nisan-Aralık 1946, s. 8-9.

Ceylan, Emine, *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Simurg Yayınları, Ankara, 1996.

Çakar, Aycan, *Tatar, Başkurt Destanları ile Çuvaş Alp Hikâyelerinde Anne ve Baba Motifi*, Ankara, 2020, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ersoy, Fevzi. *Cuvaş Alp Hikâyeleri (Ulıp Halapisem)*, Türk Dil Kurumu, Yayını, Ankara, 2009.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 52-53 (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldız, Naciye *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, S. 29-31.

1.4.5. Gagavuz Destanları

Gagavuzlar bugün Moldova Cumhuriyeti'nin güneybatısı ile Ukrayna'nın batısında Prut nehri civarında yaşarlar. Hristiyanlığı kabul etmiş ancak Türk dilini çok köklü olarak muhafaza etmiş Oğuz boyudur. Komrat kasabası civarında 20 kadar Gagavuz köyü vardır. Toplam nüfusları 160.000 kadardır. Ancak Rusların, Ukraynalıların, Bulgarların ve Romenler 'in arasında yaşayan çok sayıda Gagavuz vardır. Dünyadaki Gagavuz nüfusunun 400.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Gagavuz Türkleri arasında destan anlatma geleneği canlılığını yitirmiştir. Destanlar yerini masallara bırakmıştır. Destanlar mensurdur.

Halk bu tür için genellikle "destan" yahut "dastan" terimini kullanır. Bunun yanı sıra "dişli masal" veya "masal türkülerinnen" terimini kullanır. Gagavuz kültüründe yer alan destanların başlıcası şunlardır:

Arzu ile Kamber / Garip Gamber, Âşık Garip, Bamsı Beyrek, Çora Batır, Dengiboz, Edige Batır, Gan Kişi, Köroğlu, Kuzu Körpeç, Makedonyalı İskender, Şah İsmail, Tepegöz.

Gagavuz destanları konularına göre üç başlık altında toplanır.

1. Kahramanlık destanları (*Gan-Kişi, Makedonyalı İskender*)
2. Romantik destanlar (*Âşık Garip*)
3. Fantastik destanlar (*Tepegöz*)

Destan anlatanlara destancı denilir. Anlatılan destanlar Moşkov, Atanas Manov, Dionis Tanasoğlu, Lubov Çimpoeş gibi bilim insanları tarafından derlenmiştir.

Bu gelenekte destan anlatıcıları *destancı* olarak adlandırılır. Adından söz ettiren destancılar olarak A. Berber, A. A. Kısacık, A. W. Dimitrov, E. K. Velikserova, Elena Bozaçi, G. M. Apostolov, H. P. Marinov, İ. Berber, M. D. Paruk, M. İ. Kretsova, M. N. Angilopova, N. N. Yalama, R. S. Pañeva, S. G. Petkov, S. İ. Çimpoeş, V. E. Petkova, Vera Guboğlu, Yordan Koykamcocofov, Z. M. Dimçeva karşımıza çıkar.

Kaynakça:

Çimpoş, Lübov Stepanovna, "Gagavuz Dastannarın Geografiyası". *IV. Uluslararası Gagavuz Kültürü Sempozyumu*. Kasım 17-18 Kasım, 1998, İ[smail] Bozkurt ve F[edora] Arnaut). Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2001, s. 105-109.

Guboğlu, Mihail, "Gagavuzların 'Türkçe' Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985): Tebliğler I. Türk Dili*, İstanbul 1985, C. 2, s. 63-76.

Güngör, Harun - Argunşah, Mustafa, *Gagavuz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 1991.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 52-53, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Özkan, Nevzat, *Gagavuz Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 31-32.

1.4.6. Hakas Destanları

Hakaslar, Güney Sibirya bölgesinde Hakasya denilen bölgede yaşarlar. Hakasya, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Cumhuriyettir. Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan 62.400 km²'lik bir alana sahiptir ve nüfusu 270.000'dir. Ekonomisi güçlü olup tarım, hayvancılık ve kerestecilik yaygındır. Ayrıca ülke kömür, altın, bakır, barit, tıtya ve demir gibi zengin yataklara sahiptir.

Hakas, kültürüyle ilgili ilk çalışmalar Çarlık Rusyası Döneminde 1733-1743 yıllarında Gerhard Friedrich Müller, Johann Georg Gmelin, Johann Eberhard Fischer ve Y.İ. Linden tarafından yapılmıştır. Onların çalışmalarını Peter Simon Palas ve Johann Gottlieb Georgi'nun 1771-1772 yıllarında yaptığı çalışmalar ile izlemiştir. Daha sonra Hakaslara ait folklorik, etnografik tetkik ve derleme çalışmalar Johann Georg Gmelin, Gerhar Müller, Matthias Alexander Castren, Vasiliy Vasilyeviç Radlov (Wilhelm Radloff) ve Nikolay Federoviç Katanov, Grigoriy İvanoviç Spaskiy, Aleksandr Petroviç Stepanov, İ. Pestov, İvan Petroviç Komilov, N.S. Şukin, Nikolay Aleksyeviç Kostrov tarafından ortaya konulmuştur.

1857 yılında *Ak Han ve Aydolay Mirgen*, *Katay Han ve Busalay Mirgen*, *Küreldey Mirgen ve Kümüş Arığ*, *Altın Taktay ve Altın Arığ*, *Altın Kök*, *Altın Kök ve Altın Bürçük*, *Kan Mirgen*, *Komday Mirgen ve Kanak Kalış* destanları Almanca yayımlanmıştır. V. V. Radloff'un *Proben*'in ikinci cildinde *Abakan (Sagay, Koybal, Kaç)*, *Kızıl ve Kumul Ağızları* (1868), dokuzuncu cildinde de *Uranhay*, *Soyon*, *Abakarı-Tatar*, *Karagas* (1907) Türklerine ait halk edebiyatı metinleri yayımlanmıştır. Proben'in dokuzuncu cildinde Hakaslara ait *Ay Mökö* (638 mısra), *Puga Deke* (780 mısra), *Han Mergen* (920 mısra), *Altın Taycı* (580 mısra), *Altın Pırkan* (1630 mısra), *Han Tögös* (725 mısra), *Han Mergen* (531 mısra), *Ay Tolızı* (1591 mısra), *Kara Par* (1010 mısra), *Tarba Kinşi* (788 mısra), *Ay Mergen ve Altın Kus* (3825 mısra), *Altın Mergen* (1003 mısra), *Sugjul Mergen* (2445 mısra), *Kartaga Mergen* (1357 mısra), *Han Mergen ile Ay Mergen* (1455 mısra), *Kara Tığan Han ile Suksağal Han* (645 mısra), *Ay Kanat* (114 mısra), *Mergen ve Joltay Mergen* (1703 mısra), *Kulatay ile Kulun Taycı* (960 mısra) adlı destanların metnine yer verilmiştir.

Sovyetler Birliği Döneminde Hakasların halk edebiyatı metinlerini derleme işine devam edilmiştir. 1930'lu yıllarda N. P. Direnkova'nın yaptığı derlemeler, 1941 yılında *Kızıl Atlı Han Sabır Kız*, *Ak-kula atlı Alp*

Aydolay ve Kızıl Tilki Alp Kız destanlarını yayımlayan A. K. Manargın'ın ve 1946'da Siyah Alaca Taylı Pil-Taaran adlı destanı yayımlayan K. S. Çarkova'nın çalışmaları önemlidir. 1944'te Hakas Dil, Edebiyat, Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasıyla önemli bir hamle yapılmıştır. Bu enstitünün faaliyeti olarak gruplar hâlinde derlemeler yapılmış, derlemeler kayıt altına alınmıştır.

Hakasların destanlarıyla ilgili derlemeler ve ilmi çalışmalar Sovyetler Birliği sonrası da devam etmiş büyük bir külliyat olacak derecede malzemeler toplanmıştır. Sonraki yıllarda Hakas destanlarını ile ilgili çalışmalara yer verilmiş muhtelif yayınlar ortaya konulmuştur.

Türkiye'de Hakas destanları ile ilgili olarak ilk ilmi çalışma Metin Ergun'a ait Hakas Haycıları ve Haycılık Geleneği" (1993) adlı makaledir. Bu tarihten sonra Hakas destanları konusunda art arda çalışmalar ortaya konulmuştur. Yayınlarından kitap olanları şunlardır:

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 25. (2003); Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi (AKMB 2004); Timur Davletov, Huban Arığ; (2006); Ekrem Arıkoğlu, Hakas Destanları 1; Erdal Şahin, Altun Çüs; Ali Ilgın, Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun (2008), Timur Davletov, Han Mirgen Hakasların Alplık Destanları (2008); Pervin Ergun, Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın (2010); Erhan Aktaş, Hakas Kahramanlık Destanı Han Orba (2011); Gülsüm Killi Yılmaz, Hakas Destanları IV Altın Taycı (2013); Timur Davletov, Ah Çibek Arığ Hakaslarnın Kız Alp Yiğitlik Destanı (2015)

Hakaslar, mitolojik motiflerin ağırlıklı olarak yer alan destanlarını kahramanlık anlamına gelen *alıptığ*, masal ve efsanenin karşılığı olan *nımah* veya *çalılıh nımah* terimleriyle karşılarlar. Destanlar manzum dur ve muhteva olarak kahramanlığı ihtiva ederler. Bu bakımdan nımahlardan ayrılırlar.

Destanlar genellikle geceleri anlatılır. Hacimli destanların anlatılması birkaç gün sürebilir. Destanları *Haycılar* anlatır. Genellikle erkek olan bu sanatçılar ya gördükleri bir rüya sonrası ya da usta-çırak ilişkisi sonrası bu kimliği kazanırlar. İstidatlı çocuklar usta bir Haycının yanında 12-13 sene çıraklık yapar ve Haycılığın esaslarını öğrenir.

Haycı, destan icrası sırasında "hay" sesini çıkardığı için bu adı almıştır. Sanattaki güçlerine göre *ulug haycı / ulu haycı / haycı-nımahçı* gibi sözlerle adlandırılırlar. Mevzunun durumuna göre jest ve mimiklerle roller yapıp hünerlerini sergiler, gırtlaklarında boğuk, hırıltılı sesler

çıkarırlar. Ellerinde *homıs* (Kopuz) yahut *çathan* adı verilen sazlar bulunur.

Destanı tam olarak anlatamayan, canlandırma yeteneği olmayan, destanın bünyesinde değişiklik yapan Haycılara; *kiçig haycı*, dastanı tam olarak bilmeyen Haycılara da *hurug haycı* (*kuru haycı*) / *çazağ* (*yaya*) *haycı* denilir. Destan dinleyenler, konu ile bütünleşir, kimi kısımlarda aşka gelip Haycıya “ööök” (Güney Hakasya’da), “meelee” (Kuzey Hakasya’da) diyerek destancıyı teşvik eder.

Günümüzde haycılık geleneği oldukça zayıflamıştır. Tarihte iz bırakmış Hakas Haycıları şunlardır:

Hakas Türklerinin önemli haycıları arasında;

Anna Vasilyevna Kurbijekova, E. P. Miagaşev, Evdokiya Nikitiçna Kılagaşeva, Homutay Bastayev, M A Kar Konstantinoviç Dobrov, Nikita Yegeroviç Çusteyev, Pavel Afanasyeviç Sagalakov, Pavel Vasilyeviç Todanov, Petr Vasilyeviç Kurbijekov, Porlat Borgoyakov, Semen Prokopeviç Kadışev, Slo Kadı Şev, Sürey, Vasiliy Aleksandroviç Kaylagaşev, Vasilyevna Paraskovya Sulekova.

Anlatılan ve üzerinde çalışma yapılan Hakas destanlarının başlıcası şunlardır:

Abahay-Pahta, Ah-Ay Ah Çibek Arığ, Ah Han le Aydolay Mirgen/Ah-Sarıg Attıg Aydolay Mergen, Ah Hulun, Ah Köbek, Ah Molot, Ah Ool, Ah Oy Attıg Alıp Han, Ah Pora Attıg Ah Köbek, Ah Pora Attıg Alıp Ah Han, Ah Sagal: Ah Sarattıg Ay Arığ, Ala Kartaga, Albıncı, Alıp Harat, Alıp Mökö, Alıp Soyan, Altın Arığ, Altın Ayra, Altın Bölte le Kobırçı Taycı, Altın Çağa, Altın Çüs, Altın Kök, Altın Kis, Altın Kök le Altın Bürçük, Altın Mirgen, Altın Seyzen, Altın Som, Altın Pırkan, Altın Poç, Altın Tahtay/Altın Tahtay le Altın Arıg, Altın Tay, Altın Taycı, Ay Dolay Mirgen/Ak Sarı Atug Ay Dolay Mirgen/Aran-Çula Ah Attıg Aydolay, Ay Huucın, Ay Kanat, Ay Miçiknen Kün Miçik, Ay Mirgen/Ay Mirgen-Altın Kus, Ay Mökö, Ay Tolızı, Boktu Kiriş, Çeek Han, Çibet Mergen, Haldama, Han Hılıs, Han Hırçotay, Han Kicegey, Han Mirgen/Komday Mirgen le Kanak Kalış/Han Mirgen Ay Mirgen binen, Han Orba, Han Sulu, Han Tolay, Han Tigrir, Han Tögös, Han Tönis, Hanza Bek, Hara Attıg Hara Han, Hara Han Aydolay le Kana Kalış, Hara Hulattıg Hulatay, Hara Hushun, Hara Paar, Hara Slaza, Hara Tıgan Kan- Suksağan Han, Hara Torattıg, Hara Han, Haraynan Hubay, Hızıl Attıg Kan-Sabır Hıs/Han Pozırah Attıg Han Sabır Hıs, Hoten Han, Huban Arığ,

Hus Azıraan Altın Hus, İkiyah Oy Hulun, Karatı Han Suksugan Hanbınan, Kartaga Mergen, Katay Han le Busalay Mirgen, Kök Han, Körbe Pora Attıg Çanar Hus, Kubur Harattıg, Kubur Taçılanar, Kuçun Küreldey, Kulatay Kulun Taycıbınan, Kurgulday, Kümüs Han Attıg Kök Pora Attıg Kün Tönis, Kün Tengis, Küreldey Mergen le Kümüs Arıg, Ocen Pig, Ool Han, Payan Hıs, Pig Taraan, Pohta Kiris, Pora Ninçi, Puğa Deke, Saar Attıg Han Mirgen, Sarıg Sayın, Sarıg Çanıvar, Sayın Han, Sugcul Mirgen, Sunu Mattır, Südey Mergen Yoltay Mergen binen, Tarba Kinci, Tasha Matır, Toğıs Hulas Sınnıg Ak Oyattıg Alıp-Han, Tüben Çonnın Pazı-Hızıl Alıp Hıs, Tülgü Hızıl Alıp Hıs.

Mitolojik destanlar olarak tezahür eden Hakas destanlarında hadiseler *yukarı dünyada, orta dünyada ve yeraltı dünyasında* cereyan eder. Yukarı dünyada 7 yaratıcı vardır. Orta dünya zengin şahıs kadrosuna sahiptir. Söz eliş Ay Huucın destanında şu kahramanlar yer alır: His Han, Han Mirgen, Kün Tonis Han, Alıp Han His, Ay Huucın, Ah Çibekarıg, Han Mirgen'in Doğar Doğmaz Yeraltına Kaçırılan, Çocukları Altın Teek ile Güzel Altın Arıg, Ay Huucın'ın Ana ve Babası Olan Ala Kula Aygır ile Ala Kula Kısarak, Evin Aksak ve Yaşlı Emektar Hizmetçisi, Tönis Han'ın Kızı Kilin Arıg ile Han Mirgen ve Ah Çibek Arıg'ın Oğulları Altın İrgek, Çalat Han, Karısı Çarılı Tana ve Çocukları Dokuz Kulaç Boylu Akala Atlı Çalay Puruhan ile Çaan Han, Ala Hushun ile Hara Hushun görülür.

Yeraltı Dünyasında da Erlik İblis (Yer Tanrısı Yedi Erlik), Yeraltı Dünyasının Hanları ve Kızları (Hara Han ve Pora Han ve Kızları Hara Ninçi-Güzel Kız ile Pora Ninçi-Kız), Alıp Hushun, Hıygaçıçen, Yeraltının Kara İtleri (İnek Büyüklüğündeki Dört Gözlü Kara İt ve Ulu Kara İt) gibi kahramanlar karşımıza çıkar.

Kaynakça:

Aktaş, Erhan, Hakas Destan Geleneği ve Kahramanları, Kömen Yayınları, Konya, 2016.

Arıkoğlu, Ekrem, *Hakas Destanları 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Davletov, Timur B., *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı*, TÜRKSOY Yayını, Ankara, 2008.

Ergun, Metin, "Hakas Haycıları ve Haycılık Geleneği", Millî Folklor, S. 19, Güz 1993, s. 23-26.

Ergun, Pervin, *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*, Kömen Yayınları, Konya, 2010.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Killi, Gülsüm, "Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Mart 2009, s. 16-29.

Killi, Gülsüm, "Hakaslarda Destancılık Geleneği II: Biçim", *Araştırma Tarihi ve Kaynaklar*, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Mart 2010, s. 154-178.

Müçük, Mehtap, *Sibiryada Destanlarında Ay*, Ankara, 2018, s. 12-17. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ölmez, Mehmet, "Hakaslar ve Hakasça", *Çağdaş Türk Dili Dergisi*, S. 96, Şubat 1996, s. 6-12.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 32-34.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibiryada Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 42-46. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.7. Irak Türkmenleri Destanları

Irak'ın Türkmenleri yoğunluklu olarak ülkenin kuzeyinde orta bölgesinde yaşamaktadırlar. Dilleri Türkmence olup Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu bölgeye gönderilen memurların askerlerin ve tüccarların çocuklarıdır. Toplam 3 milyon kadar nüfusa sahiptirler. Yaşadıkları şehir ve beldeler başta Kerkük, Musul, Erbil olmak üzere Altinköprü, Badra, Bakuba'da, Diyala, Erbil, Khanaqin, Kifri, Kerkük, Kizilribat, Mendeli, Musul'u, Salahaldeen, Sancar, Tal Afar ve Tuzhurmatı'dur.

Türkmenler arasında hikâye anlatma geleneği eskiden çok yaygın olmakla beraber günümüzde azalmıştır. Hikâye anlatıcılarına matalcı, kıssahan / kıssahan / kısahun denilir.

Batal Gazi, Rustum Zal, Anter Bin Şeddat, Şah İsmail, Abu Müslim Buhari'nin Menakıbları, Hazret-i Ali Cenknameleri, Tepedar, Yusuf Zaliha, Leyla ve Mecnün, Kerem ve Aslı, Ferhat ve Şirin geçmişte anlatılan ancak günümüzde anlatılmayan hikâyelerdendir.

Matalı Ata Terzibaşı tarafından derlenen Arzı Kamber Matalı bu akıbeti yaşamamıştır. Hikâyelerin anlatıldığı mekânlar ve anlatma ortamı ile ilgili olarak Necdet Yaşar Bayatlı bizlere şu bilgileri vermektedir:

"Hikâyeler daha çok kahvehaneler ve büyük konaklarda anlatılırdı. Hikâyeci hikâyesini anlatmak için muayyen birgünde kahvehaneye gelir; kahvehanenin ortasında herkesin görebileceği yüksek bir yerde oturur ve hikâyesini anlatmaya başlardı. Anlatılacak hikâye için bu kahvehaneye kalabalık bir halk kitlesi gelirdi. Bu kahvehanelerde dinleyiciler ikişer çay içmek zorundaydı; bir çayın parası kahvehane sahibine diğerinin parası da hikâyeciye kalırdı. Büyük konaklarda ise özellikle uzun kış gecelerinde düzenlenen sohbetlerde yiyecek ve içecekler konak sahibi tarafından temin edilirdi. Bununla birlikte hikâyenin sonunda dinleyiciler tarafından hikâyeciye bağışlar, bahşişler verilirdi. Bölgede hikâyecilik geleneği bu şekilde Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir."

Tarihte iz bırakmış hikâyeciler denilince Kerkük'te Âşık Abbas, (Terzibaşı;1980:59) Kör Abiş, Şişçi Mehmet, Beşir'de Halil Ahmet, Ali Hinnik, Tisin'de Reşit Ahmet Efendi; Tuzhurmatı'da Ali Yoğd; Kifri'de Halil Münnevver, Molla Mustafa, Dede Kanber, Çil Ahmet, Çolak Veli akla gelir.

Kaynakça:

Bayatlı, Necdet Yaşar, "İrak Türkmenlerinde Hikâye Anlatma Geleneği ve Köroğlu Anlatmaları", *I. Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu*", Bolu, 17-18 Ekim 2009.

1.4.8. İran'da Destancılık

70 milyonluk İran'ın %42'sini Türkler oluşturur ki bu da 30 milyon civarında bir sayıya tekabül eder. İran'da yaşayan en fazla nüfusa sahip Türk boyu Azerbaycan Türkleridir. (20 milyondan fazla) Nüfus itibarıyla ikinci olarak Türkmenler (2,5-3 milyon), üçüncü olarak da Kaşkay Türkleri (1,5-2 milyon) yaşar. Bunların haricinde İran'da Avşarlar, Baharlular, Bayatlar, Ebi Verdiler, Gülbagiler, Halaçlar, Hamse (Zencan) eyaletindeki bu Hamse Türkler, Horasan Türkleri, Hüdabendelular (Herbendelular), Kacarlar, Karadağlılar, Karagözlüler, Karapapaklar, Kaşgaylar, Kazaklar, Sungurlar, Şahayağular, Şahsevenler, Türkaşvendler gibi Türk boyları yaşamaktadır. Bu Türk boyları içinde destan söyleme geleneği, en fazla Güney Azerbaycan Türkleri arasında yaygındır.

İran'da halk hikâyesi terimi yerine “dastan” sözü kullanılır. Bunu anlatan sanatçılara da “destancı âşık” denilir. Halkın itibar etti âşıklar da bu âşıklardır. Âşık Hesên, İskenderi, Âşık Yedullah Eyvezipur, Âşık Paşayî, Âşık Ali Asker Merendî, Âşık İlyas Yusufî, Âşık Mahmut Kurbanzade, Âşık Mustafa Abbaszade, Âşık İsmail Kanberi, Âşık Hazretkulu Hudadadi, Âşık Ferid Cehani, Âşık Eynullah Cehanî gibi âşıklar destancı âşıklar olarak tanınmışlardır. Genel olarak İran'da âşıkların hikâye anlatmaları, vazgeçilmez husustur. Bu bakımdan âşıklar bir veya birkaç hikâye öğrenir ve anlatır. Nadir de olsa hikâye anlatamayan âşıklar da vardır.

Destan söyleme geleneği âşıklar tarafından sürdürülmektedir. Âşıklar, farklı muhitlerde yetişir ve geleneği devam ettirirler. İran'da yaşayan Türklerin yetiştiği muhitlerin başlıcası şunlardır:

1. Tebriz-Karadağ âşık muhiti,
2. Urumiye âşık muhiti,
3. Sulduz âşık muhiti,
4. Zencan âşık muhiti,
5. Kum-Save âşık muhiti,
6. Horasan-Türkmen Sahra âşık muhiti,
- 7- Kaşkay âşık muhiti.

İran Türkleri bağrından yüzlerce âşık yetiştirmiştir. İran Azerbaycan'ında da şu âşıklar geleneğin temsilcisi olmuşlardır: *Abbas Hazretî, Abbas Mehemedî Karadağî, Abdulali Nuri, Abdullah, Ali Asker Merendi, Ali Bayramî, Ali İbadî Karahanlu, Ali Muğadem, Ali Selimi, Arap, Arsalan Dustî, Arsalan Zareî, Âşık Resul, Ayet Kamberî, Azaflı, Behram, Bulut, Cebreil, Dehgan, Derviş, Ebulfeyz İbadiyan, Eşref Hüseyinpur, Eynullah Cehani, Fecerullahi Muradi, Ferid Cehani, Gafar İbrahimî, Hac Ali, Hac Aliemi, Hacı İbadiyan, Hacı Mehemed Bağır, Hasan Gaffarî, Hasan İskenderî, Hazretkulu Hudadî, Hesen İskenderi, Hüseyin Namver, Hüseyin Saî, Hüseyin Saraçlı, Hüseyin Tebrizli, İlyas Yusifi, İsmail Kanberi, Kaşem, Mahmud Cihangirî, Mahmut Kurbanzade, Mahmut, Meded, Mehemed Mezreî, Meşî Paşayî, Mikayil, Mustafa Abbaszade, Mustafa, Oruç, Paşayi, Resul Yedullah Eyvezipur, Yedullah gibi âşıklar öne çıkan isimlerdir.*

Bu âşıkların yanında Türkiye'de ve Azerbaycan'da bilinen *Garacaoğlan, Âşık Şenlik, Âşık Garip, Kerem Dede, Âşık Kurbanî, Tahir Mirza, Yahya Bey Dilgem, Âşık Ali, Dede Kasım, Âşık Hüseyin Cavan, Han Çoban, Hasta Kasım, Âşık Elesker, Tufarganlı Âşık Abbas* gibi âşıkların şiirleri ile hikâyeleri de bilinir. Söz konusu âşıklardan *Âşık Kurbanî, Âşık Elesker, Tufarganlı Abbas, Dede Kasım* gibi âşıkların hayatı ile ilgili olarak hikâyeler oluşturulmuştur.

Âşıkların dili genellikle Azerbaycan Türkçesidir. Âşıklar, dastanlarını, hece ölçüsü ve arı Türkçe ile saz eşliğinde bulundukları mekânda gezinerek anlatırlar. Dastana, üstatname ile başlanır. Destan anlatıldıktan sonra duvakpama ile sona erdirilir.

Konu itibarıyla dastanlar iki ana grupta toplanır. *Kahramanlık dastanları* (Kaçak Nebi, Şikâri, Settâr Han, Babek...), *Mehebbet dastanları* (Tufarganlı Abbas ile Gülgez, Valeh ile Zernigar, Seyyad ile Seedet, Tahir ile Zöhre, Mehemed ile Gülandam, Behram ile Gülhandan, Baba Leysan, Eslî ile Kerem, Masum ile Dilefruz).

Saz meclisinin kurulması, başlaması ve dastanın anlatılması ile ilgili olarak Nebi Kobotarian bizlere şu bilgileri vermektedir:

Dastanlar, toylarda (düğünlerde), kahvehanelerde ve çeşitli toplantılarda anlatılır. Âşıkların bir yerde buluşmasına "âşıklar meclisi" denilir. Âşıklar meclisi âşıkların dinleyicilerini selâmlayarak başlar ve her âşık dinleyicilere '*hoş geldiniz*' redifli şiirler söylerler. Daha sonra *divânî*yle meclis devam eder... Âşıkların, meclis ehline üç borcu vardır; Birincisi *baş divânî / baş perde*; ikincisi *tecnis*; üçüncüsü *el havası*...

Bu üç borcunu verdikten sonra âşık, bildiği hikâyelerin adını söyler, mecliste oturanların seçimine göre hikâyeyi anlatmaya başlar. Âşık hikâyelerinin sonu mutlu biterse meclis muhammes havasıyla kapanır, sonu mutlu şekilde bitmeyen hikâyelerden sonra muhammes çalınmaz. Meclisin kapanışı *koçaklamadır*.”

Âşık destan anlatmaya ara verdiği zaman dinleyenlerden “dövrân yığma” adında para toplanır.

İran Türkleri arasında yaygın olarak anlatılan destanların öne çıkanları şunlardır:

Abbas ile Gülgez, Abbas Tugarganlı, Abdullah Han ve Cihan, Acemşah, Adıgüzel, Ahmed Han, Ahmet ile Hacer, Ahmet-İbrahim, Ali ve Âşık Rafî, Ali Han ve Leyla, Ali Han ile Perihan, Alişah ile Solmaz Hanım, Arap Reyhan, Arzu Genber, Aslan-İbrahim, Âşık Ali ile Besti Hanım, Âşık Garip, Âşık Hüseyin Cavan, Âşık Şenlik, Aşkın Şah, Baba Leysan ile Cennet Hanım, Baba Leysan ile Perizad, Baba Leysan ile Verga, Baba Rövsen, Babek (Gafar İbrahimî tasnifi), Bacanaklar (Ferec Muradi tasnifi), Bacıların Eolenmesi, (Ferec Muradi tasnifi), Bagdat Seferi, Bagdat Seferi (Beyteş Bezirgen), Bedî Melek, Bedrimülk Bedricemal, Behmen Şah, Behram Han, Bey Astan, Bezenoğlu Mehemmet ile Peri, Behram ile Gülandam, Beyaslan ile Hüsnur Peri, Beybudala, Bezirgan, Bolu Beyi Seferi, Bolu Serdar, Cemşid Şah ve Gülsabah, Cıdalı Kenan, Cihanşah, Çoban Mehemmed, Dede Yedigâr, Delikli Daş, Demircioğlu Seferi, Demircioğlu'yu Getirme Seferi, Demircioğlu, Derbent Seferi, Dilaver Kasım, Dilgem ile Dostu Hanım, Dilsuz ile Hazangül, Dollu Mustafa ile Umay Hanım, Durnateli, Dolu Abuzer, Ekinci Abbas, Elesger ile Hacer, Elesger ve Deli Ali, Emir Ersalan Rumi, Efruz Me'sum, Elişah ile Hurilika, Elişah ve Şehriyar, Emrah ile Huriliga, Emrah ile Selvinaz, Emrah ile Seyyadperi, Endelib Mirza ile Gızıl Gül, Erzurum Seferi, Eset Nizam, Emrah ile Selvinaz, Eset ile Saltanat, Esli-Kerem, Faruk ve Gülrüh (Hüseyin Namıver tasnifi), Fehle ile Reyhane (Gafar İbrahimî tasnifi), Fereculla, Ferhat ile Şirin, Gafar Sultan, Garip ile Şahsenem, Gamber ile Mahmut, Gelin-Kaynana (Ferec Muradi tasnifi), Gergerli Mehemmed ile Mahpare Hanım, Göyçe Kızı, Göyçeli Âşık Elesger, Göyçek Rıza ile Âşık Aydın, Gulam Heyder ile Susenber, Gulam Kemter ile Gülnzar, Gulam Kemter / Servi Senuber, Gulam Yahya Destanı, Gurban Han, Gül Bilbil (Gül Bülbül), Gül Senuber, Gülrüh ile Ferruh, Güllüzar, Güneyli Necip Usta, Gürcü Mehemmed, Hacı Seyyad ve Senem, Han Asker, Han Çoban ile Sara, Han Mahmud, Hanbidale, Han Mirze, Harmandalı, Has Polat, Hesên ile Necef, Hesên ile Peri Hanım, Hesên ile Sayyad, Heste Gasım, Meşkin Seferi, Heste Gasım Urumiye Seferi, Hatem Şah, Haydar ile Behram,

Haydar Bey ve Süsenber, Hesret, Hudat, Hundaplı Mehcur, Horşit Bey, Hudadat ile Safinaz Hanım, Hürlukga-Hemrah, Heyyat Mirza, Hüseyinbey, Hüseyin ile Reyhanî, Hüseyin ve Hanım, Hüseyin Kürdi Şebüsteri, Hüseyin ve Mirzesemet, İbrahim ile Gövhertaç, İki Kardeşin Ayrılması (Ferec Muradi tasnifi), İlyas ile Mehri, İmrah (Emrah), İskender ve Salman, İstanbul Seferi, Kaçak Kerem, Kaçak Nebi, Kanturalı ile Kanlı Koca, Kâzım Han, Keçel Hemze (Kırat), Kasım Celalî, Kasımhan ile Esmâ Peri, Kelbi ve İnsaf, Kelbi ve Selbi, Keleyberli Molla Ali ile Rafîi, Kempir (Yaşlı Kadın), Kemter ile Terlale, Kemter Yusuf, Koca Kişi-Genç Kız, Köroğlu'nun Evlenişi, Köroğlu'nun Gocalığı, Köroğlu'nun Ölümü, Köroğlu'nun Rum Seferi (Telli Hanım'ı Getirmesi), Köroğlu'nun Türeyişi, Köroğlu'nun Türkmen Seferi (Ayvaz'ın Getirilmesi), Kurban Han, Kurbanî ile Peri, Kurdoğlu, Kuşkizer Dağı, Kürdoğlu Hasan, Küskün Avez, Küterrif Şah, Latîfşah ile Mihriban Hanım, Letafet ile Bahtiyar, Leyla ile Mecnun, Mahmud ile Peri, Mahur ile Hasret, Maldar Ahmed, Mehebbet ile Mehpare, Mehebbet ile Selbihuraman, Mehmed ile Gülandam, Mehmed ile Peri, Mehmed ile Selvinaz, Mehmed Han ile Şaheste Peri, Mehmet ile Terlan, Mehmed ve Mehpare, Mehmed ve Zarife (Hüseyin Namıver tasnifi), Melikşah, Mesum ile Dilefruz, Mir Mahmut, Mir Mahmut ile Sara, Mirze Mehmed, Molla Eli ile Rafî, Molla Ali ve Leyli Hanım Destanı (Hemedan Seferi), Muhammet ile Goher, Müstecirle Ev Sahibi (Ferec Muradi tasnifi), Nasir ve Mercan, Nebati, Necef ile Perizat, Nesib ile Nesteren Nevruz ile Gündap, Niyaz ve Nadir Şah, Pehmur Şah, Penahi ve Asiye, Rum Seferi Tercan Seferi, Rüstem Han ve Zernişan, Sabit, Sail Bey, Salman Bey ve Dürretel, Salman ve Gövher, Sarhoş ile Mahbub, Sayat Hemrah, Sedet ve Sedef, Selim Şah, Semet ve Zeynep, Senaşah, Serhoş ve Mahbub, Servi Senuber, Sevinçoğlu Aypara, Seyyad ile Seedet, Seyyidi, Sıçan ile Aşık (Gafar İbrahimî tasnifi), Sövedegar ile Gülenaz, Şah Abbas ile Şah Peri, Şah İsmail ile Gülizar, Şah İsmail ve Arap Kızı Cengi, Şah Sefi ile Yahudi Kızı Nergis, Şahsenem, Şatırnan Müşteri (Ferec Muradi tasnifi), Şikâri, Şehzade Behram ve Şehzade Haydar, Şahzade Cemşid, (Şah Behram), Şehzade Kasım, Şemkirli Hüseyin ve Reyhan, Şevket ve Şemşir (Hüseyin Namıver tasnifi), Şikest, Şiraz Han, Şirin ile Birçek Hanım, Tabdık, Tahir ile Zühre, Tahir Mirza, Telim Han ve Şahsenem, Telli Hasan, Tercan Seferi, Tokat Seferi, Tovgat (Kıratın Kaçırılması), Tuti-yi Şirin Sühan ve Yusuf Cemal, Türkmen Seferi, Türkistan Seferi, Türkoğlu ile Mehri, Ululu Kerim ve Süsen Hanım, Üstad Telim Han, Valeh ile Talih, Valih ile Zernigar, Vanlı Göyçek (Köçek Rıza), Verga ile Gülşah, Yaralı Dilgem, Yedigâr ve Gülabatın, Yetim Seydî ve Peri, Yusuf Ahmet, Yusuf ve Cemal, Yusuf ile Gülşen, Yusuf ile Züleyha, Zal u Rudabe, Zencanlı Kurbanî, Zeynel Arap.

İran'da Köroğlu kollarını anlatma, yaygın bir gelenek olarak hâlâ devam etmektedir. Garriev'in verdiği bilgiye göre Köroğlu konusunda ilk çalışmalardan birisini ortaya koyan, Gilan'da (İran) 13 yıl Rus konsolosu olarak çalışan Polonyalı Aleksandr Chodzko, elindeki dokümanterlerden hareketle Köroğlu'nun yaşadığı yüzyıla ve coğrafyaya işaret eder. "XVII. yüzyıldaki Köroğlu türkülerinin ilk olarak kaydedildikleri XVIII. yüzyıl başında, Güney Azerbaycan bölgesinde bulunduğunu göstermektedir. Bu bölgede şair ve iyi binici Köroğlu'yla ilgili hikâyenin daha önceki versiyonları da kaydedilmiştir."

İran'da anlatılan Köroğlu kolları şunlardır: *Âşık Cünun, Ayvaz'ı Geri Getirme, Bağdat Seferi (Beyteş Bezirgân), Bağdat Seferi, Beyazıt Seferi, Bolu Beyi Seferi, Demircioğlu Seferi, Derbent Seferi, Durnatel Seferi, Erzincan Seferi, Erzurum Seferi, Hotkar Paşa Seferi, İstanbul Seferi, Köroğlu ile Serdar Bey, Köroğlu'nun Kocalığı, Rum Seferi, Şilat Seferi, Tercan Seferi, Tokat Seferi, Türkmen Seferi.*

Kaynakça:

B[aymuhammet] A[taliyeviç] Garriyev, *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, (Çev. Fikret Türkmen-Muvaffak Duranlı-Feyzullah Rahmankul), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 42-43.

Başgöz, İlhan, "Turkish Hikaye-Telling Tradition in Azerbaijan, Iran" *Journal of American Folklore*. S. 330, 2013, s. 391-405.

İmamverdiyev, İlgar, "İran-Azerbaycan Türk Âşıklarının Repertuarında Destan İsimleri", *Yeni Türkiye-Türk Musikisi Özel Sayısı*, S. 57, Mart-Nisan 2014, s. 210-219.

Kafkasyalı Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2011.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türk Edebiyatı Antolojisi I-VI*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2002.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türkleri Âşık Muhitleri*, Eser Ofset, Erzurum, 2006,

Kafkasyalı, Ali, *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*, Eser Ofset, Erzurum, 2007.

Kobotarian, Nabi, *Tebriz Âşıklık Geleneğinde Destan Söyleme*, Adana, 2015, (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

Özdamar, Fazıl, *Âşıklık Geleneği ve Tebrizli Aşık Ali*, İzmir, 2011, (Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Uzun, Enver, *İran Türk Folkloru*, Trabzon, 2007.

1.4.9. Karaçay-Malkar Destanları

Karaçay-Malkar halkı, Kafkasya'nın yüksek dağlık bölgelerinde yaşamaktadır. Bu coğrafyada "Kafkas Halkları" denilen ve çok sayıda farklı etnik gruba sahip halk vardır. Bunlar; Çerkes (Adıgeler), Abhazlar, Avarlar, Nogay, Karaçay, Kabartay, Lezgiler, Laklar, Balkar, Osetler (Asetinler), Çeçen-İnguşlar (Nohçı ve Galgay), [Karaçaylar](#), Dağıstan Halkları, Tabasaranlar ve Kumuklardır. Tarih boyu Kafkasya'da yer tutan Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi boyların buradaki kültürün oluşmasında önemli rolü olmuştur.

Kafkasya coğrafyasında yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinin destanları Nart destanları olarak bilinir. Aslında Nart destanları bu coğrafyada yaşayan etnik kavimlerin ortak destanlarıdır. Anlatmalar bazı farklılıklarla bir diğer kavmin kültüründe de vardır.

Kafkas haklarının inancına göre Nart topluluklarının her biri, Sataney-Guaşa adlı bir annenin dünyaya getirdiği yüz erkek kardeş ve tek kız kardeşten oluşmuştur. Savaşçı ve kahraman bir ırktır. Nart kahramanı asil, korkusuz ve cesurdur. Kılıcı ile kayayı ikiye bölebilir, bir sıçrayışta uçuşunun karşısına geçebilir. Kılıcı gibi okunu da en iyi şekilde kullanır. Hayatları cadılarla, insan yiyen devlerle, ejderhalarla ve düşmanlarla mücadele ile geçer. Daima mazlumların yanındadırlar. Mücadelelerindeki asıl sebep vatanlarını savunmaktan kaynaklanır.

Çerkes ve Abhaz-Abazalara ait olanlar Yunan mitolojisiyle, Karaçay-Malkar Türklerinin Nart destanları ise eski Türk-Moğol mitolojisiyle, müştereklik gösterir. Bu etkileşimde Altaylı göçebe kavimlerin büyük ölçüde rolü olmuştur. Destanlarda görülen iyilik ile kötülük, karanlık ile aydınlığın savaşı, yer altı ve yer üstündeki birtakım yaratıklar ve devler, kahramanların mücadeleleri, bütün göçebe halkların destanlarında da görülür.

Nart destanlarına ait derleme çalışmaları XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Rus bilim adamı P. Ostryakov 1879'da *Vestnik Evrope* adlı dergide Karaçay-Malkar Nart destanlarını neşretmiştir. Bu yayından iki yıl sonra Safar-Aliy Urusbiyev, *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza* adlı derginin ilk sayısında Karaçay-Malkarlara ait dört adet Nart destanı yayımlamıştır. 1883 yılında aynı derginin 3. sayısında M. Aleynikov ve 1898 yılında da A.N.

Daçkov-Tarasov tarafından Karaçay-Malkarlara ait Nart destanlar yayımlanmıştır. 1940'ta ilk olarak dört destan, 1988 yılında da "Nart Sasrikua ve Doksan Dokuz Kardeşlerin Maceraları" kabı basılır.

Kahramanlık konusunun işlendiği Karaçay-Malkar destanları şunlardır: *Barak, Batok Bey, Bekmurza ile Kaysın, Biynöger, Candar, Cantuvgan, Çüyeldi, Ekinçi Emina, Gapalav, İbak oğlu Aznavur, Kaşaobiy ile Goşayah Biyçe, Kara Mussa, Karça, Kobanlanı Koy Bölek, Misirbiy, Sarıbiy ile Karabiy, Tatarkan, Zavurbek.*

Konusu Kabardey Prensleri ile ilgili olan destanlar da şunlardır: *Açemez, Cansohlar, Kaytuk Oğlu Aslanbek, Hatohşuk Oğlu Canbolat.*

"Nart" kelimesi her bakımdan mükemmel vasıfları haiz kimse, alp, yiğit, cesur, mert, kahraman" anlamına gelir. Nart kahramanları, yiğitliğin, cesurluğun ve mertliğin sembolü olarak görülür ve halk, onların gerçekten yaşadığına inanır ve onları efsanevi ataları olarak görürler. Söz konusu efsanevi ataların başlıcası şunlardır: *Açemez, Açı, Agunda, Akbilek, Alavgan, Alik, Allahberdi, Altınçaç, Atabiy, Aymuş, Aznavur / Bora oğlu Aznavur / İbak oğlu Aznavur, Barak, Batıraz / Batıras, Biynöger / Bödene Bödenek, Biçe, Bolat Gezoh, Bolat Hımıç, Bora Batır, Boyunçak, Buduh, Cabagı, Candar, Can oğlu Can, Cansohlar, Cantuvgan, Cönger / Nöger, Çiytöppe, Çora, Çüyerdı, Çüerdin / Çüerdim / Davat / Debet / Devet Tavas, Edik, Ekinçi Emina, Emegenler, Erecikav / Raçıkav / Reşevka, Eski Askerçile, Fuk / Kına Sakallı Kızıl Puk / Muku / Bugun, Gapalav, Gencok, Gezoh, Gilastan / Gilas / Gilastırhan / Açı Tilli Gilastırhan, Gollu, Habiç, Hadagujuk ulu Canbolat, Hasavka, Hımıç, Hoj, Hırs-Biyçe Jıyımдық Tavoruhla, Gilastırhan, Kaşaobiy bla Goşayah Biyçe Karaşavay, Karça, Kara Batır, Kara Mussa, Karılgaç, Kaytukoğlu Aslanbek, Kazançı / Kazanç, Kobanlanı Koy Bölek, Kırs Biçe, Kocak, Mirzamek, Misirbiy, Nartlanı Caratılğanları, Nasıran, Örüzmek, Özdenbiy, Raçıkav, Satanay Sibilçi / Sibilda, Sosorka / Sosuruk / Sozuk / Soslan, Stampulga, Şavay / Şırdan, Örüzmek, Örüzmek bla Satanay Biyçe, Sarıbiy bla Karabiy, Satanay Biyçe, Sosouruk, Tatarkan, Temir, Teyrile bla Nartla, Toturaz / Toturas, Turtu, Umar, Yapon Uruşha Ketgenle, Yulay ile Salavat, Zavurbek.*

Bunlardan Debet, tıpkı Davut Peygamber gibi kızgın demiri eğip bükebilen, hayvanların dilini bilen birisidir. Nartlar, inançlarından hareketle ateşi, demiri, kumaş dokumasını, medeniyeti, hayvanları ehlileştirmeyi, kendilerinin başardığına inanırlar.

Nart Destanları manzum veya mensur olarak söylenir. Manzum

olanlar “cır”, mensur olanlar da “tavruh” olarak adlandırılır. Karaçay-Malkar destan anlatıcılarına “cırçı” denilir. Cırçı destanı icra ederken ona adına “elüv” denilen bir koro ona eşlik eder. Cırçı elindeki sopa ile ritm yapar. Bazıları da “kıl kobuz” yahut “sıbzıgı” adı verilen bir kavalla destanını icra eder. Söz konusu cırıcılardan öne çıkan isimler şunlardır: A. Bekkiyev, Abdurahman Şahmurzayev, Abugali Uzdenov, Adamey Salpagarov, Adilgeriy Bolatov, Akmat Çepkençiyev, Aliy Uzdenov, Aliy Yetteyev, Allahberdi Kadırov, Amiy Başiyev, Aslanbek Uçkurov, Badtal Korkmazov, Buduyan Cankezo, Cafer Kaşay (Türkiye), Camilyat Gegraveva, Çayıv Aytekov, Davut Cansuyev, Davut Malkonduyev, Gaba Guliyev, Gitçe Tekayev, Hacı-Umar Çerkesov, Harun Guliyev, Harun Otarov, Hamut Miziye, Hamzat Bittirov, Hamzat Kadırov, Hamzat Üzdenov, Hasan Aliyev, Haşim Malkondiyev, Hüseyin Goçiyev, İbrahim Aybazov, İ. Ulbaşev, İsmail Urusbiyev, İsmail Kazıyev, K. Nastayev, Kagomet Kırımşamhalov, Karacaş Erikgen, Kokay Bostanov, Kubadiy Akayev, Lokman Mokayev, M.Y. Boziyev, Macit Caraşiyev, Magomet Albotov, Magomet Canatatayev, Mahmut Başiyev, Mazan Atabiyev, Mazan Uyanov, Motay Hapayev, Muhammat-Aliy Bayramkov, Muhammat Maharayev, Muhtar Mokayev, Muradin Osmanov, Murzabek Malkonduyev, Musarbiy Tolgurov, Navruz Urusbiyev, Nuh Bayramukov, Nurcan Boziyeva, Omar Hacıyev, Ramazan Hadciyev, S. Rahayev, S.B. Nastayev, Safar Aliy Urusbiyev, Sahay Holamhanov, Said Kudayev, Salamgeri Semenov, Sotta Gurtiyev, Soslanbek Çaparov, Şamail Haçirov, Şamşot Kuliyev, Tamuk Guziyev, Topay Şamanov, Umar Kekkezoviç Aliyev, Yusup Bayramukov, Zekeriya Baykulov, Zekerya Kubanov, Zeytun Ulakov.

Nart destanlarında, mitoloji ön plandadır. Hadiseler mitolojik zamanda ve mitoloji dünyasında cereyan eder. Mitolojik kahramanlar olarak da *Emegen*, *Gemuda*, *Celmaovuz*, *Almastı*, *Cadı*, *Fuk*... karşımıza çıkar. Nart destanlarında birçok gücü elinde bulunduran *Kün Teyri*, *Kaynar Teyri*, *Cer Teyri*, *Suv Teyrisi*, *Suv Anası*, *Ot Teyri*, *Cel Teyri*, *Eliya*, *Apsatı* gibi tanrılar da vardır.

Kaynakça:

Adiloğlu, Adilhan, “Karaçay-Malkar Nart Destanları”, *Karaçay-Malkar Dergisi*, S. 4, Ankara, 1993.

Adiloğlu, Adilhan, “Nart Sosurka”, *Karaçay-Malkar Dergisi*, S. 5, Ankara, 1993.

Adiloğlu, Adilhan, “Karaçay-Malkar Türklerinde Nart Destanları”, *Yeni Türkiye Dergisi-Türk Dünyası Özel Sayısı*, S. 15, Ankara, 1997.

Appa, Adilhan, “Nart Örüzmek ve Satanay Biyçe”, *Karaçay-Malkar Dergisi*, S. 6, Ankara, 1993.

Appa, Adilhan, “Nartların Demircisi Debet-I”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, S. 16, Eskişehir, 1998.

Appa, Adilhan, “Nartların Demircisi Debet-II”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, S. 17, Eskişehir, 1999.

Adiloğlu, Adilhan, “Karaçay-Malkar Nart Destanları”, *Turkish Studies*, Volume 2 /1 Winter 2007, s. 196-218.

Gündoğdu Sümeyye Kübra, *Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Mitolojik Kahramanların ve Varlıkların İncelenmesi*, İstanbul, 2019, (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kanoğlu, Canan Selvi, “Karaçay-Malkar Destanları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 25, 2008, s. 115-125.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Destanları*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.

Tavkul, Ufuk, *Nartlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Tavkul, Ufuk, “Karaçay-Malkar Panteonunda Tabiat Tanrıları ve Ritüeller”. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 2016, s. 217-242.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 34-35.

1.4.10. Karakalpak Destanları

Karakalpaklar, Aral Gölü'nün güneyinde ve batısındaki Karakalpakistan'da yaşamaktadırlar. Karakalpakistan, bugün Özbekistan Cumhuriyetine bağlı özerk cumhuriyet olup başkenti Nukus'tur. Yüzölçümü 164.900 km²'dir. Nüfusları 400.000 kadardır. Toprakları, 9 yerleşme merkezine ayrılmıştır. Törtkül, Çimbay, Hocaeli, Moynak, Kongrat, Biruni ve Tahta Köprü gibi şehirleri önemli yerleşme merkezleridir. Kara-Koylu, Kara-Singir, Oymavut, İstek, Açamaylı olmak üzere beş oymaktan oluşurlar.

Rus literatüründe Karakalpaklara "Çorniye Klobuki" adıyla yer verilmiştir. Bu ibare ilk defa 1146 tarihinde karşımıza çıkar. Savaşçı bir karaktere sahip olup tarih boyu daha çok Kumanlarla mücadele etmişlerdir. İdareleri 1918'de Türkistan Özerk Cumhuriyeti'ne, 1924'te Sovyetler Birliğine, 1936'da da Özbekistan'a devredildi.

Dilleri Kazak ve Nogay dillerine yakın olup Kıpçak grubundadır.

Zengin edebiyata sahip Karakalpaklar, destan terimi yanında epos terimini de kullanırlar. Destan icracılarına da jırav, baksı ve kıssahan denilir. Jıravlar 7 mektepten birisi ile yetişip geleneği hizmet ederler. Bu mektepler;

1. Jiyen Tagayulı mektebi,
2. Sopaslı Sıpıra Jırav mektebi,
3. Nurabılla Jırav mektebi,
4. Ögiz Jırav mektebi,
5. Cannazar Jırav mektebi,
6. Esamurat Jırav mektebi,
7. Nagım Jırav mektebidir.

Karakalpak destanlarının dünden bugüne kadar yaşamasına vesile olan önemli destan anlatıcıları şunlardır:

Jıravlar: Abdireyim Jırav, Arzımbet Jırav, Askar Jırav, Aytımbet Jırav, Aytuvar Jırav, Bekimbet Jırav, Bekmurat Cumanıyazov, Cannazar Jırav, Ciyemurat Jırav, Ciyen Cırav, Cumabay Jırav, Davılbay Jırav, Davletmurat Jırav, Dospanbet Jırav, Ebdır Jırav, Eptimurat Jırav, Erpolat Jırav, Esemurat Jırav (Nurabılla Jırav'ın oğlu), Halmurat Jırav, Hayrulla İmangaliyev, Hocabergen Niyazov, Jiyemurat Jırav, Jiyen Tagayoğlu Jırav, Kabil Jırav, Karız Jırav, Kayıpazar Jırav, Kaztuvgan

Jırav, Keram Jırav, Kıyas (Heyretidin) Jırav, Kulemet Jırav, Kulmambet Jırav, Kurbanbay Jırav, Kurbanbek Tacibayev, Kurbanniyaz Jırav, Müyten Jırav, Nagım Jırav, Nurabılla Jırav, Ögiz Jırav, Öteniyaz Jırav, Saparniyaz Hebipnazaroglı, Şankay Jırav, Paleke Jırav, Şankay Jırav, Töre Jırav, Turımbet Jırav.

Bakşılar: Akılbek Bakşı, Akımbet Bakşı, Amet Tariykov, Arzı Bakşı, Bekmuhammet Baksı, Bekmurat Baksı, Capak Bakşı, Cuman Bakşı, Emet Bakşı, Eşan Kospolotov, Eşcan Bakşı, Gencebay Bakşı, Hudaybergen Bakşı, Hüdayberdi Bakşı, Hürliman (kadın Bakşı), İmamkul, Kanıgöl (kadın Bakşı), Karacan Bakşı, Kıdırniyaz Bakşı, Kurbanniyaz Bakşı, Medireyim Matcanov, Minel Matsapayev, Muvsa Bakşı, Narbay Köşekonov, Süyev Bakşı, Tilevmurad Bakşı, Ubayhan Bakşı.

Kıssahanlar: Canabay Cumanov (Cuman Bahşı'nın oğlu), Cenibek Askarov, Hayrulla Kıssahan, İbrayım Patullayev, Kazı Meylik Kıssahan.

Karakalpaklarda yaygın olarak bilinen destanlar şunlardır: *Alpamıs, Amanbay Batır, Arap Reyhan, Âşık Necep, Avez Üylengen, Avezhan, Baltakey Batır, Bezirgan, Boz Jigit, Bozuğlan, Cas Kelin, Dede Kokut Boyları, Deoletyarbek, Edige, Er Kosay, Er Sayım, Er Şora/Şora, Er Ziyvar, Gerip Âşık, Göroğlı, Gülistan, Gülneher, Gül-Sanaober, Hacı Girey, Hatamtay, Hurliha-Hemire / Hürlika-Hemire, Jahanşa, Jas Kelin, Kaşayım, Karaman, Kırk Kız, Kırmanteli, Kız Palvan, Koblan / Koblandı, Kurmanbek, Messpatşa, Menlihal, Munlık- Zarlık, Sayathan-Hemire, Selimhan, Şaryar, Şehriyar, Şiyrin-Şeker, Yusup-Ahmet, Yusup-Zılıyha, Ziynep-Altıngöl.*

Edebi ürünler içerisinde baksı (bahsı) ve jıravların icra ettikleri destanlar önde gelir. Destan repertuarı Özbek, Türkmen ve Kazak ürünleriyle müştereklik gösterir. Bunların içinde Evezhan, Evez Üylengen (Ayvaz'ın Evlenmesi), Arap Rayhan, Kırmanteli ve Bezergen gibi Köroğlu kolları ile Alpamıs, Sayathan-Hemra, Yusup-Ziliyha, Yusup-Ahmet, Bozuğlan ve Bozjigit gibi destanlar başta gelir.

Karakalpaklar arasında az görülen Köroğlu kollarının en önemli anlatıcısı Narabulla Jırav'dır. K. Maksetov, 1963 yılında "Göroğlı" adıyla pek hacimli olmayan bir kitap yayımlamıştır. Bilinen Köroğlu Kolları; *Arap Reyhan, Ayvazhan (Evezhan), Ayvaz'ın (Övez'in) Evlenmesi, Bezirgân, Bataközyım, Gülrıkcan*'dır.

Karakalpak Destanları ise dört ana başlık altında toplanır:

1. Kahramanlık destanları: *Alpamıs, Koblan, Kırk Kız,*

2. Aşk destanları: *Gerip Aşık, Sayathan, Hemire, Aşık Necep, YuSUF Zileyha, Gül-Senevber,*

3. Hayat hakkındaki destanlar: *Şeryar, Şirin Şeker, Kanşayım, Munluk-Zarlık,*

4. Tarihî destanlar: *Edige, Er Şora, Devletyarbek.*

Özbekistan'da, Karakalpak destanları ile ilgili olarak 1977 ve 1990 yılları arasında "Karakalpak Folkloru" adıyla 20 ciltten oluşan külliyyatın 13 cildinde 35 metin yayımlanmıştır.

Bu ciltlerin içerikleri şunlardır:

VI. cilt: *Kırk Kız,*

VII. cilt: *Alpamış,*

VIII. cilt: *Koblan,*

IX. cilt: *Er Ziyvar, Kanşayım, Kurbanbek,*

X. cilt: *Mespatşa,*

XIII. cilt: *Saryar,*

XIV. cilt: *Gerip-Aşık, Sayathan-Hemra,*

XV. cilt: *Göruglı (5 destan),*

XVI. cilt: *Hurlıha-Hemra, Aşık Nejep, Yusup-Ziliyha, Yusup-Ahmet,*

XVII. cilt: *Şiyrin-Şeker, Jaskelen, Er Koşay, Hacı-Girey,*

XVIII. cilt: *Meñlikal, Selimjan, Hatam-Tay, Gülnehar,*

XIX. cilt: *Bozuğlan, Gülistan, Kız Palvan, Karaman,*

XX. cilt: *Jahanşa, Er Sayın, Bozjigit, Ziynep-Altıngül.*

Karakalpakların bu destanlar haricinde başka destanları da vardır.

Amanbay Batır, Devletyarbek, Er Sora, Gül-Senavber, Avasta, Baltakey Batır, Er Şora, Muñlık-Zarlık ve Şaryar bu tarz destanlardan bazılarıdır. Söz konusu destanlar içinde Karakalpaklar ile özdeşleşmiş destan ise *Kırk Kız* destanıdır. (Bkz. *KIRK KIZ*).

Kaynakça:

Ahmedov, S. S. Bahadırova, "Karakalpak Türkleri Destanları ve Özetleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (Aktaran: Ali Abbas Çınar), S. 5, Bahar 1998, s. 140-171.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 58-59 (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Karapapaklar*, Erzurum, 1972.

Reichl, Karl J., “Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı”, *Türkbilig*, 2008 / 64-77.

Şahin, Salih, “Kakakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan”, *Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı*, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1320-1329.

Uygur, Ceyhun Vedat, *Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer-Yazılı Edebiyat-Destanlar)*, Özcan Ofset, 1999.

Yıldız, Naciye *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 35-37.

Yılmaz, Salih, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.

1.4.11. Kazak Destanları

Kazakistan, Hazar Denizi ve Aral Gölü'ne kıyısı bulunan, doğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, kuzeyde ise Rusya ile kara sınırları paylaşan bir Asya ülkesidir. Yüzölçümü 2.717.300 km² olup, 2023 yılı itibarıyla nüfusu yaklaşık 20 milyondur. Ülkede Kazakça ve Rusça yaygın olarak konuşulmaktadır. Kazakistan'ın başkenti ise Nur-Sultan (eski adıyla Astana) olarak bilinmektedir.

Kazakistan'da destan anlatıcıları akın, jırav veya jırşı sözleriyle karşılanır. Destan anlatmaya da cırlamak denir. Destanlar yapı olarak genellikle manzumdur ancak manzum ve mensur yapıya sahip olan destanlar da vardır. Jır veya kara ölen söylenerek icra edilir. Jırlar 7 eya 8 hece ile dize sayıları 2-40 arasında değişen ve tüydek adı verilen şiir şekli ile söylenir. Kara ölen 11 hecelidir ve birimi dördlüktür.

Kazak Destanları ile ilgili olarak ilk çalışmalar 1917 yılında başlamıştır. Bu alanda; A. Murğulov, Ş.Ş. Velihanov, V. Radloff, G. N. Potanin, İ. N. Berezin, A. Divayev, T. Belyayev, İ. Melioranski, G. Sablukov, N. N. İlminski, A. Baytursunov, S. Seyfulin, M. Avezov, B. Kenjabaev, V. Y. Propp, N. İ. Kravisov, A. M. Astahova, B. N. Putilov ve V. P. Anikin gibi araştırmacılar önemli katkıda bulunmuşlardır.

Kazak destanları ile ilgili olarak birkaç tasnif denemesi yapılmıştır. Bunlardan ayrıntılı olan tasnif Ancak Murğulov tarafından yapılmıştır ve tasnif şöyledir:

1. En eski devirlerdeki destanlar / Köne Epos (Er Töstik, Ak Köbek, Kulamerger, Şolpan- Mergen destan-menkıbeleri),

2. Oğuz-Kıpçak döneminde ortaya çıkan destanlar: (XI ve XII. yüzyıllarda oluşmuştur. Korkıt, Alpamıs, Kazanbek, Dombavıl, Kozi Körpeş- Bayan Sulu vb. destanlar),

3. Tarihi dönemlerdeki destanlar / Batırlık Epos / Batırlar Cırı: (XIII ve XIV. yüzyılda oluşmuştur. (Alpamıs, Koblandı Batır, Er Tarğın, Kambar Batır, Er Kosay, Karabek Batır, Törehan Batır, Akconasulı Er Keñes, Er Köşke (Er Kosay), Törehan, Manaşlı Tuaykbay, Karaşas Batır, Arkalık Batır, Ânvar Batır, Bögen Batır, Köruğlı Sultan.

A. Konuratbayev ise destanları türlerine göre ele almış ve bunları 10 grupta toplamıştır.

1. Masalsı destanlar: Er Töstik, Kula Mergen, Talasbay mergen, Dotan, Munlık-Zarlık.

2. Türk kağanlığı döneminde oluşan yıllık destanlar (jılnamalar): Orhon Yazıtları, Köl Tigin hakkındaki destanlar.

3. Oğuz Destanı (Dede Korkut) destanları.

4. Boy destanları: Alpamıs, Kobılandı, Kambar.

5. Nogay destanları: Er Tarğın, Murın Sengirbayev in söylediği Kırım'ın Kırk Batırı vs.

6. Tarihi destanlar / Tarihi Cır: Beket, Dosan Batır, 1916 yılı manzumeleri.

7. Lirik destanlar/ Aşk Destanları / Liro-Epos / Ğaşıklık Epos / Dastan / Romantik Epos: Kozi Körpeş-Bayan Sulu, Kız Jibek, Ayman-Şolpan gibi meşhur olan destanlarla Külşe Kız, Kul men Kız, Makpal Kız, Esim-Ziliyha

8. Doğu destanları: Zaloğlu Rüstem Destanı, hikâyeler, kıssalar.

9. Telif destanlar: Esmambet, Ötegen Bata, Suranşı Batır, Narkız.

10. Sovyet destanları: Amangeldi, Malik, Tölegen hakkındaki destanlar.

Kazak destanları repertuarında *Babalar Sözi* adlı eserde adları zikredilen ve Naciye Yıldız tarafından hazırlanan “*Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*”ı adlı eserde tanıtıları yapılan destanlar şunlardır:

Abugalisina, Abdulharis, Abat Batır Abak Kerey, Abak Kereydin Ataktılar, Abılay Han / Abılay Han Angimesi / Abılay Turalı Jır / Kaldan Seren Abılaydı Tutkinga Alganı / Abılay men Oljabay / Sabalak-Abilmansur Abılay Han, Adil Soltan, Ahmet Kasım, Ahmet Kemiş Destanı, Ahmet pen Nurila, Ak Böbek, Akbala-Bozdak, Akbas Atan, Akbazargan, Akbiykeş-Karabala, Akböpe-Savıtek / Ak Böbek / Ak Böpe, Akıldı Akım, Akımtay Jomart, Akıyık, Akjan Batır, Akjanasılı Er Kenes, Akjoltay, Ağıbay Batır / Ağıbay Batır / Er Ağıbay, Akkan Sınay, Akkenje, Aksavle, Alankay Batır, Anşıbay Batır / Alataylı Anşıbay Batır, Alav Batır / Aleke'nin Oğlu Alavke Batır, Alibek Batır, Almas-Bolat, Amet Batır, Alpamıs Batır / Altı Jasar Alfamış / Altı Jasar Alpamıs / Alpamıs / Alpamıs Jırı / Alpamıs Batırdın Hikayası, Altın Balak Aksunkar, Altın Balık, Altın Balta, Amangeldi, Anar-Savle, Anşıbay Batır, Anvar Batır, Anvar-

Kulanda, Arımbektin Jırı, Arık Mergen, Arkalık Batır, Asan Kaygı-Togan-Abat, Asılбек pen Güljıhannın Kissası, Asılhan Minijasar Şeciresi, Askat men Elijat (Kıssa), Avazhan / Avez Batır, Ayan Bala, Aybiykeş-Karabala, Aydos Batır, Ayman-Şolpan, Aysılulı Ahmet / Aysanınulı Ahmet / Amet Batır / Asaulı Ahmet, Aytış şeciresi, Aziret Alidin Sogısı, Bahram, Baktıyar Kissası, Balıkçı ile İfrıt Kissası, Barak Batır / Kökjarlı Barak Batır, Bayan Batır, Bayseyit Batır, Bayın-Jürek, Bazar Batır / Bazar Batır cene Onın Balası Köruğılı, Beket Batır, Berdibek pen Şahizat, Berdikoja Batır, Bokı Batır, Bolat-Janat / Janat Kız / Savda İşan / Opasız İşan, Boz Attı, Boran Batır, Bozaman / Bozamannın Kissası, Bozcigit, Bozuglan / Bozuglan, Ahmetbek hem Jüsipbek / Jüsip-Ahmet Hikayası / Kissa Bozuglan / Ahmet Jusipbek Kissası, Boztorgay, Bögen Batır / Bögenbay / Bögenbay Batır, Böken Jargak, Bulgın Susar, Dağıstan, Dandan men Nerkes / Kissa Dandan, Daniyar, Dariyga Kız, Dastarkan, Divana Şeyh Burkı, Dombavıl, Dotan Batır, Dosan, Dudar Kız, Dürliğöv, Ebdikerim, Ebu Jılan, Eki Agayın, Edige / Edige Jırı / Mirza Edige Batır / Er Edige / Edige Nuran / Edige Batırdın Angimesi / Mavliniyaz Edige / Edige Batırdın Eposı, El Kormalı-Abılay Han, Elim-Ay, Emen Batır, Emet Batır, Emirzada, Enlik-Kebek, Ensegey Boylı Er Esim, Er Begis, Er Begzat, Er Bulan, Er Ejıbay, Er Jenibek / Jenibek Batır / Batır Jenibektin Öleni, Er Kosay / Kökşeninulı Er Kosay / Kosay Batır / Kökşe'nin Ulı Er Kosay, Er Kökşe / Kökşe Batır, Er Sayın / Sayın Batır, Er-Targın / Targın Batır / Targın Batırdın Jırı, Er Tokımbet, Er Töstik, Erkem Aydar, Ermek Batır / Köbekulı Ermek Batır, Esenkeldi, Esim Kan / Esimkan-İrısken, Esim-Zılıyhan, Espembet, Estıgul / Estıgul men Serik, Gabbas-Behram, Gabiyden Batır, Galım Kız Buvadat, Gayar Katın, Gazavat Sultan / Seyitbattal / Kissa Seyitbattal / Seyit Hazireti Battal Kissası, Gülnur Kız / Halatname-Gülnur, Gülsim Karğa, Han Hükimi, Haron-ar Raşid, Hasan-Jamila, Hatımtay, Haza Kitab-ı Muhammed Hanapiya / Muhammed Kanapiya, Haziret Alidin Janedil Şaharında Töbeleskeni, Hemra / Kissa Hamra, Husrav Patşa, Hikayat Marguba Katın, Hikayat Selimjan, Hikayat Tejilmelik, İranğayıp Şah Abbas, Isatay Mahambet, İdil menen Jayık, Jabal Batır, Jakıp Bay ulı Seket Bay, Jakıpberdi Batır, Janbırşı, Janbırşıulı Telagıs, Jankoja Batır, Jantay Batır, Jantökeş, Japal Batır men Tanşeber Kız, Jarlı Kedey, Jasartkış Bulak, Jasıbay / Er Jasıbay, Jaskelen, Jazıvga Şecireni Aldım Kalam, Jelkildek, Jenibek Batır / Şakşukulı Er Jenibek, Jerden Şıkkın Celim Batır, Jeti Jurt, Jetim Bala, Jetim Ködek, Jetim Meriyam, Jidebay Batır, Jubanış, Junis Jetim, Jühüdtin Balası Paygambarga Gaşık Bolganı, Kabanbay Batır, Kagira men Taymus, Kalkaman-Mamır, Kamarzaman, Kambar Batır / Kedey Kambar / Nazım Kızdın Engimesi / Toksan Üyli Tobır / Kambar Batırdın Jırı / Kissa Kambar / Kambar, Kan Keşiv, Kara Batır / Karabek Batır / Kissa-i Karabek Batır, Karadön

Batır, Karasay-Kazıy, Karaşaş Batır, Karaşaş Kız, Karatorgay, Karga Batır, Kasım Jomart, Kayrandagan Kit, Kazak Şeciresi, Kazaktın Jalpı Şeciresi, Kazak Tarihi Turalı Şecire, Kazaktın Tüp Atası-Batır Türik, Kazanbek, Kaztuvgab / Karaboylı Kaztuvgan, Kenesarı / Karakas-Kenesarı, Kenesarı-Nevrusbay, Kenjekeydin Keşirmeleri, Kerey Şeciresi, Keşıobay / Keşıobay-Jemila / Er Keşıobay, Kerkula Attı Kendebay, Kezbe Şal, Kırımın Kırık Batırı / Nogaydın Kırık Batırı / Nogay Jırı, Kız Jilbek, Kız Keremeti, Kissa Abuşahma / Hikaya Abuşahma, Kissa Almas-Polat, Kissa Anhaziret Rasuldın Migrajga Konak Bolganı, Kissa Bekzat Bala, Kissa Bedir, Kissa Dandan, Kissa Gaziz, Kissa Güljemila Kızdın Hikayası, Kissa Gülşahra Dohtari Sultan Kaşmir, Kissa Halit-Sagıyt, Kissa Haziret Alidin Saranbaydı Jolga Salganı, Kissa Haziret Ali Razı Allah Ahudın Barbarga Kul Bolıp Satılğanı, Kissa Hazireti Aysanın Töhmätı, Kissa Haziret Jusip Aleyhissalam ilen Zülühanın Meselesi / Jusip-Zuliyha, Kissa Hazireti Ospan Razı Alla Anhudın Konakka Şakırğanı, Kissa Jemşid, Kissa Jihanşah Tamazşahgulu, Kissa Jühüttin Balası, Kissa Jümjüma, Kissa Kaharman, Kissa Kırk Vezir, Kissa Koja Gaffan, Kissa Ködek Balanın Hikayatı, Kissa Malikajdar, Kissa Mansur El-Halaj, Kissa Muhammed Rasul Allahnın Derul Peniden Derul Bakıga Rihlat Etken Meselesi, Kissa Navşaroan, Kissa Perizat-Külşat, Kissa Sadvakas, Kissa Salsal, Kissa Samurık, Kissa Seyitbattal, Kissa Şah Gabbas Uglı İrangayıp, Kissa Şahizada, Kissa Şahizinda, Kissa Şerizat / Şerizat-Külşat / Karkabat, Kissa Tamimder, Kissa Tejbakit-Horşahra Kız, Kissa Uhud, Kissa Üş Kız, Kissa Vakiga Kerbala Uşbı-dur, Kissa Zarkum / Zarkum, Kissa Zengir Juhud, Kissa Zeyne Zayib, Kissa Zeynep pen Zayidtin Vakası, Kiyik / Kapkanga Tüsken Kiyiktin Hikayası, Kubdogul / Kobdagul, Kobılandı / Kobılandı Batır / Kobılandı Batır Jırı / Kızırbay Evladı Kobılandı / Karakıpşak Kobılandı Batır / Kobılandı Batır Turalı, Kobılandı Batırdın Balası Kiyikbay, Kobılandı Batırdın Balasının Jırı, Kobılandının Balası Jetimtay men Jetimek Turalı Jır / Kobılandı Batırdın Balasının Jırı, Kobılandının Temirlandı Jenevi, Koca Bahaviddin Haziretinin Kissası, Koceke, Korkıt Jırı, Koyşı Batır, Kozi Körpeş-Bayan Sulu / Kissa-i Kozi Körpeş / Kozi Körpeş / Kozi Körpeş Öleni, Kögis-Tegis, Kökek pen Zeynep, Kökşe Batır / Er Kökşe, Köruğlı / Bozayhan, Kubıku / Jetim Kubıl / Jetim Kubul, Kul Men Kız, Kulınşak Batır, Kulamergen-Joyamergen / Kulametgen / Kissa Kulamergen, Kumas Konır Hikayası, Kusırav-Şırın, Kuttıkiya , Kuvas, Kuvas At, Külkanıs-Zeberşe / Appak Batır / Zeberşe men Külkanıs Kissası / Kissa Külkanıs-Zeberşe, Kürenbay / Kürenbay Batır, Küzembet-Sadı, Leyli-Mecnun / Kissa Leyli Mecnun, Makpal / Segiz / Makpal-Segiz Okıyası / Makpal-Segiz / Jan Segiz / Makpal Segizdin Aytısı, Malaysarı, Malik / Kissa Melik Hasen / Nurgazarın, Manaşı Batır, Manaşı ulı Tuyakbay, Maymıl Kelişek, Melikriyan,

Rabigülmülük, Kız Cemila, Mergen Darış, Mırkı Batır / Tört Batır Kıssası, Mirzaş Batır, Min Bir Tin (Kıssa), Muhammed-Hanapiya Haziret Eli Uğlının Tabut Padişamen Sogıskanı, Muhammed Paygamber, Munlı Seyil Kıssası, Munlık Zarlık / Hikayât Risala Munlık-Zarlık, Murat Selih pen Magripa, Musahan, Narkız, Navrızbay Batır, Nazıgul, Nerik / Narik, Nazimbek pen Külşe Kızdın Zarı / Külşe Kız-Nazimbek / Külşe Kız, Nuh jene Navrız, Nuradın, Nurden men Meriyamnın Hikâyesi / Fazıl-Meriyam, Nurgayşa, Nurgazarın, Nurtaza men Künasıl, Nüptebektin Ası, Ogız Batırlar, Olja Kız, Oljabay Batır / Orta Jüz Oljabay Batır / Oljabay jene Kırık Batır, Oljabay jene Kırık Batır, Oljaş Batır, Omar men Gulnar (kıssa), Orak-Mamay / Orak bilen Mamay / Batır Mamay-Kandı Orak / Mamay, Oraktı Batır, Orazay Ruyının Şeciresi, Orta-Külşe, Orta Jüz Nayman Şeciresi, Ölgem Kız, Ötegen Batır, Parpariya, Patşa men Ayel, Ramazannın Kissası, Rayan Patşa, Rayimbek Batır, Rüstem Destanı, Sabalak, Sagattın Hikayası, Sağındık Batır, Sakari, Salika-Samen, Sanalı Sara, Sanvar Patşa, Sariayak, Satbek Batır, Saokele, Savrık Batır, Seyfölmelik / Seypölmelik / Kissa Seypölmelik Şahzada Badıgöljamal Perizat, Sırlı Kobdi, Sırım Batır, Sırşı Molda / Padşanın Ulı Ebdilmelik, Sorlı, Suranşı Batır, Sultan Patşa, Sultankerim, Süyiniş / Suyişi, Şahmaran, Şaymuza, ŞekirŞekirat / Kissa Şekir, Şekirat Padişa Haşım Balaları, Şeyitsay, Şayan / Şayan Batır, Şingışhan Şeciresi, Şintasulı Törehan / Törehan / Törehan Batır, Şolpan Mergen, Şora / Kissa-yı Narik Ulı Şora / Şora Batır / Kissa-i Neriktin Balası Şora Batır / Ertegi Şora Batır / Kissa Nerikbay-Şora / Er Şora, Tahir-Zuhra, Talasbey Mergen, Talaylı-Ayım Kız / Talaylı Kul men Ayım Kız, Tama, Tana, Tavtik Batır, Tevke / Tavka, Telagız / Canbırşulı Tengız, Telim-Tentek, Teris-Köris, Tolan Batır, Totay Sal, Töle Biydin Tarihi, Tölegen Batır, Törehan Batır, Tört Derviş Kıssası, Tört Gadıl, Turgan Jer Turalı Şecire, Tuyakbay Batır / Manaşulı Tuyakbay, Tükibay Şolpan, Ular men Kuzgın, Ümit Kızdın Ölimi, Üş Jetim, Üş Jetim Kız, Üş Jüzdın Şeciresi, Üş Munlı Destan, Üş Oysıl, Yusup Bik-Ahmet Bik / Bozoglan, Ziyada-Şahmurat / Kissa Ziyada-Şahmurat.

Destanlar irticalen şiir söyleyebilen jıravlar ve akınlar tarafından kopuz eşliğinde icra edilir. Jıravlar kahramanlık destanlarını söylerken akınlar da aşk hikâyelerini söylerler. Nadir de olsa kazak erkek destancılarının yanında aşk hikâyesi anlatan kadın destancılar da vardır. Önemli jıravlar olarak *Abdirayım Baytursınov, Abdrahman Betkasov, Abıl, Aksulu, Akjolov, Akmaral, Aktan Kereyulı, Aktamberdi, Amandık Bürlibayev, Anarkul, Asan Kaygı, Asan Ata, Aselhan, Aşım Nurlibayev, Atalık, Aysa Baytabımov, Baktıbayş, Colbarısulı, Balkaşbay Jüsipov, Bitegen Jırav, Bukar,*

Ciyembet, Dilmagambet, Dospampet Jırav, Ebilkayır, Bukar Jırav, Erejep Tilevmagambetuli, Ergoja Kulpıbayev, Gülnar Nurhan, Hative, Iskak Jüsipov, Jadıra Kojataeva, Janabay Akın, Janak Akın, Janbergen Jırav, Jemet Jıtav, Kazakbay Jırav, Kaztauğan, Kospak Jırav, Köken, Köselek, Köşer, Köşenay Rüstembekov, Kubala Jırav, Kulınşak, Manas Kız, Marabay Jırav, Medeli, Mekenbay, Mergenbay Jırav, Meşhur Jüsip Köpeyuli, Murın Jırav, Navrızbek Ramankulov, Navşa Jırav, Omar Şorayakuli, Omorov, Ongar, Orazbay, Orınbay, Rahat Jırav, Süyünbay, Şalgız, Şökemen Jırav, Tilevmagambet Ananjoluli, Ümbetev, adından söz ettiren olarak öne çıkarlar.

Söz konusu jıravların yetişmesi muhtelif mekteplerin/ ekollerin varlığıyla mümkün olabilmektedir. Mekteplerin başlıcası şunlardır:

1. Batı Kazakistan Mektebi,
2. Güney Kazakistan Mektebi,
3. Yedisu Jırşılık Geleneği,
4. Orta ve Doğu Kazakistan Jırşılık Mektebi (a. Nurtugan Mektebi, b. Tasbergen ve Janbergen Mektebi, c. Omar Şorayakuli ve Turmagambet Mektebi, d. Nartay Bekejanov Mektebi, e. Bukhar, Mergenbay, Navşa'nın etkileri, f. Efsanevi Korkut Ata Mektebi)

Kazak destanları ile ilgili olarak Türkiye'de de önemli çalışmalar ortaya konulmuştur. Bunların içinde Fikret Türkmen, Dursun Yıldırım, Metin Ekici, Mustafa Aslan, Mehmet Aça ve Metin Arıkan adlarını özellikle zikretmek gerekir.

Kazak Destanları Türk Dil Kurumu tarafından 2007 yılından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Bugüne kadar şu kitaplar okuyucuların ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Metin Arıkan, Kazak Destanları 1 Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları (Köroğlu'nun 7 kolu, 2007),

Metin Arıkan, Kazak Destanları 2, (Kubikul, Dotan Batır, Kulamergen-Joyamergen, Karabek Batır Destanları, 2007),

Oktay Selim Karaca, Kazak Destanları 3 (2007),

Fikret Türkmen-Metin Arıkan, Kazak Destanları 4 (Kırım'ın Kırk Batırı, 2007),

Bolat Korgonbekov, Kazak Destanları 5 (ŞoraBatır Molla Musa, 2010)

Seyilbek Sakenov-Pakizat Avespayeva, Kazak Destanları 6 (Aktaran: Oktay Selim Karaca), (Mırkı Batır, Nurgayşa, Akbiykeş-Karabala, 2009),

Karasaş Alpısbayeva-Seyilbek Sakenov-Jakan Düysengül Kazak Destanları 7 (Aktaran: Bülent Bayram) (Alankay Batır, Manasulı Tuyakbay, Oljabay Jene Kırık Batır, Bozaman, 2010),

Fikret Türkmen-Metin Arıkan, Kazak Destanları 8 (Alpamış Batır, Kambar Batır),

Pakizat Avespayeva-Toktar Elbekov, Kazak Destanları 9 (Aktaran: Hatice Emel Şirin), (Dürligüv, Karaşaş Kız, Makbal Segiz, 2013),

Mayramgül Jamadilova-Karasaş Alpısbayeva-Rafat Abdıgılıp-Pakizat Avespayeva, Kazak Destanları 10 (Aktaran: Ekrem Ayan), (Akböbek, Akkenje, Avez Batır, Bazar Batır, Er Begzat, Er Tokımbet, Ermek Batır, Ötegen Batır, Savrık Batır, Suranşı Batır, 2015).

Köroğlu *Kazakistan*'da Melike Gumarov'un belirttiğine göre XVII. yüzyılda da jıravlar tarafından anlatılmıştır. XIX. yüzyılda Köroğlu kollarıyla ilgili olarak neşriyat yapılmıştır. "Köroğlu Destanı" adlı makalesinde konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

Hatta 1950'li yıllara kadar Türkmen destanı olarak kabul edildiği için bu konuya mesafeli durulmuştur. Elle tutulur bir çalışma Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından 1975 yılında yayımlanan "Kaza Kol Jazbalarının Gılmıy Sıypattaması (=Kazak El Yazmalarının İlmî İncelemeleri) adlı kitaptır. Bu kitapta Köroğlu'nun 29 anlatması bulunmaktadır. Bunlardan en fazla anlatılanları; Bazay Batır ve Oğlu Korugılı, Bozayhan, Gavazhan (Ayvaz) Kıssası, Gavazhan Turalı Ayvaz Han, Köroğlu-Ravşanbek, Köroğlu-Şağdat Han Savaşı, Köroğlu ile Bezergen, Köroğlu'nun Gavaz (Ayvaz)'ı Getirmesi, Köroğlu'nun Gavaz (Ayvaz)'ı Zindandan Kurtarması, öroğlu'nun Kırk bir Yiğidi, Köroğlu'nun Rayhan Arap'la Savaşı, Köroğlu'nun Şağdat Han'le Savaş, Mezarda Doğan Köroğlu, Türkmen Kasımhan'dır.

Hasan Mirbabaoğlu, Esenjolo Ergali, Jusip Köpeev, Nabi Balebekoğlu, İshak Salıkbekoğlu, Koşanov, Kulmuhammed Bayguloğlu, Tursınbaev Bedel, Ertay Kulsarıev, Jumağazin Emireş, Tetibayoğlu gibi araştırmacılar, sanatkârlar ve bilim adamları bu Köroğlu kollarını Molla Mukan, Jambıl Jabaev, Rahmet Mezhojayev, Jürgenbaev Ebdilla, Asayın

Hangiydiyn, Azimhan Muhammad Rahimuf, Musaev, Süyinbek, Kalican Öteşovgibi jıravlardan derlemişlerdir.

Kazakistan'da Köroğlu'nu anlatan jıravlar içinde Jambl, Murın Jırav'ı, Kayrolla İymangaliyev, Rahmet Mezhocajev, Ergali Esenjalov'u özellikle yad etmek gerekir.

1935 yılında Boztay Cakilbaev, Bayan Aul'da 1748 mısradan oluşan "Koruğılının Körden Tirilivi" (Köroğlu'nun Mezarda Doğumu)'nu yayımlamıştır. Aynı yıl Balabekov, Karsak Bey'den 640 dize tutan "Koruğılı"nı derleyip arşive kazandırır. Molda Mukan, bir başka jıravdan 1700 dize olan "Koruğılının Tuu" (Köroğlu'nun Doğumu)'nu derler. 1940 yılında da Abdrahmanov'dan 1500 dizelik "Koruğulu Sultan Kıssası" (Sultan Köroğlu'nun Hikâyesi) derlenir.

Kaynakça:

Aça, Mehmet, *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen Yayınları, Konya, 2002.

Alptekin, Ali Berat, "Halk Hikâyeleri", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 2, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 313-646.

Arıkan, Metin, *Kazak Destanları 1- Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 17.

Arıkan, Metin, *Kazak Destanları 1 Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Arıkan, Metin, *Kazak Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007:

Arıkan, Metin, "Kazak Köroğlu Anlatmaları (Anlatıcılara Bağlı Bazı Özellikler Üzerine)", *Hasan Oraltay Merhum Hasan Oraltay Anısına*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları İstanbul 2011, s. 165-174.

Garriyev, B[aymuhammet] A[taliyeviç], *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, (Çev. Fikret Türkmen-Muvaffak Duranlı-Feyzullah Rahmankul), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 177.

İbrayev, Şakir, *Destanın Yapısı* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayy., Ankara, 1998, s. 21-23.

Jirmunskiy, V. M., *Türk Kahramanlık Destanları III.-IV. Bölüm*, (Çev. Mehmet İsmail-Gülzar İsmail-Ayfer Aytaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 59-67, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karaca, Oktay Selim, *Kazak Destanları 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Korgonbekov, Bolat, *Kazak Destanları 5 Şora Batır*, (Çev. İ. T. Kallimci) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010:

Sakenov, Seyilbek ve Pakizat Avespayeva, *Kazak Destanları 6*, (Çev. O. S. Karaca) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009:

Sengirbayev, Murın Jırav, *Kazak Destanları 4 Kırım'ın Kırk Batırı*, (Çev. F. Türkmen-M. Arıkan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007:

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 153-186.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 7-15, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.12. Kırgız Destanları

Destanlar milletlerin manzum kahramanlık hikâyeleridir. Milletlerin karakteristik vasfı, özlemleri, inançları, dünya görüşleri idealleri, arzuları, zaferleri, felaketleri, faziletlerini ihtiva ederler. Hatta Türkler dünyada en fazla destana sahip milletlerden birisidir. Hatta destan olabilecek nice hadiseleri yaşamaktan, onları manzumeleştirmeye, yazmaya fırsat bile bulamamışlardır.

Kırgız destanları denilince gerek Türkiye’de gerekse diğer ülkelerde akla Manas destanı gelir. Halbuki bunun dışında çok önemli 52 destan daha vardır ve bunlar hakkında genel bilgi veren bir eser ortaya konulmamıştır. Böylesine önemli destanlar elimizde mevcut olmasına rağmen onların araştırmacıların ve bu konuya ilgi duyanların ihtiyacını karşılayabilecek bir eserin mevcut olmaması bilim adamları olarak bizim eksiğimizdir. Biz bu çalışmamızda kısmen de olsa ana hatlarıyla Kırgız destanları vedestan anlatıcıları ve özellikleri hakkında bilgi vereceğiz. 1917 yılından sonra Manas’la ilgili derlemelere hız verilmiştir. Bunlardan 1922 yılında İbrav Abdrahmanov’un Sagımbay Orozbekov’dan derlediği ilk bölümün metni çok önemlidir. Orozbekov’un vefatından sonra kalan bölümler Sayakbay Karalayev’den derlenmiş ve 25.665 dizelik hacimle üç cilt olarak yayımlanmıştır (1984, 1988, 1990).

Kırgızlar destanla ilgili olarak iki terim kullanmışlardır; “Comok” ve “cöö comok”. Comok terimi; Manas, Semetey, Seytek, Canılırmıza, Er Botom, Er Eşim, Er Soltanay, Er Tabıldı, Er Toltoy, Er Töştük, Kurmanbek v.b. gibi hacim, şekil, içerik ve sanat bakımından üst seviyede, işlenmiş büyük kahramanlık destanları yerine kullanılmıştır. Bu büyük destanlar “Çoñ Epostor” olarak nitelendirilmiştir.

Kimi zaman da masal için kullanıldığı olmuştur. Kırgız kültüründe destan terimini karşılayan “baatırdık epos”, “baatırdık comok”, “miftik köönö”, “köönö epos”, “arhaik epos” gibi başka terimler de vardır. Destan anlatıcısına “comokçu” denilmiştir. “Cöö comok” ise, comoka göre hacim bakımından küçük ve genelde nesir olarak söylenen masallardır. “Comok”u comokçular icra ederken, “cöö comok”ları sıradan insanlar söyleyebilir.

Yapı itibarıyla bu destanların hemen hemen tamamı manzumdur ve kendisine has ezgi ile terennüm edilirler. Vakaların birbirine bağlanmasında ve bazı tasvir sahnelerinde nesre müracaat edilebilmektedir ki buna *corgo söz* denilmektedir.

Manzum metin, genellikle 7 ve 8 heceli dizelerden oluşur. Dörtlük yerine *tüydek* ve birbirini takip eden binlerce mısradan oluşan yapıda şiir sistemi uygulanır. Bunlar, 4+3 ve 5+3 duraklıdırlar. Orta-Asya Türk şiir geleneğinde sıkça karşımıza çıkan mısra başı kafiye destanlarda da uygulanır.

Comokçular, yavaş yavaş anlatmaya başladığı destanı, hadisenin seyrine kapılarak gittikçe hareketli, hızlı, heyecanlı ve kendinden geçerek anlatmaya başlar. Destancı, sıkça epitetlere, teşbih, mübalağa, istiare, mecaz-ı mürsel gibi sanatlara başvurur. Bunun yanında *comok başı* denilen klişe ifadeler (formeller) de destan anlatımında fazlasıyla yer alır.

Kırgız destanları, çeşitli araştırmacılar tarafından muhtevalarına ve formlarına göre tasnife tabi tutulmuşlardır. Bunlardan kabul gören sınıflandırma şu şekilde gösterilmektedir:

Köönü Epos / Baatırlık Epos / Baatırlık Comok (Kahramanlık destanları): V. M. Jirmunskiy, kahramanlığın ön planda olduğu eserleri bu başlık altında toplamıştır. Manas, Canış-Bayış, Kurmanbek, Er Tabıldı, Şırdakbek, Cañıl Mırza gibi destanlar bu neviden eserlerdir. Kahraman, halkı için cansiperane düşmanlarıyla çarpışır hatta hedefine varmak için yeraltına iner ve orada kötülerle mücadele eder. Bu tip destanlar arkaik eserler olup, pek çok masal unsurları ve olağanüstülükler ihtiva eder. Kahramanlığın yanı sıra aşk, evlenme gibi konular da vardır, ancak bu konular kahramanlık çerçevesi içerisinde bir tali unsur olarak yer alır. Kahraman, evlenmeden önce yiğitliğini ispatlayacak bir başarı sağlamak durumundadır.

Sotsialdik-Turmuştuk Eposlar: Kahramanlığın yanı sıra Kırgız halkının sosyal hayatını da yansıtan destanlardır. Örf, yönetim, eşitlik fikri, bağımsızlık, düşmana karşı ortak mücadele, aile, nikâh, adalet vs. gibi konuların sıkça yer aldığı destanlardır. Bu tarz destanlar için Kococaş, Kedeykan, Olcobay menen Kişimcan, Sarinci-Bököy, Mengirman hatta Kız Cibek örnek verilebilir.

Yazılı eserler: Kırgızların destanlar grubuna dahil edebileceğimiz yazma hâlinde yayılmış olan Munduk-Zarlık, Bozcigit, Cum-Cuma, Sal-Sal, Muhammed Peygamberin Miraca Çıkması gibi anlatmalar gibi eserlerdir. Bu destanlarda aşk konusunun yanında dinî kıssalar da yer alır.

Ayrıca, Kırgız destanları *ulu epos* (Manas) ve *kence epos* (Töştük, Er Tabıldı, Kococaş, Canış-Bayış, Cañıl Mırza, Olcobay menen Kişimcan, Şırdakbek, Sarinci-Bököy, Mendirman...) diye de gruplandırılır.

Kırgız destanlarından tespit edebildiğimiz 53 destanın başlıcası şunlardır: Ak Bermet, Ak Maktım, Ak Möör, Ak Ölen İle Kır Ölen, Aksatkin İle Kulmirza, Alp Tobok, Askazan, Bağış, Balbay, Baytık, Boston, Buudayık, Calayır Calgız, Camankara Batır, Cañıl Mırza, Canış-Bayış, Coloy Kan, Coodarbeşim, Er Bolot, Er Eşim, Er Soltonay, Er Tabıldı, Er Töştük, Eşimkul İle Zuura, Gooz Han, Guldana, Gulgaaki, Karaç - Kökül, Karaç Döö, Karagul Botom, Kedeykan, Kız Cibek, Kız Daryka, Kız Saykal, Kococaş, Kozuke Ve Bayan, Kumayık, Kurmanbek, Külbaaram İle Asan, Manas, Mendirman, Munduk-Zarlık, Narikbay, Nurkan, Olcobay Menen Kişimcan, Sarinci-Bököy, Semetey, Seyitbek, Seytek, Şırdakbek, Taçkan Kız, Taylak Baatır, Toltoy.

Kızgız destanları söz konusu edildiğinde hiç şüphesiz akla ilk gelen Manas destanıdır. Manas destanı, Türk ve dünya destanları içinde ayrı ve önemli özelliklere sahiptir. Şöyleki; ilk Müslüman Türk destanıdır. Halen yaşayan tek destandır ve dünyanın en büyük destanıdır. Sözgeşi, gece gündüz durmadan anlatılan ve anlatımı aylarca süren destanın bugüne kadar tamamı tespit edilmiş değildir. Eldeki metin 553. 000 dizedir. Diğer taraftan Manas, dünya şaheserleri arasında zikredilen İranlı Firdevsi 'nin Şehname 'sinin 2, Homeros 'un İlyada ve Odysseia destanlarından 20, Finlilerin Kalevala 'sından 40 ve Hintlilerin Mahabharata'sından 4 kat daha büyük hacme sahiptir. Muhtevası; Manas, oğlu Semetey, onun oğlu Seytek, Er Töştük ve Colay Han destanlarından ibarettir. Manas dairesi çerçevesinde anlatılan son iki destan Türk bilim adamlarınca ayrı iki destan olarak mütalaa edilir. Birtakım araştırmacılar destandaki olayları XVI.-XVIII. yüzyıllara bağlarsa da bu olayları destekleyen asıl maceralar, Kırgız Türklerinin zayıflayarak Hıtayların emri altına girdikleri 840-847 yıllarına kadar dayanmaktadır.

Kırgız destanları söz konusu olduğunda "Manasçılar"a özellikle yer vermek gerekir. Türk dünyasında destan anlatanlar boy ve bulunduğu coğrafyaya göre "comokçu" "akın" ve "ırcı", gibi farklı adlarla anılırlar. Manasçı; Manas destanını ustasından öğrenen, üreten, onun sanat seviyesine ulaşmasını sağlayan ve devamlı surette anlatarak onun nesilden nesile geçmesini sağlayan ve sadece Manas destanını anlatan sanatçıdır.

Manasçı; *Manas* (84513 dize), *Semetey* (316157 dize) ve *Seytek* (15186 dize) dediğimiz üç bölümü de anlatmak zorundadır. Bu bakımdan Söz gelişi sadece ikinci bölümü anlatabilenlere “Semeteyci” denilir. Manasçılar kendilerini dört derecede mütalaa ederler. Bunlar; *üyrönçük* (öğrenci, çırak), *çala* (yarım), *çınıgı* (gerçek), *çoñ* (büyük)dur.

Manas destanını hafızada tutmak ve anlatmak çok güç olup herkesin üstesinden gelebilmesi imkânsızdır. Manas destanının tamamını anlatanlara comokçu “yomokçu / yumakçı”, son yüzyıllarda *Manasçı*, bir kısmını anlatanlara “*cırcı*” denilir. Manasçılar, kendilerine bu özelliğin rüyada verildiğini söylerler. Rüya ile kendilerine yetenek verilen bu gençler, ustaların yanında yetişerek nesilden nesile Manas anlatma geleneğini sürdürmüşlerdir. Comokçu / Manasçı, destanı, herhangi bir musiki aleti (kopuz, dütar, dombra vs...) olmaksızın anlatır. El-kol hareketleriyle yüz çizgileriyle, yürüyüş, ileri geri hareketleriyle ses ahengini o derece başarıyla bütünleştirir ki ortaya mükemmel bir uyum ve musiki zenginliği çıkar.

Manasçılar şunları yerine getirmek zorundadır:

a. Anlatacağı destanın kahramanlarını, hadiseleri ve bunların örgüsünü iyi bilmek durumundadır.

b. İrticâlen söz söyleme kabiliyetine ve yaratıcı hafızaya sahip olmalıdır.

c. Destan icrası sırasında uygun geleneksel melodileri bulup kullanmalıdır.

Bütün bunların yanında şuurlu bir dinleyici grubunun olması gerekir.

Kırgızistan’da manas anlatma bağlamında kişi ve memleketlere göre farklı bilgi ve usuller vücut bulmuştur ve böylelikle mektepler ortaya çıkmıştır. Bunların başlıcası; *Çüy Mektebi*, *Isık Göl Mektebi*, *Tyan Şang* (*Tanrı Dağı*). *Mektebi*, *Güney* (*Tüşük*). *Mektebi*’dir.

Manasçılık mesleğini ilk icra eden kişinin kim olduğu bilinmemekle beraber, halk, ilk manasçı olarak, efsanevi şahsiyet ‘Manas’ın Kırk Yiğiti’nden biri olan *Irçı Uul*’u kabul edilir. Efsane bir kenara bırakılırsa, bilinen ilk Manasçı *Iramandın Irçioğlu* ile *Toktogul Irçı* akla gelir. Rüya ile kendilerine yetenek verilen gençler zamanla usta manasçı olmuş ve nesilden nesle Manas anlatma geleneğini sürdürmüşlerdir. Önemli Manasçılar denilince, şu isimler akla gelir.

Nooruz (XVIII. yüzyıl), Caysan Irçı, Mozooke Irçı (XIX. yüzyıl), Balık Ooz Bekmurat Kumaroğlu (1799-1887), Keldibek Baribozoğlu (1800-1880), Naymanbay: Balık'ın oğludur. Çoodan (1835-1900), Nazar Bolotov (1835-1893), Tımbek Capioglu (1846-1902), Akılbek (1860-1927?), Togolok Moldo (Bayımbet Abdır Rahmanov) (1860-1942), Şapak Rısmendeev (1863-1956), Sagımbay Orozbakoğlu (1867-1930), Kalmırza (1868-?), Canıbay Kocakov (1869-1942), Canıbey Kocekov (1869-1942), Dıykanbay (1870-?), Bağış Sazanov (1878-1958), Eşmat Mambet Cusup (1878-1962), Çoyuke Ömürov (1880-1925), Cüsübakun (1881-1920), Eşmat, İbrayım Akınbek (1882- 1959), Moldobasan Musulmankulov (1883-1961), İbrayım Abdır Rahmanov (1888-1967), Sayakbay Karalayev (1894-1971), Akmat Rısmendev (1891-1966), Balbay (1892-1938), Eşmat Mambet (1894-1963), Mambet Çokmorov (1896-1973), Börübay Sultanov (1897-1940), Cusup Mamay (1918-2002), Kaba Atabekov(1926-), Şaabay Azizov (1927-), Urkaş Mambetaliyev (1934-), Asankan Cumanaliyev (1947-), Alişar, Canbaş-Normantay, Naymanbay (Çonbaş), Akmat Toktogulov, K. Matayev, A. Döölötov, Kalbek Cumagulov, Dosu Taşmatov, Törö Mamıtoev, Almabek Toyçubekov, Mambetalı Aşimbayeva, Akun Taşov, Börübay Sultanov (1897-1940), Murat Kalbayev, Abrur Rahman Düny, Sedyene Moldokeyeva, Dunkana Koçukeoğlu, İsa Cumabekov.

Kırgız destanları *motif* yönünden oldukça zengindir. Öne çıkan motifler şunlardır: Ad Verme, Ağaç, Ale, At, Bilge Kişi, Dağ, Hayva, Hile Motifi, Işık, İhane, Kadın, Made, Musik, Renk, Rüya, Sayı ve Ziyafet Motifi.

Kırgız Destanlarının Özellikleri

1. Pek çoğunda milleti, vatanı düşmandan koruma düşüncesi ağır basar, olaylar tarihî gerçek gibi anlatılır. Bunlara *Tarihiy-Baatırdık Comoktor* "Tarihî Kahramanlık Destanları" denilir. (Bağış, Canış-Bayış, Er Tabıldı, Kurmanbek, Seyitbek, Toltoy).

2. Tarihî Destanlar "*Tarihiy Comoktor*" olarak nitelenen bir kısım destanlar tarihî hadiseleri ihtiva ederler (Cañıl-Mırza, Mendirman, Narıkbay, Şırdakbek).

3. Arkaik-Kahramanlık Destanları (*Arkaik-Baatırdık Comoktor*) olarak nitelenen bir kısım destanlarda ağırlıklı olarak kozmik âlem kendisini gösterir ve aile ya da aşiret hayatı yer alır (Er Töştük, Kococaş, Karaç, Kökül Bayanı, Boston, Coodareşim).

4. Bazı Kırgız destanları, ana tema olarak aşk konusunu ihtiva eder. *Liro-Romantikalık Comoktor “Lirik-Romantik Destanlar”* olarak adlandırılan bu destanlarda gerçeklere ve Kırgız hayatına yer verilir (*Ak Möör, Gülgaaki, Közölşaa, Olcobay menen Kişimcan, Sarinci-Bököy*).

5. Bazı destanlar sosyal ve dinî konuları ihtiva ederler. Bunlara *Diniy, Sotsyaldık-Turmuştuk Comoktor “Dinî ve Sosyal Konulu Destanlar”* denilir (*Kedeykan, Kız Darıyka, Muñduk-Zarlık*).

Türk dünyası destan kültürü içinde öne çıkan 53 destanı ile Kırgız destanları, muhteva, hacim, motif ve orijinallik bakımından ayrı öneme sahiptirler.

Kaynakça:

Akmataliyev, Abdıldacan, *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Dıykanbayeva, Aygerim, *Kırgızlarda Şamanizm İnancı ve Kococaş Destanında Şamanistik Unsurlar*, İzmir, 2001 (E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Erol, Şerife Seher, “Kırgız Destan Geleneği”, *Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpoov Armağanı*, Hâkim yayınları, Ankara 2013, s. 251-284.

Gezer, Şule, *Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2021.

Gölgeci Meral, “Manas Ozanları”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 61-94.

Gülensoy, Tuncer, *Manas Destanı*, Ankara 2002.

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları-Belleten*, Ankara 1959.

İnan, Abdülkadir, “Millî Destanlarımız Üzerine İncelemeler ve Araştırmalar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. XV / 1-2, Ankara 1976.

İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı*, Ankara 1985.

İnayet, Alimcan, *Yusuf Mamay ve Manas Destanı (Doğu Türkistan Kırgız Varyantı)*, İzmir, 2007.

Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimler Akedemiyası, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, C. 3, Bişkek, 2002,

Kırgız Şiir Antolojisi, C. 1, Frunze 1980.

Kırgızstan Tarihi, C. 2, Frunze 1956.

Koşay, Hamit Zübeyr, "Kazak Kırgızların Halk Edebiyatı Hakkında", Makaleler ve İncelemeler, Ayyıldız Matbaası, İstanbul 1974.

Köse, Nerin, "Seyitbek Destanındaki Müstakil Türler ve İnkilemeler", *Türk Kültürünü Araştırmaları*, S. 473, 60, Eylül, Ankara 2002.

Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995.

Necla Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, C. 1, Fatih Matbaası, İstanbul 1968.

Radloff, Wilhelm, *Manas Destanı*, (Yayına Haz. Emine Gürsoy Naskali, Ankara 1995.

Soltonoyev, B. Kızıl Kırgız Tarihi, Bişkek 1993.

Tezcan, Semih, "Manas Destanı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1973-1974, Ankara 1974, s. 359-363.

Yıldız, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibiry Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 15-21. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.13. Nogay Destanları

Nogaylar, Kuzey Kafkasya'da dağınık bir coğrafyada yaşarlar. XX. yüzyılın başına kadar göçebe olarak hayatlarını sürdüren Nogaylar, yoğunluk olarak Stavropol ve Dağıstan'da yaşamakla beraber Romanya, Kırım'da da yaşayanlar vardır.

14. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlayan Nogayların sözlü edebiyat geleneği de bu yüzyıla kadar çıkarılabilir.

Nogay destanları manzumdur ancak "kara söz" dedikleri mensur eserleri de vardır. Zengin destan repertuarlarının yanında yırlar (türküler), takpaklar (atasözleri), deyimler, yumaklar (bilmeceler), ertegiler (masallar) de vardır. Nogay Türkleri, 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmış, bu tarihten itibaren Latin alfabesine geçmişlerdir. Ancak eserlerinin çoğunu 1938 yılından itibaren kullanmaya başladıkları Kiril alfabesi ile vermeye başlamışlardır.

Nogaylar destan terimini "yır" sözü ile karşılarlar. Yırları anlatan sanatçılara da "yırçı" denilir.

Nogay destanlarıyla ilgili olarak ilk derleme A. Hodzko'ya aittir. A. Hodzko'ya, 1830'da derlediği Edige destanını, 1842'de Londra'da İngilizce olarak yayımlamıştır. Bu yayını A. Arhipov, A. Rudanovskiy, V. Radloff, N. Semenov, G. Ananyev, Ç. Valihanov ve M. Osmanov'un yaptıkları derlemeler izlemiştir.

Nogay Türklerinin edebî dilinin teşekkülünde önemli rol oynayan Abdulhamid Canibekov'un destan derleyenler arasında önemli yeri vardır. Canibekov, 1905-1935 yıllarında Astrahan, Dağıstan, Açıkulak ve Kuban Nogaylarından atasözleri, deyimler, bilmeceler, yırlar, destanlar, hikâyeler, masallar derlemiş bunları dört cilt olarak hazırladığı "Söz Kaznası" adlı eserde bir araya getirmiştir. Bu eserinde Mamay, Aysıldın Ulu Ahmet Bâtir, Edige, Şora Bâtir, Adil Soltan, Kazı Tuvgan, Er Targıl, Koplanlı Bâtir, Küsep Bâtir ve Müsevke Bâtir destanlarının metinleri bulunmaktadır. Bu kitap "Söz Kaznası Yade Nogay Folklorı" adıyla 1994'te yayımlanmıştır.

Genel olarak bakıldığında Nogayların 14-17. Yüzyıllarda vücut bulmuş şu destanları öne çıkar:

Aysıla oğlu Ahmet, Kamlanlı Batır, Ediğe Mamay, Manaşa, Manaşı Uk Tuyakbay, Er Tazgıl, Musevki Batır, Şora Batır, Adil Soltan, Kırk

Nogay Kahramanı, Karasay Kazı, Er Kusep, Er Kosay, Amanhor, Er Kokşe, Kambar Batır.

Nogay destanları dört koldan oluşmuştur.

1. *Akşabay Batırın (Yiğit) Nesli*: Akşabay, Baba Tüküti Şaşı Aziz, Parpariya, Kuttıkiyya, Edige, Nuradın, Musahan, Orak, Mamay, Nuradın, Karasay Kazıy.

2. *Karadön Batırın Nesli*: Karadön, Jubanış, Süyiniş, Tana, Tama, Erbegis, Kögis, Tegis, Nerik, Şora, Kulınşak Batır.

3. *Kıdırbay Nesli*: Koblandı Batır, Şintasulı Törehan, Emet Batır, Alav Batır, Kökşe Batır-Kosay Batır.

4. *Belli Başlı Batırlarla İlgili Müstakil Jırlar*: Asan Kaygı, Balası Abat Batır, Togan Batır, Karga Boylu Kaztuvğan, Akjanasulı Er Kenes, Manaşı, Manaşıulı Tuyakbay, Aysaulı Ahmet, Janbırşıulı Telagıs.

40 kadar destan repertuarına sahip olan Nogay destanlarının pek çoğu derlenmiş olmakla beraber derlenmesi gereken birçok eserleri daha vardır. Halk arasında yaşayan Kökşe Batır, Manas, Er Kasay, Deli Agıs, Kamır Bätir, Ormambetbiy, Er Sayın, Karasay, Kurmanbek gibi destanlar hâlâ yazıya geçirilmemiştir.

Nogay destanları, *lirik-epik destanlar* (aşk, kahramanlık, tarih), *bağımsızlık destanları ve hayat destanları* (iş, avcılık, âdet, toy, beşik yırları) ve tarih destanları olarak üç grupta mütalaa edilebilir.

Bu destanlar içinde Edige destanı baş tacıdır. XV. yüzyılda Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra idareyi ele alan Edige (Edigü, Üdigü)'nin yaptığı kahramanlıklar, nesilden nesle anlatılarak günümüze kadar yaşatılmıştır.

Kaynakça:

Alpargu, Mehmet, "XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel*, S. 215, Temmuz-Ağustos 1996, s. 28-43.

Doğan, İsmail-Nesrin Güllüdağ, *Nogay Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

<http://nogaydestanlar.blogspot.com/1971/>

Jirmunskiy, V. M., *Türk Kahramanlık Destanları III.-IV. Bölüm*, (Çev. Mehmet İsmail-Gülzar İsmail-Ayfer Aytaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Kalenderoğlu, İhsan, *Türklerinin Mamay Destanı*, Ankara, 2001 (Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 77-78, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 201-204.

1.4.14. Özbek Destanları

Özbekistan, kuzeyde Kazakistan, batıda da yine Kazakistan ve Türkmenistan, doğuda ise Kırgızistan ve Tacikistan ile güneyde Afganistan ile kara sınırına sahiptir. Başkenti Taşkent olan Özbekistan'ın resmi dili Özbekçe olup, nüfusu yaklaşık 37 milyondur. Semerkand, Buhara, Hive ve Hokand gibi şehirler, tarihi ve kültürel açıdan önemli merkezlerdir. Batu Han'ın kurduğu Altın Orda Devleti (1227-1502) döneminde, Özbek Han (1282-1341) döneminde, bu hanedanla yakın ilişkiler kurulmuş ve zamanla "Özbek" adı bu topluluk için kullanılmaya başlanmıştır.

Özbekistan'da destan sözü yanında epos ve epope terimleri de kullanılır.

Özbekistan'da destan anlatma geleneği *bahşı* / *bakş* /, *baksı* / *bağşı* / *dastançı* / *şair*, *cirav*, denilen sanatçılar tarafından bütün canlılığıyla günümüzde de yaşatılmaktadır.

Bunların yanında destanlarını kopuz eşliğinde anlatanlara *sazçı*; Aşık Garib ve Şasenem, Aşık Aydın, Hurlika ve Hemra, Kumri, Kıssai Zeba, Tulumbiy, Zevriya, Dürepşa, Bazirgan, Hırman Deli gibi hikâyeleri anlatan sanatçılara da *halfe*; Rüstem Dastan, Tahir ve Zühre, Behram ve Gülendarm, Hikâyet-i Göroli gibi hikâyeleri ve dinî hikâyeleri icra edenlere *Kıssahan*; Surhanderya ile Kaşkaderya'daki destancılara *Saki*, *Sazende*, *Cirçi*, *Sanavçi*; Güney Türkistan ya da Fergana bölgesinde destan anlatanlara da *Akın* ve *Ahun* denilir. Böri Bahşı, İslâm Şair, Abdulla Nurali, Nurman Şair, Bala Bahşı Polkan Şair gibi sanatçılar bunlardan bazılarıdır.

Destancılar Naciye Yıldız tarafından icra tarzlarına göre de üç grupta mütalaa edilmiştir:

"1. İcadkârlar: Destanları kendi kabiliyetlerine göre yeniden yorumlayan fakat aynı zamanda gelenekten de ayrılmadan orijinal bir şekilde söyleyebilen destancılarıdır. Bunlar üstat destancılarıdır. Yaşadıkları dönemdeki olaylardan birtakım unsurlar katarak orijinal varyantlar meydana getirebilirler. Bu destancılar şakirt (öğrenci) yetiştirebilirler.

2. Küylavçılar: Bu destancılar ezgi eşliğinde destanların ancak belli kısımlarını söyleyebilen destancılarıdır.

3. İcraçılar: Bu destancılar bir destanı baştan sona geleneksel bir şekilde söyleyebilirler. Fakat destanlara kendilerinden bir şeyler katma kabiliyetine sahip değildirler.”

Çoğu destanlar nesilden nesile anlatılagelen eserlerdir. Bunun yanında bazı musannif şairler yeni destanlar vücuda getirmişlerdir. Bu hususta Ergaş Cumanbülbulöğli, Fazıl Yoldaşoğli gibi sanatçılar öne çıkan isimlerdir.

Özbek bahşıları, destancıları Saray çevresinde yahut halk arasında yetişir. Sarayda yetişen destancılar daha çok tasavvufî ve dinî distan icra ederler ve bu grup “Cuma Mektebi” olarak da adlandırılır. Kemalzade, Cihanmirza, Ernazar Bahşı ve Suyar Bahşı bu gruba giren bahşılardır.

Halk arasında yetişen bahşılar ise belli esaslar dahilinde usta-çırak geleneği çerçevesinde yetişirler. Bunlar 10 mektep olarak karşımıza çıkar. Mekteplerin başlıcası şunlardır:

1. Bulunğur mektebi,
2. Korgan Mektebi,
3. Yangi Korgan Mektebi,
4. Şehr-i Sebz Mektebi,
5. Narpay Mektebi,
6. Nur Ata Mektebi,
7. Harezmi Mektebi,
8. Şerabad Mektebi
9. Kamay Mektebi,
10. Ozbek-Lagay Mektebi.

Tarihte iz bırakmış önemli Özbek bahşıları şunlardır:

Abdulla Kurbanazar, Abdulla Şair Nuraliyev, Ahmed Bahşı, Ahmedcan Saibnezer oğli, Ali Osmanov, Alim Hakkuloglu, Amin Bahşı, Bekmurad Corabayoglu, Berdi Bahşı, Bibi Şaire, Boran Şair, Bota Şair, Böri Sadık oğli, Börıbay Ahmedoglu, Cassak, Colman Bahşı, Cumabay Bazarov, Cumanbülbul, Çını Şair, Çora Eşmirzaoglu, Dostyar, Egemberdi Allamurad oğli, Emin Melikoglu, Ergaş Cumanbülbul, Ernazar Bahşı, Fazıl Yoldaşoğli, Hacımurat Bahşı, Halman Bahşı, Halyar Abdukerimoglu, Hanımcan Halfe, Hasan Kayki, Hemra Ergaş oğli, Heybet Şamaloğlu, Heyder Bayçe oğli, Hıdır Şair, Hocaniyaz Bahşı, Hudaybergen Bahşı, İslâm Nazaroglu, Kadir Rehimov Bahşı,

Koldaş Şair, Kulsamed Bahşı, Kültöre Rozi Bahşı, Kunduz Saki, Kurban Palvan, Kurbanbek Şair, Kurbannazar Abdullayev (Bala Bağsı), Lafes, Mahsun Sıdkı, Melaş Ermatov, Memedreyim Bahşı, Merdanekul Evliyakuloglu, Merdi Bahşı, Metnezer Cebbaroglu, Molla Taş, Molla Halmurad, Mollabay Haşimov, Murad Atabeyoglu, Narmurad Bahşı, Nurman Abduvayoglu, Polken Şair, Rahimbülbül, Rahmetulla Yusufoglu, Raziya Halfa Matniyazkızı, Receb Şair, Rezzak Kazakoglu, Rıza Bahşı, Rozimbek Muradov, Sadulla Bahşı, Said Murad Penahoglu, Sultan Kempir, Sultanmurad, Suyar Şair, Şaberdi Baltayev, Şerna Yüzbaşı, Şernazar Beknazaroglu, Tavbuzar Şair, Tille Kempir, Töle Heybetoglu, Umır Seferoglu, Yadgar Bahşı, Yarlakap Beknazaroglu, Yoldaşbülbül, Yusuf Ötegenoglu, Zahir Koçkaroglu.

V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, M. Saidov, T. Mirzayev ile B. Sarımsakov Özbek destanları üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Türkiye’de de Mehmet Aça, Ayhan Çelikbay, Halil Çolak, Selami, Fedakâr, Kaplan, Haktan, Tura Mirzaev, İsa Özkan, Rıdvan Öztürk, Dilek Sezer, Ayşe Solmaz, Tuğba Teke, Dilek Yücel gibi araştırmacılar Özbek destanları üzerinde eserler ortaya koymuşlardır.

T. Mirzayev ve B. Sarımsakov destanları konularına göre şöyle tasnif etmişlerdir:

1. *Kahramanlık Destanları* (Alpamış, Aysuluv...)

2. *Cenknâmeler* (Saltuknâme, Hazreti Ali Cenknâmeleri, Cenknâme-yi Ebu Müslim / Dastan-ı Ebu Müslim Sahipkıran, Cenknâme-yi Seyyid Battalgazi, Cenknâme-i Emir Hamza Yusuf bilen Ahmed Bozoğlu, Alibek bilen Balibek)

3. *Tarihî Destanlar*:

a. *Tarihî-Kahramanlık Destanları* (Aysuluv),

b. *Tarihî-Fantastik Destanlar* (Tulumbiy, Şeybanî Han ve Ayçınar),

c. *Tarihî-Somut veya Yeni Destanlar* (Fazıl Yoldaşoğlu-Memetkarim Palvan, Cizzah Kozğalanı / Cizzah Ayaklanması, Açıldav, Halyar, Abdulkерimoğlu’nun-Amir Kaçtı, Polkan Şâir-Hasan Betrak, Komsomolka Aytoti, Şâir Nazaroğlu-Narpay Kahramanları,

Muhammedkul Canmuradoğlu Polkan-Merdikâr destanı),

d. *Otobiyografik Destanlar* (Ergaş Cumanbülbüloğlu-Tercüme-i Hâl, Fazıl Yoldaşoğlu-Künlerim, İslâm Şâir Nazaroğlu-Bahtiyar Evlâtlara)

4. Romanik Destanlar / Aşk Konulu Destanlar

a. Kahramanlık-Romanik Destanlar (Yakka Ahmed, Rüstemhan, Gülnar Peri, Yunus Peri, Avazhan, Hasanhan, Dalli İntizar, Melike Ayyar, Kunduz bilen Yulduz, Meşrika, Huşkeldi ve Balagerdan),

b. Aşk-Romanik Destanlar (Küntuğmış, Ravşan, Gülihıraman, Cihangir ve Nurali),

c. Maişî-Romanik Destanlar (Arzıgül, Erali ve Şirali, Sahipkıran, Kıranhan)

5. Kitabî Destanlar (Senaber ve Zevar Han).

Özbek destanları genellikle manzum yapıya sahiptir. Manzum-mensur yapıya sahip destanlar da vardır ancak bunlarda da manzum kısım daha fazladır. Birim olarak dörtlük kullanılır. Bazı destanlarda dize sayısı çok olan kalıplardan oluşan tüydeklere başvurulur. Genellikle tüydeklere dizelerin hece sayıları 7 veya 8 hece Dörtlüklerde de 11 veya 12 hece kullanılır.

Destanlar dombıra, kobız ya da dütar çalınarak icra edilir. Bazı bahşılar tar veya rübab çalarak destan söylerler. Harezm yöresi bahşılarına *balaman* ve *giccak* çalan sazandeler eşlik ederler.

Çoğu destanlar nesilden nesile anlatılagelen eserlerdir. Bunun yanında bazı musannif şairler yeni destanlar vücuda getirmişlerdir. Ergaş şair, Fazil şair, İslâm şair, Polkan şair gibi sanatçılar bunlardan bazılarıdır.

Özbek destan geleneğinde Köroğlu önemli yer tutar. Özbekler, Köroğlu'nu tarihî şahsiyet kabul etmenin yanı sıra bir o kadar da destan kahramanı olarak nitelendirirler. Köroğlu, çoğu kaynakta bir eşkiya olarak karşımıza çıkarken Özbek eşmetinlerinde yürekli, güçlü yiğit ve idealize edilmiş bir büyük komutan, bunun yanı sıra sesi güzel bir âşık olarak takdim edilir. Kırat ve Avaz (Ayvaz), diğer kollarda olduğu gibi Özbek kollarında da ön plandadır.

Özbeklerde Köroğlu, dinî, mistik hususları ve olağanüstülükleri ihtiva etmesi bakımından da ayrı bir önemi haizdir. Sözgelisi Fikret Türkemn'in belirttiği gibi; "Köroğlu, sihirli dünyalarda korkunç devler ve ejderhalarla mücadele eder ve güzel perilerine kavuşur. İsteddiği anda taştan su çıkarır, şekil değiştirerek hayvan ve kuş olabilir. Yanında taşıdığı sihirli taş dokununca karşısındakini küçültür veya ihtiyarlatır.

Ayrıca Misgal Peri'nin verdiği iki tüyden siyah renkleri olanı kötülük yapmak istediğinde, beyazı da iyilik yapacağı zaman kullanabilir."

Anlatılan kolların Özbekistan'da şekillenmesi XIX. asrın sonlarına rastlar. Molla Hasan Mirzabayev, 1880 yılında Avaz Han etrafında oluşmuş birkaç Köroğlu kolunu derleyip Hikâyet-i Goroğlu Sultan adıyla 1880 yılında Kazan'da yayımlamıştır. 1967'de de Taşkent'te "Özbek Halk İcadı Boyıca Tadvikatlar Serisi" içinde Gûroğlu kolları yayımlanmıştır.

Köroğlu kollarının derlenip yayımlanmasında Ergaş Cumanbulbuloglu (1868-1937), Nişanata Fazıl Yoldaşoglu (1872-1955), Şair Nezeroğlu (1874-1941), Pulkan Şair Çomradoğlu (1874-1941), İslâm Şair gibi sanatçı ve araştırmacıların önemli emek ve gayretleri olmuştur. H. C. Yüzbaşev'in 1937'de Leningrad'da Köroğlu adında Özbekçe yayımladığı kitabı da bu gayretler içinde zikretmek gerekir. V. M. Jurminski ve Hadi Zarifova'nın birlikte hazırlayıp 1947'de yayımladıkları "Özbek Halk Kahramanlık Destanı" ile Özbekistan A. S. Puşkin Adına Dil ve Edebiyat Enstitüsünde yayımlanan "Özbek Halk Destanları", Köroğlu konusunda ciddi ve önemli çalışmaları ihtiva eden önemli eserlerdir. 1939'dan itibaren bugüne kadar toplam 70 Köroğlu kolu yayımlanmıştır. Tespitlerimize göre bunların adı şöyledir:

Ağa Yunus'un Kaçırılışı, Ahmet Serdar'ın Ölüm Emri, Altın Kabak, Avaz Han (Avaz'ın Evlât Edinilmesi, Avaz ve Ayzaynab, Avaz ve Zulfizar, Avazhan, Avaz'ın Çamlıbel'e Gelişi, Avaz'ın Dargınlığı, Avaz'ın Evlenmesi, Avaz'ın Köroğlu'nu Kurtarması, Avaz'ın Ölümüne Hükmedişi Avaz'ın Rum'a Kaçışı, Avaz'ın Zar Nigâr'a Gelişi, Avaz'ın Ölümüne Hüküm Etilişi, Aygül Kızın Vefatı, Balagerdan, Behlivan, Berdiyar Atalık, Bezirgân, Butakoz, Carhan Mestan, Cihangir, Çambil Kemali, Çardaklı Çambil, Dalli (Dalli Han), Elaman, Gaydaraz Dev, Girdep, Gükızay, Gülihıraman, Gülnar Peri, Hanımay, Hasan Han, Hasan Kolbar, Hıdıralı Elbegi, Holdur-Han, Huşgeldi, İntizar, Kırat'ın Kaçırılması, Kırk Yiğit ile Kırk Kız, Kıssa-i Goroğlu Sultan, Köroğlu'nun Avaz'ı Kaçırması), Köroğlu'nun Doğuşu, Goroğlu'nın Balalığı, Köroğlu'nun Evlenmesi (Ağa Yunus, Yunus Peri), Köroğlu'nun Kırım'a Varışı, Köroğlu'nun Ölümü (Köroğlu'nun Kayboluşu), Köroğlu'nun Reyhan Arab'a Seferi), Kunduz ve Yulduz, Masrikka, Melike Ayyar, Melle Tüccar, Miskal Peri, Nurali (Nurali Han), Nurali ve Yaşlı Ahmet, Nurali'nin Yenilişi, Ravşan, Reyhan Arap (Köroğlu ve Reyhan Arap), Roza Han, Sümbşülsaç Beka, Sarvinaz, Şah Darhan, Şakalandar, Temir-

Han Padişah, Yaskıla, Yunus bilen Miskal, Zaman Bek, Zarnigar, Zeyidkul, Zulhumar (Zaydinay), Zülfizar.

Melik Muradov, 1975'te "Goroğlu Dastanlarining Janr ve Gayevî-Bediî Hususiyetleri" adlı kitabında, Özbekistan'da Köroğlu dairesine giren destanlar hakkında önemli incelemeler yapmıştır. Töre Mirzayev ve Zübeyde Hüseyinova, Rahmetulla Yusufoglu'ndan derledikleri metinleri 1996 ve 1997 yıllarında dört cilt olarak yayımlamışlardır.

Türkiye ve Azerbaycan'da anlatılan Köroğlu kollarında mazlumları gözetip kollayan mert Köroğlu tipi, Özbek ve Türkmen kollarında yerini efsanevi ve mitolojik kimliğe bırakır.

Kaynakça:

Aça, Mehmet, "Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar", *Millî Folklor*, S. 53, 2002, s. 78-93.

Çelikbay, Ayhan, *Göroglinin Togilişi Destanı-Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek*, Ankara, 2000, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çolak, Halil, *Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar*, İzmir, 2001, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Eşankul, Cabbar, *Özbek Destanları 6-Dalli Destanı*, (Anlatan: Ergaş Cumanbulbuloğlu, Aktaran: Dilek Sezer, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Fedakâr, Selami, *Özbek Destanları 5-Rüstem Han Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Gömeç, Saadettin, "Özbekistan Türk Cumhuriyeti", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2001. s. 813.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karakaş, Şuayip, *Özbek Edebiyatı Yazıları*, Kurgan Edebiyat Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2012.

Mirzaev, Töre, "Özbek Halk Destancılığı ve İslâm Şair", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. 22, Ankara, 1982, s.307-312.

Mirzayev, Töre, *Özbek Destanları 1 -Erali ve Şirali*, (Haz. Fedakâr, Selami), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Mirzayev, Töre-Cabbar Işankul, *Özbek Destanları 4-Huşkeldi ve Belagerdan Destanı*, (Aktaran: Rıdvan Öztürk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Özkan, İsa, *Yusuf Bey- Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989.

Recepov, Muhammedcan, “Özbek Destan Terennüm Düzeni”, *Millî Folklor*, S. 23, 1994, s. 50-52.

Solmaz, Ayşe, *Özbek Destanları 3-Ayçınar Destanı*, (Anlatan: Kadir Rahimov), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

Solmaz, Ayşe, *Özbek Destanları 7-Çamlıbel Kuşatması (Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamalı)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Teke, Tuğba, *Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın*, Bartın, 2020, s. 34-65, (Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

Türkmen, Fikret “Köroğlu’nun Özbek ve Ermeni Varyantları”, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 37.

Yücel, Dilek, *Özbek Destanları 2-Melike Ayyar Destanı*, (Anlatan: Fazıl Yoldaşoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 21-31. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.15. Saha / Yakut Destanları

Saha Türkleri *destan ve masal* terimini, *oloñho* sözü ile karşılarlar. *Oloñho*, Kıpçak Türkçesindeki “*şarkı türkü*” anlamındaki “*ölüng*” sözünden gelir.

Oloñholar, *oloñkohut* adı verilen destancılar tarafından kış gecelerinde anlatılır. Anlatımı gece veya geceler boyu sürer. Bir gecede anlatılanlar kısa, iki gecede anlatılanlar orta, üç ve daha fazla gecede anlatılanlar da uzun destanlar olarak nitelendirilir. İçlerinde anlatımı dokuz gece sürenler de vardır. Destan icracıları anlatım sırasında müzik aleti kullanmazlar. Oloñkohutun bu yola girmesi ırsî olabileceği gibi, bir rüya sonrası yahut usta birinin yanında yetişmekle de mümkündür. Oloñkohutlar hem erkek hem de kadın olabilir. Kadın Oloñkohutlar, destanları kendi yakınlarına ve komşularına anlatırlar. Usta Oloñkohutlar 10’dan fazla oloñho anlatır.

Oloñholarda mitolojik unsurların ağırlıktadır ve genellikle iyilerin ve kötülerin mücadelesi görülür.

Aşağı ve Yukarı Dünyaların mitolojik sakinleri olan “ayı aymah” kavminin “abaahı aymah” olarak adlandırılan “kötü ruhlar” değişmez düşmanlarıdır. Destanın nihayetinde mücadeleyi daima iyiler kazanır ve “abaahı”nın yok edilmesi ya da kovulması ile neticelenir. Ulu Tanrı Ürüñ Ayı Toyon, ayı aymax kavminin baş savunucusu ve koruyucu atasıdır. Bunun yanında “Uraanghay saha”, Kürüö (Kün) Cöhögöy”, “İeyiexsit” ve “Ayıhıt” gibi tanrılar da insanların hep yanındadır.

Oloñholar, konularına göre üç grupta toplamıştır.

1. Aayı aymah kavminin Orta Dünyaya yerleşmesini ihtiva eden oloñholar,
2. Uraangxay saxa’nın kurucuları hakkındaki oloñholar,
3. Ayı aymah kavimi ve Saxa’nın koruyucuları hakkındaki oloñholar.

Oloñholar, bir gecede söylenenler *kısa*, iki gecede söylenenler *orta*, üç veya daha fazla gecede söylenen oloñholar da ise *uzun* oloñholar olarak nitelendirilmiştir.

Oloñhoların muhtevaları ve kompozisyonları itibarıyla taşıdığı özellikleri Türkiye’de Yakut kültürü ile ilgili önemli çalışmalar *ortaya koyan* M. Fatih Kirişcioğlu şu şekilde özetlemiştir:

“1. Anlatım içindeki çatışma olayının esas nedenlerini (kahramanın gezisi, kahramanlık için sebepler, vb.) aktaran düğüm noktası;

2. Kahramanın en önemli rakibi ile savaştığı sahneleri aktaran ve konu gelişiminin en üst mertebesine ulaştığı doruk noktası;

3. Bahadırın kendi ülkesine dönüşünü anlatan çözülüş noktası;

4. Geleneksel olarak tüm olaylarını iyiliklerin zaferiyle tamamlandığı ve uraangxay saxa insanların varlıklarını sürdürebilmeleri için bahadırın kendi ülkesine dönüp karısıyla mutlu ve zengin bir hayat tarzının kurulduğu son nokta.”

Yakut destanları ve ozanları hakkında ilk çalışmalar XX. yüzyılın başlarında yapılmış olup İ. A. Hudjakov, A. Y. Uvarovski, V. L. Seroşevskiy, N. S. Gorohov; E. K. Pekarskiy, S. V. Yastremskiy, A. E. Kulakovskiy, M. P. Ovçinnikov, Y. İ. Borisov, G. V. Ksenofontov, S. A. Novgorodov, V. N. Vasilyev, A. A. Popov, G. U. Ergis, İ. V. Puhov, P. E. Efremov, R. A. Şerhunaev, G. K. Boeskorov, E. E. Alekseev, G. M. Krivoşapko, S. N. Kondratyeva gibi araştırmacılar bu alanda büyük katkılar sağlamışlardır.

Bu sahada A. E. Kulakovskiy, G. V. Ksenofontov, S. A. Novgorodov, P. A. Oyunskiy, S. İ. Bolo, G. U. Ergis gibi Yakut bilim adamları da önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Oloñholar hakkında en önemli çalışma İnnokentiy Vasiliyeviç Puhov’a aittir. *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho-Genel Tipler* adlı bu çalışma Metin Ergun tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Saha / Yakut destanlarının ad almaları farklı yaklaşımlarla olmuştur. Bu hususta “*Sakha Kahramanlık Destanı Ehe Khara Atlı Eles Bootur*” adlı eserin önsözünde V. N. Prodyakonov’un tespitleri şöyledir:

“Klasik Sakha destanlarında iyilik gücünün temsilcisi olan Ayu bahadırlarının adı, çoğu zaman, Nyurgun Bootur, Mülcü Böğö, Er Sogotokh, Üelen Khardaaççı, Kün Erili, Kız Nyurgun vb. gibi yalnızca isim şeklindedir. Kimi zaman bu isimlere ‘öne doğru giden’ anlamında Culuruyar, ‘aksamayan’ anlamında Būdūrūybet, “zahmetli” demek olan Ereydeekh buruydaakh ve ‘güçlü’ anlamına gelen Kūūsteekh uokhtaakh gibi sıfatlar eklenebilir. Ehe Khara Atlı Eles Bootur destanında bahadırın adı Eles Bahadır’dır. Buradaki Eles ismi herhalde çabucak gelip geçmek anlamındaki ‘eles gın’ fiilinden çıkmış olmalıdır. Sakha klasik destanlarında ‘eles gın’, ‘suodas gın’ şeklinde benzetme fiillerle bağlantılı ‘ayū’ bahadırlarının adları olduğu pek fazla bilinmez. Eles Bahadırın bindiği Ehe Khara adlı atının da Sakhaların diğer destanlarında karşılaşılmayan bir adı vardır. Destanlarda ayu

bahadırlarının atlarının adları genellikle renklerine göre verilir: Kelebek Beyazı At, Nuogalcın Kırmızı At vb. gibi. Bununla birlikte atların 'köknar ağaçlarının en yüksek dallarını tepen' vb. gibi fizikî özelliklerine bağlı olarak da isimlendirildiği görülür. Destanlarda kötülüğün temsilcisi olan abaahı bahadırlan rüzgâr, tipi ve kar ile birlikte gelirler. Çoğu zaman üç kafalı ejderhaya binerler. Bu destanda adı 'Sırt Can Damarlanın Çekip Öldüren, Kan Pıhtısını Yiyen, Üç Gölgesi, Demirden Yapılmış' anlamına gelen Üç Gölgesi Ters Kasırğa Demir Cigistey Bahadır, yani Üös Tardar Öhökh Khabar, küçük Kısa Ayaklı Luo Beegey öküze biner. Bu da oldukça ilginç bir karakterdir."

1940'lı yıllardan itibaren olonkho derlemeye hız verilmiş 396 oloñho derlenip kayda alınmıştır. Bunların çoğunluğu SSCB Bilim Akademisi Yakutsk Şubesinin arşivinde bulunmaktadır. Destan adlarının birkaç kelime olması dikkat çekicidir. Kayda geçirilen oloñholardan bir kısmı şunlardır:

SSCB Bilim Akademisi Sibirya Bölümü Yakut Şubesinin arşivinde bulunan bazı oloñholar

Aynı Duguydah,

Alandaayı Kulandaayı Buhatır,

Beriet Bergen,

Bes Bıraana Keteginen Bıstıbtın Kurduk Bekir Sier Attaah Beriet Mergen,

Daardı Buuluur Attaah Daadar Hara,

Darda Buuray Toyon Daarı Darhan Hotun,

Tıllah Östööh, Hara Kulun Attaah Sılgı Uola Duray,

Sette Uon Buuttaah Siemeles Mas Toruoskalaah Debie Deley Buhatır,

Köngül Buuray Buhatır,

Kör Buuray Buhatır,

Kör Cellik,

Kötör Mülgün,

Tibiileeh Sielleeh Burhaannaah Kuturuktaah, Küdenneeh Kögülleeh Küöne Mağan Attaah Kuögüleen, Kılaarnaah Örgöstööh Kıs Tuygun Buhatır,

Bohtoobot Ogo Morun Hara,
 Mögülü Bögö,
 Büdürüybet Mülcü Böğö,
 Mülcü Böğö,
 Nerien Mülgü,
 Tamallayı Bergen,
 Tölön Hara Attah Tümen Dürbüy,
 Öhögöydööh Üölen Hardaaçı,
 Erbehtey Bergen,
 Köstön Baran Süten Haalar Külük Hara Attaah Ereydeeh Buruydaah
 Er Sogotoh,
 Eris Hallaan UolaEr Sogotoh,
 İeyehsit Siene Erien Taba Attaah Erebil Bergen,

Yazarların kayıtlarında bulunan oloñholar

Ari Siene Acı Bucu,
 Toğus Hallan Oroyugar Tura Törüöböt Nurgun Hara Attah
 Cularıtta Bergen,
 Cura Suorun,
 Künnük Sir Ustalaah, Köş Sir Tuoralaah Küökeri Çağıl Attah
 Küüsteeh Uohtaah Kün Erili Buhatır,
 Melceen Tıa Tongühun Ualattara,
 Sette Künnük Sirten Teyen Telekeççıyen Ahaabıt Tilibir Sier Attaah
 Cierbek Bergen Uola Togus Sirinen Tuora Tuohahtalaah Tuoy Küreng
 Attaah Üüs Kiis Tiriite Sağınnyhtaah Nurgun Buhatır,
 Burğaatthaah Kuturuktaah, Halarıktaah Sielleeh Hamsıktaah
 Ayannah Hardarılaah Atahtaah Haalcıgınan Oonnyuur Hahay Sier
 Attaah Haan Caanın Buhatır,
 Haragın Annıgar Happar Sağa Hara Meñneeh Hayagımsah Hara
 Haan Toyon Uola Ölböt Süppet Ürün Uolan Buhatır,
 Empereleeh Muos Tayahtaah Elligen Kulantay

Ala Tuygun,
Dılırdayı,
Dıray Atının Oğlu,
Hara Nurgun,
Ogo Nurgun,
Sabiya Baay,
Uol Duguy,
Uol Sogotah Nurgun.

Yakut Dilinde Yayınlanmış Oloñholar

Oloñho,
Culuruyar Nurgun Bootur,
Toyon Nurgun Buhatır,
Ölböt Bergen,
Udağattar Uolumar, Aygır İkki,
Külkül Böğö Oğonnyor, Silirikeen Emeehsin İkki,
Bahımnyı Baatır, Erbehtey Bergen İkki,
Elik Bootur Nıgıl Bootur İkki,
İni biiAyıhıt Siene Ala Hara, İeyehsit Siene İle Hara Buhatırdar,
Üüt Aas Beyeleeh Ürün Ayı Toyon İççattara,
Haan Cırgıstaay,
Ber Hara,
Ogonnyordooch Emeehsin,
Kuruubay Haannaah Kulun Kullustuur,
Nuoğalcın Kugas Attaah Toyon Çağırırma Buhatır,
Erbehtey Bergen,
Aal Luuk Sibeet Mas,

Rusça'ya çevrilmiş Oloñholar

Boshong,
Ürün Uolan,
Erbeh Ürdüger Settete Ergiyer Ereydeeh Buruydaah Er Sogotoh,

Hara Kurçıt,
 Kılaannaah Kıs Buhatır,
 Ulkumnyu Ulan,
 Bert Uol Beriet Bergen,
 Mögülü Böğö,
 Sordohay Bogatr,
 Kulun Kullustuur,
 Süng Caahın.

Yukutistan'da Oloñkohutların yetiştiği dört mektep vardır.

1. Taatta mektebi,
2. Amma mektebi,
3. Çurapçı mektebi,
4. Verhoyansk ve Vilüy mektebi.

Oloñkohutlar içinde ilk akla gelen isim Seerkeen Sesen'dir. Onun yanısıra Oloodo, Miiterey-D. M. Govorov, Nazarka-N. Putehov (Ust-Aldanskiy), İria İldaa (Amginskiy), İria Siençe-S. S. Afanasev, İria Haasah-G. P. Kazakov (Suntarskiy), İria Dıgıyar-S. N. Karatayev gibi icracılar da öne çıkan şahsiyetlerdir. Yakut destan kültüründe iz bırakmış yüzlerce oloñkohut vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

A.S. Vasiliyev, A.İ. Tomskaya, A.N.Nikolayev A.P. Ambrosyev, A.T. Titarev, Aah Öndöröy, Afanasiy Antonov (Kul), Afanasiy Çongku Vinokurov, Afanasiy Nikola Yeviç Alekseyev, Afanasiy Petroviç Pestryakov, Afanasiy Semenoviç Poryadin, Afanasiy Sofronoviç Vasilyev, Afanasiy Solovyev, Afanasiy Stepanoviç, Popov, Afanasiy Vasilyeviç Timofeyev, Akum Tataarınap, Alaacı (Petr Alekseviç Abramov), Aleksey Nikolayeviç Krivoşapkin, Allaka Baaska, Amanaaskı (A.D. Ksenofontov), Anastasiya Petrovna Timofeyeva-Oguçuyarova, Anna İvonovna Kirillova, Anna Yevseyevna Çarina, Anton Capta, Arılias (Aleksey Kirilloviç Gromov), Aramaan Çontuunap (Roman Semenoviç Androsov), Artamon, Artemyev, Ayah (Vasiliy Dmitriyeviç Egorov), Baalcaha Habuha (Gavril Nikolayeviç Uşnitsiy), Baaskaydaan (Vasiliy Petroviç Jirkov), Baassang (Dmitriy Dmitriyeviç Byastinov), Babança, Babiat Makaarap (Makarov Petr İnanoviç), Baça Bahılay (Vasiliy Petroviç Zabolotsiy, Balagias, Balık Bahılay (Vasiliy Mitrofonoviç Jirkov), Bataraak (Petr Petroviç Alekseyev), Baybal Bardikov, Becele (Prokopiyy Prokokopyeviç Yadrhinskiy), Beeçere Zaharov, Behieliskiy (Mihail Poselskay), Bugıtiy Uus (Dmitriy

Semenoviç Byastinov), Bikaan (Petr Stepanoviç Burnaşev), Billay, Bieçere (Fedor Nikolayeviç Timofeyev), Bolocumar, Bolomuu (Mark Nikolayeviç Mestnikov), Boltohuya Meheele (Mihail Petroviç Popov), Boris Alekseyev, Borokuopay Moyuoda, Böğö Büötür, Börö Nukulay, Böğö Uola Aramaan, Böhsöhüle Uola Böçöh Bahulay, Büöke Uola (Vasiliy Petroviç Pestryakov), Büüçükü Nukuuska (Nikolay Yakovleviç Tatarinov)...

Kaynakça:

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2011, s. 183-185.

Çolak, Doğan, *Saha (Yakut) Türklerinin Kus Debeliye Destanı Üzerine Bir Gramer İncelemesi*, Ankara, 2019, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

Ergun, Metin-Tit Zakharov-Çokuur Gavriliyev, *Sakha Kahramanlık Destanı Ehe Khara Atlı Eles Bootur*, Kömen Yayınları, Konya, 2017.

Ersoz, Murat. *Culuruyar Nurgun Bootur*. TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2010.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kirişçiöğlu, Fatih, "Saha Türk Destanı Oloñho", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002*, Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2004, s. 124-133.

Puhov, İnnokentiy Vasiliyeviç, *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho-Genel Tipler*, (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya, 2015.

Vasilyev, Yuriy-M. Fatih Kirişçiöğlu-Gülsüm Killi, *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

1.4.16. Şor Destanları

Rusya'nın Kemerova bölgesinde genellikle Taştıgöl, Mejdureçensk ve Mıskı şehirlerinde yaşamaktadır. Şor, kızak anlamına gelir. Şor adı ilk defa Radloff tarafından verilmiştir. Buraya eskiden Şorya denilirdi. Dilleri Şorca'dır. Şorca Türk dilleri ailesinin Uygur-Oğuz alt grubuna girer. Ak Şor, Kızıl Şor, Kara Şor, Sarı Şor gibi gruplara ayrılırlar. Önceden Şamanist iken Rusların baskısı sonrası XIX. yüzyıldan itibaren Hristiyanlaşmışlardır. Kimliklerinden uzaklaştırılmaya çalışılan Şorların nüfusları, 2013'te 17.000 olarak tespit edilmiştir. Geçimlerini tarım ve hayvancılıktan sağlamaktadırlar.

Şor destanları hakkındaki ilk çalışmalar XIX. yüzyılda Friedrich Wilhelm Radloff (1837-1918) yapılmıştır. Radloff, Proben adlı eserlerinde Karattı Pergen (517 dize), Kan Pergen (515 dize), Altın Ergek (504 dize), Ay meke (396 dize), Oğlak (370 dize), Aran Tayçı (290 dize), Altın Tayçı (215 dize) gibi destanların metinlerini kaydetmiştir. Sonraki yıllarda V. I. Verbitsky (1827-1890), Katanov, Malov, G. F. Babuşkin (1907-1969), Potapov, Direnkov ve önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Nadejda Petrovna Direnkova (1899-1941) "Şorskiy Folklor" (1940, 6 destan) adlı kitap yayımlamış; A. Smerdov (1948, 6 destan), G. F. Babuşkin ile A. İ. Çudaykov Şor efsanelerini ve masallarını (1989, "Palazı Çok Ak-Kan", "Meret Oolak" destanları) derleyip kitaplaştırmışlardır. Şor şairi S. S. Torbokov (1901- 1980)'un da 50 destanı kültüre kazandırması bakımından bu alanda müstesna bir yeri vardır.

Türkiye'de Metin Ergun 2006'da "Şor Kahramanlık Destanları" adlı kitabıyla kültürümüze önemli katkıda bulunmuştur. Bu kitapta *Altın-Ergek*, *Altın-Sırık*, *Altın-Taycı*, *Aran-Taycı*, *Ay Mögö*, *Kaşan Argo Ablalı*, *Kaşan-Mergen*, *Kaşan-Kes*, *Kaşan-Pergen*, *Kara-Kaşan*, *Karattı-Pergen*, *Kartıga Pergen*, *Delikanlı*, *Ölen-Taycı* destanlarını Türkiye Türkçesine kazandırmıştır.

Şorlar destan terimini *kay* sözü ile karşılarlar. Bunun yanında kimi zaman masal, bilmece, hikâye, şarkı kelimeleri için kullanılan *narpak*, *şorşek*, *nıbak*, *nartpak*, *kay komus* sözlerini de kullanırlar. Destan anlatıcısına *kayçı*, destan söylemeye *kaylamak* denilir. Destanlar "*kay*, *komus*, *kobus*, *kay-komus* veya *komus* adını verilen müzik aleti ile icra edilir.

Destanlar genellikle manzum ve mensur yapıya sahiptir. Manzum kısımlarda kafiye sağlamlığı ve ölçü birliği yoktur. Zaman zaman dize / mısra başı kafiye kullanılır.

Destanların icrası, muhtevası ve teknik bilgileri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Şor epik kahramanlık destanları şekil bakımından üç gruba ayrılmaktadır: manzum, mensur ve manzum-mensur karışık. Ama en çok manzum ve manzum-mensur destanlar yaygındır. Manzum-mensur destanların umumiyetle giriş ve kapanış formelleri manzum, olayların anlatıldığı bölümler mensurdur. Sadece mensur eserleri, epik destan yerine kahramanlık hikâyeleri başlığı altında incelenmesi daha doğru olur. Manzum epik destanlarda kesin bir ölçü yoktur; Şor epik destanlarında 4'lü hece ölçüsünden 12'li hatta 16'lı hece ölçüsüne kadar değişik hece ölçülerine rastlanır. Şor destanları için ölçü tespiti etmek mümkün değildir.”

Şor geleneğinde destan anlatıcılarına *kayçı* adı verilmektedir. Kayçılar destan söylerken göğüs, gırtlak ve damak tekniğini kullanırlar.

Destan icrası ile ilgili olarak Naciye Yıldız'ın Smerdov ve Drenkova'dan alarak aktardığı bilgi şöyledir:

“Destanlar geceleyin icra edilir, gündüz destan söyleyen kaycının, kay eezinin gazabına uğrayacağına inanıldığı için, hiçbir kayçı gündüz destan söylemek istemez. Gece bitmeyen destana da gündüz devam edilemez. Destan bir gecede bitmeyip ertesi gece de devam ederse, ilk gece dinlemeye gelen kişilerin ikinci gece de destanın devamını ve sonunu dinlemeye gelmeleri gerekir. Yoksa kay eezi tarafından onların da cezalandırılacaklarına inanılır. Eğer bir destancı gündüz destan anlatmaya çok mecbur kalırsa, bitiş kısmını asla söylemez. Destanlar açık veya kapalı ortamlarda icra edilebilir ama icra ortamına destancının gelmesinden sonra bir dinleyicinin gelmesi saygısızlık olarak görülür. Bunun için mekânda herkes yerini aldıktan sonra destancı gelir. Destancı yerine oturduktan sonra bir süre dinleyenlere bakar, bu sırada dinleyenler de destan icrasına hazır hale gelirler. Destancı icraya komuz çalarak başlar. Bir yandan komuz çalarken gözlerini kısarak düşünüyormuş gibi dinleyenlere bakar ve yavaşça mırıldanmaya başlar. Konu ilerledikçe destancının sesi yükselir. Dinleyiciler destanı oturarak dinlerler ve destan icrası sırasında gerekli yerlerde destancıya olumlu tepkiler göstererek destanı dikkatle dinlediklerini belli ederler. Bunun sonucunda kendilerine kay eezi tarafından baht verileceğine inanırlar.

Yatarak veya uyuklayarak dinleyenler bu bahttan ancak yarım pay alabilirler. Destancılar destanı eksik veya yanlış anlatmamaya da özen gösterirler, aksi takdirde de kay eezi tarafından cezalandırılacaklarına inanırlar. Aynı nedenle destancı, kendisinden istenen bir destanı anlatmakla da yükümlüdür. Kayçılar, genellikle bağdaş kurarak oturup gözlerini kapatarak destanı söylerler. Her destancının bir destan söyleme üslubu vardır. Bazıları melodiyi bazıları da şiirsel anlatımı on plana çıkartır. Bazı destancılar müzik aleti kullanmayıp destanı sadece ezgiyle söylerler. Bir üslup özelliği olarak destancılar her bölümü ya sözle ya da komız çalarak bitirirler.”

Şorlar şu üç mektepten yetişirler:

1. *Güney Şor kayçılık mektebi*: Daha çok gırtlaktan kay söylerler. Önemli kayçılar: Pyotr Eptegeşev (40 destan icra etmiştir.), S. S. Açolov, K. N. Teneşev, K. P. Seregeşev. Bu kayçıların hemen hepsi Birinci Dünya Savaşına katılmış ve bir daha geri dönememiş, bu yüzden geleneğin devamı mümkün olamamıştır.

2. *Kondom kayçılık mektebi*: Boğuk ve alçak bir sesle kaylarını söylerler. Önemli kayçıları: A. M. Atkonov, S. V. Şalbügaşev, S. T. Taybıçakov, N. K. ve G. S. Telbezegov, G. S. Torbokov, S. S. Torbokov, N. K. Telbezegov, T. S. Kamzaçakov, S. S. Torbokov.

3. *Mrass kayçılık mektebi*: Göğüsten veya damaktan ses çıkararak kaylarlar. Önemli kayçıları: K. A. Bekrenev, A. P. Napazakov, A. İ. Abakayev, G. N. Kastarakov (Aşağı Toze) , Y. İ. Arbaçakov ve P. İ. Kıdıyakov, N. F. Tortobayev, İ. M. Rijkin, A. V. Rijkin, D. K. Turuşpanov, Y. P. Kyükov, M. K. Kuçakov, V. M. Karaçakov.

Şorlar arasında adından söz ettiren kayçılar şunlardır: A. İ. Abakayev, A. İ. Çudoyakov, A. N. Napazakov, A. M. Atkonov, A. T. Tortobayev, A. V. Rijkin, Ak-Met (Aleksey İvanoviç Abakayev), Azrı, B. Vasiliy, Dimitriy Konstantinoviç Turuşpanov, D. S. Pauçinov, E. Kusurgaşev, E. P. Kuyukov, G. F. Tokmaşev, G. N. Kastarakov, G. S. Telbezegov, G. S. Torbokov, İ. K. Telbezegov, İ. M. Rijkin, K. A. Bekrenev, K. M. Atkonov, K. N. Teneşev, K. P. Apanayev, K. P. Seregeşev, M. K. Kauçakov, Moroşka (Nikolay Aleksandreviç Napazakov), NikofoTanagaşev, Dmitriyrvıç Tortobayev, N. F. Tortobayev, N. K. Telbezegov, N. M. Akulyakov, P. A. Todilev, P. İ. Kıdıyakov, P. N. Amzorov (Ak Kööke), P. P. Tokmagaşeva, Paskey, Pyotr Eptegeşev,

S. S. Açolov, S. S. Torbokov, S. T. Taybıçakov, S. V. Şalbıgaşev, T. N. Kuşakov, Totışev, V. M. Karaçakov, Y. İ. Arbaçakov.

Kaynakça:

Bağcı, Atilla, *Şor Destancılık Geleneği ve Şor Kahramanlık Destanı "Künnü Körçen Kün- Köök" Üzerinde Mukayeseli Bir Çalışma*, Ankara, 2011, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çudoyakov, A. İ., *Şor Destanı İncelemeleri*, (Çev. Caşteğin Turgunbayer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Ergun, Metin, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 13-150.

Kaba, Ali, *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*, Kırşehir, 2011, s. 9, (Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 84-86, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Müçük, Mehtap, *Sibirya Destanlarında Ay*, Ankara, 2018, s. 21-24, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 63-65.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 46-50. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.17. Tatar Destanları

Tatarlar geniş bir coğrafyada olmakla birlikte genellikle Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Tataristan Cumhuriyeti olarak Kazan veya İdilbölgesinde hayatlarını sürdürmektedirler. 4 milyon kadar nüfusları vardır. Altın Orda Devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan hanlıklar (Kazan, Kırım, Kasım, Astrahan, Nogay, Sibir) Ruslar tarafından Tatar hanlıkları olarak nitelendirilmiş, bu söz XIX. yüzyıldan sonra bugünkü Tatarlar için kullanılmıştır. 15 Şubat 1994'te özerk Tataristan Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyetin başkenti Kazan'dır.

Tatarlar destan terimi olarak *dastan* ve *epos* sözünü kullanırlar. Bunun yanında kimi zaman *kıysa* ve *hikayat* terimleri de kullanılır. Destan anlatanlara da *sesen* veya *cırav* denilir.

Muhteva itibarıyla üç grupta toplanabilir.

1. Alp destanları (Alıp Memşen, *Alpaşa Hikeyeti*, *Alfamiş*, *Meşek Alıp*, *Ak Kübek*, *Kara Kükil*, *Altain Sain Süme*, *Yestey Mönke*, *Kadış Mergen*, *Yirtöşlik*, *Küyirniñ Uğılı*, *Korkot*)

2. Tarihî destanlar (*İdigey*, *Cura Batır*, *Cik Mergen*, *Toktamiş Han ve Gayse ulı Ehmet*, *Urak bilen Mamay*, *Mırza Dus*, *Maktımsılu*, *Hikeyet-i Gıysa Uğlı Amet*, *Yır*, *Atulı Batır*, *Bi Ağış*, *Ak Bora*, *Hujaş*, *Seit*, *Ebilkasıym*, *Kuplandı*, *Karatsa*, *Büri Han*, *Jik Mergen*, *Sengilgölik Mergen*, *Tuktasın Mergen*, *Helmet Mergen*, *Ataklı Kız Tukbike* vd.)

3. Mehebbet destanları (*Yusuf Kitabı*, *Seyfelmulik*, *Tulek* vd.)

Fatih Urmançı de Tatar destanlarını dört grupta mütalaa etmiştir.

1. Eski masalsı-mitolojik destanlar (Tülek, Yirtöşlik, Altayın Sayın Süme, Mişek Alıp),

2. Kahramanlık destanları (Yestey Mönki, Kara Kükel, Alpmemşen, Kadış Mergen, Ak Kübük, Ak Köbök, Kür Ulı, Kamber, Cik Mergen, Cura Batırİdigey),

3. Lirik-Epik ya da aşk destanları (Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılu, Hurluga hem Hemra),

4. Kitabî destanlar (Yusuf Kitabı, Seyfü'l-Mülük, Leylâ ile Mecnun, Şahsenem ile Garib, Seyfûlmülük, Tahir ile Zühre, Büz Yiğit).

Çok canlı olan destancılık geleneği Rusların Kazan'ı işgal etmeleri ve artık millî konuların işlenmemesi üzerine zayıflamıştır. Bu bakımdan

İdigeý hariç hacimli destan pek görülmez. İlerleyen zamanda destanlar halk arasında masal olarak anlatılmaya başlamıştır.

Anlatılan destanlar manzum ve mensur yapıya sahiptir. Birim olarak tüydek (ay talka gelen seri dizeler) veya dörtlük kullanılmıştır. Hecenin farklı kalıpları ile icra edelirler, ancak genellikle 7 veya 8 heceli söyleyişler tercih edilmiştir.

Sibir Tatarları ise destan sözünü cicen terimi ile karşılarlar. Mevlekey Tomalık azı cicenlerin kendisi de destan tasnif etmiştir. Tomalık, düzenlediği Şahsenem ve Garip destanını yazılı kaynaklardan okuyarak oluşturmuştur.

Tatar Türklerinin önemli cıravları şunlardır:

Akılbek Subal, Atife İskenderova, Allayar Möhemmetşin, Asan Kaygı, Aysılı Sunarova, Aymedetdin Niyazov, Basıyr Eminov, Bayana Bayaziyatov, Bayçigavi, Berdikamal Mühetdinova, Biktimir Abitov, Bibi Gabdirezekova, Calğız Cırav, Daniya Şehadet kızı Safina, Duşmemmet Cırav, Ebdilmen Umryaşkin, Ehmet Hammatov, Ehmet Urazayev Kormaşi, Faize Suhova, Faize Zebir kızı Gobeyullina, Fatıyma Akbulatova, Fatıyha Ebderezekova, Fegıyle Megsumova, Ferhi Mamataliyeva, Feyruze Tahtagulova, Fevziya Taştimirova, Gabdelehet Allagolov, Gabelhamit Hacı Şeripov, Gaffar Zıyatdin ulı Zıyatdinov, Gali Mecitov, Galime Kerimova, Galiya Tahir kızı Safina, Galiyulla Alimbayev, Gani Timkânov, Ganiya Urazayeva, Garıfulla Sibgatulla ulı Gabitov, Gaynıkamal Sadiykova, Gaynilheyat Gaynullina, Gayşa Muratova, Gayşe Minlibay kızı Sabircanova, Gayze Gubeydullina, Gıyffan Zinnurov, Gülhebire Selehetdin kızı Selehova, Gülzifa Cüçeva, Hacer Ziyetdinova, Hafız İsmametov, Hebiulla Mustafa ulı Mustafin, Hemdinisa İskenderova, Hesen Kerimov, Heva Küçimova, Heyirbanu Möhemmetşina, Hezine İskenderova, Hüseyin Nogay, Hüsni Mirheyderova, İldar Şarapov, İvan Aleksandroviç Florov, K. İbrahimov, Kadiyr Möhemmetcan ulı Möhemmetcanov, Kamer Eyupova, Kavi İbrahimov, Kayum Yunus ulı Yunusov, Kayum İbrahimov, Keşafettin Minzelevi, Kaztuvoğan Akın, Latıfa Ehmetova, Leyle Alimova, Lütfullah Aliyullohoğlu, M. Gabsattarova, Megrife Hesenova, Mehdi Sadikov, Mehfuze Nasıybullina, Möhemmetşa Kerimov, Melike Gayfulla kızı Gallemova, Merziya Umryaşkin Meseliya Sitdikova, Mesrure Möhemmetcanova, Mevlekey Tomalık, Mincamal Gulova, Minhaj Hemudillin, Minlegül Azizova, Minsılı Hekimcanova, Minsılı Rehmetulla kızı Gafrova, Minzifa Gıyzzetullina, Mullanur Ehmetov, Musina Fatıyma, Münire Şeyhilislâm kızı Kamalova, Müslim Kurşunov, Negiyme Müstekıymova,

Nekiya Gafiyatulla kızı Gatayullina, Nekiya İşmakova, Nuh Galimov, Ramazan İlyasov, Rehime Andayeva, Rehime Tarhanova, Sabira Gaynetdinova, Sabira Şefik kızı Gaynetdinova, Sabircan, Sara Gıyzetdinulla, Sayme Hüsnulla kızı Şerepova, Sebide Biguşeva, Selim Batır ulı Urusov, Server Bahtiyeva, Sede Ebi, Sıtdıyk Zeynitdinov, Sıtdyk Niyazov, Söngatullina Hisamova, Subra Cırav, Ş. Halitova, Şahimerden Galikev Heyrulla ulı, Ş. Şeripov, Şakir Yamaletdin ulı Yapparov, Şehadet Şahveli ulı Şahveliyev, Şergiya Ebcedilova, Şerifcamal Halitova, Şerifcamal Niyazova, Şemsinisa Hesen kızı Bahavieva, Şemsinisa Timirgaliyeva, Şemsinur Nasretin kızı Madışeyeva, Şerefetdin Gabdrahmanov, Tayfe Hesenova, Tekiya Tuhtamitova, Telgiya Burangolova, Teliga Timkânova, Veliyullah Tuhtefetullin, Vesime Devletşa kızı Normanova, Yameşke Koca, Zarif Mözminov, Zebercet Salih kızı Kelimullina, Zeki Behtiyarov, Zekiya İlyasova, Zeynep Gıyrfanova, Zeynep Şihanova, Zeynulla Bakıyev, Zifa Heliulla kızı Galiyeva, Zöhre Baykova.

Kaynakça:

Çakar, Aycan, *Tatar, Başkurt Destanları ile Çuvaş Halk Hikâyelerinde Anne ve Baba Motifi*, Ankara, 2020, s. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gülensoy, Tuncer “Altaistik Mongolistik Halkbilimi Makaleler 2”, Akçağ Yayınları, *Dobruca Türklerinin (Tatarlarının) Destanları*, Ankara, 2017.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mahmut, Enver, “Dobruca Tatar Destanlarının Türk Boyları Destanları arasındaki yeri”, *Renkler*, Kiterion Kitap Üyi, Bucureşti, 1987, s. 169-178.

Sulteev, Rüstem, “İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar”, *Millî Folklor*, S. 101, 2014, s. 87-100.

Tatar Eposı Destannar, Kazan, 2004.

Urmançı, Fatih, *Tatar Destanları I.* (Aktaran Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2007.

Urmançı, Fatih *Tatar Destanları II.* (Aktaran Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2007.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 46-51.

Yüksel, Zuhâl, *Kırım Türk Tatar Destanları*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara, 2005.

1.4.18. Tıva Destanları

Tıva Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Özerk Cumhuriyeti kuzeyinde Krasnoyarsk ve Hakas Cumhuriyeti, Güneyinde Moğolistan bulunan 170.000 km² bir alana sahip özerk cumhuriyettir. 17 idari bölgeye ayrılır. Ak-Dovupak, Sut-hot, Toopg-hem, Balgazin, Kunturtüğ ve Erzin önemli şehirleridir.

Bugünkü nüfusları 350.000 kadardır. Ayrıca Moğolistan'da 35.000, Çin'in Şıncan Özerk Bölgesinde de 8.000 kadar Tıva yaşamaktadır. Halkı Tıva Türkçesi konuşur. Halk Kaş, Sarığ, Çoğdu, Karayağdu ve Çeptey adlarında beş oymaktan oluşmaktadır. Zengin bir bitki örtüsüne sahip olan Tıva cumhuriyetinin halkı ziraat ve hayvancılıkla geçimini sürdürür.

Tıva Türkleri tarih boyunca Hunların, Cücenlerin, Göktürklerin, Uygurların, Kırgızların, Moğolların hâkimiyeti altına yaşamıştır. Devletleri bugün Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Cumhuriyet olarak tarihte yerini almıştır.

Tıva destanlarının tespit edilmesine 19. Yüzyılın ikinci yarısında başlanılmıştır. Daha sonra destanların incelenmesine başlanılmıştır. İlk çalışmalar Rus bilim adamlarına aittir. Bunlar;

V. Radlov, G. N. Potanin, N. F. Katanov, F. Y. Kon, V. Grebnev, V. M. Jirmunskiy, Y. M. Meletinskiy, B. N. Putilov, İ. V. Puhov, V. E. Maynogaşeva ve Potapov, D. Kuular, E. M. Meletinsky, B. N. Putilov, O. K. Ç. Darıma, V. E. Maynogaşeva,

A. K. Kalzan, O. Darıma, M. Hadahane, Rahmankul Berdibaev (Kazak araştırmacı), D. Kuular ve B. Kudup, S. M. Baysklan, M. B. Kenin-Lopsan, S. M. Baysklan, S. M. Orus-ool, R. S. Çakar, D.S. Kuular, Grebnev, Svetlaa Monguşevna Orus-oo gibi isimlerdir.

Türkiye'de Tıva destanları ile ilgili ilk çalışmalara Metin Ergun ve Mehmet Aça, Salih Mehmet Arçın ve Ekrem Arıkoğlu ve Buyan Borbaanay öncülük etmiştir.

Emin Erdem Özbek'in doktora tezi ve Malkoç Hakan, Melek Oral, Göksal Metin, Dicle Demirbaş'ın hazırladıkları yüksek lisans tezleri bu alandaki çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır.

Tıva Türkleri destan terimini *maadarlık tool*, *maadarlık epos* ve *tooju* sözleriyle karşılarlar. "Masal" için kullanılan "tool" sözü de kimi zaman destan için de kullanılmıştır. Hatta destan anlatan sanatçılara "toolçu" denilir.

Derlenmiş olan 300 kadar destan Tıva Dil, Edebiyat, Tarih ve Bilim Araştırma Enstitüsü arşivinde kayıt altına alınmıştır.

Tıva destanlarının oluşmaya başlaması L. V. Grebnev'e göre VII-IX. yüzyıllarda olmuştur. Geçmişte çok canlı olarak yaşatılan destan söyleme geleneği günümüzde eski gücünü yitirmiştir.

Destanlar içinde birkaç saatte anlatılanlar olduğu gibi anlatımı birkaç gün sürenler de vardır. Destanlar ezgi ile terennüm edilir. Kimi toolçular "çadagan" yahut "igil" adını verdikleri müzik aletlerini kullanırsa da genellikle müzik aleti pek kullanılmaz.

Tıva destanları yapı olarak manzumdur. Dizelerde ölçü sağlamlığı olmayıp serbest tarzdadır. Bunun yanında sık sık dize başı kafiye yer verilir.

Tıva destanları konularına göre üç gruplarda toplanabilir:

1. Aşk-kahramanlık destanları (*Ay Oğlu Aldın-Moge, Hun Oğlu Humuş-Moge, Deer oğlu Demir-Möge, Hün oğlu Hümüş-Möge Çer oğlu Çerzi-Möge* vd.),

2. Düşmanlarla mücadeleyi anlatan destanlar (*Möge-Şagaan-Toolay, Küçün-Hüren attığ Hürü-Maadır, Kajır-Kara-Heaan, Arzılan-Kara attığ Huinan-Kara, Bayan-Toolay, Arzılan Kiskıl Attığ Arzılan Mergen*)

3. Hanlarla ve hainlerle olan mücadeleyi anlatan destanlar (*Kangıway Mergen, Ulug-Kara-Möge, Ulug-Kara-Möge, Hööküy-Kara, Öleedi-Mergen, Erge-Kara-Sıybın*)

Diğer Tıva destanlarından bazıları şunlardır:

Ak-Hevek Aşak, Alamji-Mergen, Alday-Buuçu, Alday-Sümbür, Aldın Çaagay, Aldın-Kurgulday, Altayın Sayın-Salam, Anaa-Mergen, Ançı-Kalga, Arı-Haan, Avaa-Çeçen Uğbalıg, Ayduray-Mergen, Bağay Çuru, Bayan-Toolay, Boktu-Kiriş, Bora Şeeley, Boralday-Mergen, Erelzey-Mergen, Ertine-Mergen, Han Şilgi Attığ Han-Möge, Haragalzay-Mergen, İlbiçi-Kara, Kalçaa-

Kara, Kirgan-Saaskan, Öledey-Mergen, Ösküs-ool, Pohta-Kiris, Tanaa Herel, Ton-Aralçın Haan

Tuvalar, destan söyleyenlere *toolçu* der. Toolçular destanın yanı sıra masal da anlatırlar. Bunların yetiştigi mektepler / ekoller vardır. Söz konusu mektepler şunlardır:

1. Ulug-Hem Mektebi,
2. Süt-Höl Mektebi,
3. Dzun-Hemçik (Dorgun) Mektebi,
4. Mongun-Tayga Mektebi.

Tıva destan kültüründe iz bırakmış toolçular şunlardır:

Adıg-ool Aleksey Mıldıkpanoviçi, Agıldır Monguş, Alday-ool Aspanday, Amırbıt, Balgan, Çıldüm-ool, Baştak-ool Sarıg-Şur Kırgısoviçi, Bayan Balgır, Begzi Tülüş Sendiyeviçi, Bezerekey Dadar-Ooloviç, Boydu, Dongak İvijik Dödeyeviçi, Dongak Ulug-Bastık, Düktüg-Bora, Hertek Şoy Çamziyeviçi, Hovalıg Dajı-bilbii Balçıy-ooloviçi, Hovalıg Talınday Şokar-ooloviçi, Hürgül-ool Sazıg-Hunayeviç Monguş, Kalçan Hoy Höm-Barbayeviçi, Kavaakay Sad Albançıyeviçi, Kırgıs Haa Adavaspayeviçi, Kuular Çanzan-ool Bulunmayeviç, Kuular Küder-ool Konzayeviçi, Mannay Oorjak, Monguş Dünçee, Monguş Haya Sundunmayeviçi, Ondar Dançırvay, Ondar Tevek-Kejege, Oorjak Çandı-Höö, Oorjak Mannay Namzırayeviç, S. Dolaan, Salçak Bağbaa, Salçak Donduk Damdınoviç, Salçak Kılđaa Bayır-oolovna, Salçak Sozur, Salçak Tögüy-ool, Sarıg-Haa Tülüş Sarıg-Lamayeviçi, Sarıg-Şur Baştak-ool, Sat Albançı, Saya Sambuu Çövürekoviç, Süür-ool Sarıglar Düküldekoviç, Tülüş Baazanay, Tülüş Süriünçap.

Kaynakça:

Arçın, Salih Mehmet, *Tıva Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Arıkoğlu, Ekrem-Buyan Borbaanay, *Tıva Destanları 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Demirbaş Dicle, *Tıva Destanlarında Maddi Kültür*, Kırşehir, 2017, (Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ergun, Metin-Mehmet Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları 1*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Ergun, Metin-Mehmet Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları 2*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Kaba, Ali, Altay, *Tıva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*, Kırşehir, 2011, (Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Malkoç Hakan, *Tıva Destanlarının Tipolojisi*, Ankara, 2016, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Metin, Göksal, *Tıva-Türk Destanlarında Şekil Değiştirmeler*, Kırşehir, 2018, (Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Müçük, Mehtap, *Sibirya Destanlarında Ay*, Ankara, 2018, s. 17-21. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Oral, Melek, *Tıva Türklerinin Destanlarında Kadın Kahramanlar*, Ankara, 2018, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Özbek, Emin Erdem, *Tıva Destanlarının Söz Varlığı*, Balıkesir, 2016, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 78-80.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 50-55. (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

1.4.19. Türkmenistan Destanları

Batısında Hazar Denizi, Kuzeybatısında Kazakistan, güneybatısında İran, kuzeyinde ve batısında Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan'la çevrilidir. 491.210 yüzölçümüne sahiptir. 26 Kasım 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden ayrılıp istiklalini kazanmıştır. 6 milyon nüfusa sahiptir ve başkenti Aşkabat'tır. Ülkede etnik olarak %85 Türkmen, %5 Özbek, %4 Rus vardır. Ahal, Balkan, Daşoğuz, Lebap ve Merv olmak üzere beş büyük vilayeti vardır.

Türkmenlerin zengin bir destan kültürü vardır. Türkmen destanlarına tarihte yaşadıkları olaylar, Araplar, İranlılar ve Hindularla olan temasları ve onların kültüründe olan kitaplar, Özbek, Karakalpak ve Kazak Türkleriyle ilişkileri ve köklü masal kültürü kaynaklık etmiştir. Türkmenler bu alanda bilhassa Özbek ve Karakalpaklarla yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Türkmenistan kültüründe destan terimi çerçevesinde şu terimler kullanılmaktadır: "Epos", "Dessan", "Avtorlu Dessan", "Anonim Dessan", "Halk Dessanı", Gahrımançılıklı Halk Dessanı", "Erteki Eposu". Epos ile daha ziyade Köroğlu destanı kastedilir. *Dessan* terimi, Köroğlu dışında kalan diğer destanlar için ve konusu aşk olan hikâyeler yerine kullanılır. *Avtorlu Dessan* sözü Andalıp, Şabende, Şeydayı, Magrupı, Mollanepes gibi şairlerin vücuda getirdikleri destanlar için kullanılır.

Türkmen destanları ile ilgili olarak ilk çalışmaları A. N. Samoyloviç (1902, 1906, 1907, 1908) yapmıştır. Aynı dönemde V. V. Barthold, N. P. Ostrovmov ve İ. N. Berezin, V. A. Gordlevskiy ve E. Bertels gibi araştırmacılar da topladıkları Türkmen edebiyatı ve folkloruyla ilgili materyalleri yayımlamışlardır.

V. Uspenskiy ve V. Belyayev'in, 1928 yılında yayımladıkları *Turkmenskaya Muzıka* (Türkmen Müziği) adlı kitap ile Köroğlu anlatıcısı Pelvan Bahşı'dan derlenen ve 1941 yılında Aşgabat'ta yayımlanan *Göroğlu Türkmen Halk Eposı* adlı kitap bu alanda ortaya konulmuş ilk ciddi eserler olma özelliğini korumaktadır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında da B. A. Garriyev, M. A. Sakali, M. Köseyev, N. A. Aşırov gibi folklor araştırmacılar Türkmen destanları ve destancıları üzerine çok önemli eserler vücuda getirmişlerdir.

Türkmen destanları bağılar iki gruba ayrılır. Bir kısmı sadece koşma ve türkü okurlar, destan söylemezler. Bunlara tirmeci bağısı denilir. Diğerleri ise destan anlatan bağısılardır.

Muhteva itibarıyla 3 grupta toplanabilir.

1. *Kahramanlık destanları*: Göroğlu kolları, Erhasan hem Tellihan, Ayçemen, Yusup-Ahmet, Alı Beg-Balı Beg, Tulum Hoca, Dövletyar.

2. *Aşk Destanları*: Aşk Destanları: Şasenem-Garıp, Sayatlı-Hemra, Hüylukga-Hemra, Aslı-Kerem, Leyla-Mecnun, Yusup-Züleyha, Zöhre-Tahir, Gül-Bilbil, Gül-Senuber, Necip Oğlan, Kasım oğlan, Aşık Elbent, Gülzerefşan, Gövher Gız ve Şıralı Beg.

3. *Dinî Destanlar*: Baba Rövsen, Zeynelarap, Muhammethanapiya.

Türkmenistan'da anlatılan destanlar içinde Köroğlu kolları mümtaz bir yere sahiptir. Bu coğrafyada Köroğlu ile ilgili ilgili ilk bilgiyi İ. N. Berezin vermiştir. Berezin 1862'de Kazan'da yayımladığı Türkçe Okuma Kitabında Köroğlu'nun dört türküsüne yer vermiştir. Bunu A. N. Samoyloviç'in 1908'de sunduğu Köroğlu'nu konu alan bildirisi, Ata Kauşutov'un 1940'taki Göroğlu çalışması, SSCB BA Araştırma Grubunun 1954'te yayımladığı Marıy Bölgesi Türkmen Halk Masalları içinde yer alan Köroğlu'nun Türkmen versiyonları izlemiştir.

Türkmenistan'da Köroğlu ile ilgili olarak yapılan çalışmalardan söz ederken Baymuhammet Ataliyeviç Garriyev'i özellikle zikretmek gerekir. Garriev, Göroğlu Hakkında (1969), Göroğlu Gadımı Eser (1971), Göroğlu Eposu (1975) gibi önemli eserlere imza atmıştır. Bu çalışmalara 1990'da yayımlanan Göroğlu Türkmen Gahrımançılık Eposu'nu da dâhil etmek gerekir.

Türkmenistan'da Köroğlu hakkında en önemli çalışmayı 1970'li yıllarda O. Aşirov ortaya koymuştur. 30 koldan oluşan bu hacimli çalışmayı Annagılı Nurmemmed, 8 cilt ve Türkçe olarak "Göroğlu Türkmen Halk Destanı" adıyla 1996'da Ankara'da yayımlamıştır.

Köroğlu anlatma geleneğinin hâlâ yaşatıldığı Türk ülkelerinden birisi de *Türkmenistan*'dır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bu geleneği sürdüren bahşılardan öne çıkan isimler şunlardır:

Ata Bağısı (44 kol) ve *Pelvan Bağısı* (20 kol) başta gelir. Diğerleri de *Babacan Saparov*, *Ballı Matgeldiyev*, *Berdi Esenoglu*, *Gammar Bağısı*, *Gılıç Ödayev*, *Gurbandurdı Bağısı*, *Gurbannazar Artıkov*, *Gurban Övezov*, *Gutlı*

Bahşı, Hekim Kurbanov, Hudayberdi Çiştelbekov, İlaman Anneyev, Kurt Garliyev, Magtimgulı Garliyev, Mustak Aymedov, Nedir Bagsı, Nuri Halikov, Öre Seyitmedov, Öre Kakacanov, Öre Şih, Palta Garayev, Övliyegulı Bagsı, Satlık Lekov, Yazgulı Berdi, Babacan Saparov, Yahşıgeldi Muşşuyev.

Türkmenistan'da yaygın olan Köroğlu kolları şunlardır:

Ahmet Bey'in Evlenişi, Arap'tan İntikam Alış, Ayçemen, Övez ve Kırat, Övez Öylenen, Övez'in Dara Çekilmesi, Övez'in Küsmesi, Övez'in Oğlu Nuralı, Balagerdan Er Hasan, Gencim Bey ve Hıdıralı Zengin, Handan Bahadır, Harmandeli, Kempir, Kırkbinler, Köroğlu ve Balı Bey, Köroğlu Bey'le Davut Serdar, Köroğlu ve Balı Bey, Köroğlu'nun Evlenişi, Köroğlu'nun Kocalığı ve Ölümü, Merdivenli, Moruk Kadın, Peri Küsen, Sapar Mehrem, Servican, Tebli Bahadır. Arap Reyhan, Kırk Münler, Kempir, Köroğlu hem Balı Beg, Bezirgen, Göroğlu bilen Davut Serdar.

Zikredilen kolların adedi elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Bu kollara, belki de bu kadar veya buna yakın sayıda kolların ilave edilebilmesi de ihtimal dâhilindedir.

Destanlar içinde bazıları şairler tarafından ortaya konulmuştur. Andalıp'ın Leyla ile Mecnun, Yusuf -Zuleyha, Şabehrem, Hacamberdi Han; Şeyday'nin Gül-Senuber; Molla Nepes'in Zöhre-Tahir; Magrubi'nin Seypelmelek/Menhalcemal, Şabende'nin Gül-Bilbil adlı eserleri bu tarz destanlardandır.

Bagsılar tarafından dutar eşliğinde anlatılan Türkmen destanları, yapı itibarıyla daha çok manzum ve mensur bir kurguya sahiptir. Türkmenlerin tarihte iz bırakmış önemli bagsılarından öne çıkan isimler şunlardır:

Abdiselen Bagsı, Agamet Pışık Bagsı, Agamırat Bagsı, Agmırat Bagsı, Allagulı, Allanur Bagsı, Aman Kör Bagsı, Amandövet Bagsı, Annasen Bagsı, Annageldi Mehemov, Annagulı Bagsı, Annamembet Bagsı, Artık Durdıyev, Aşır Agamedov, Ata Govşudov, Ata Gurbanov, Atacan Aşırov, Atanazar Bagsı, Ayal Bagsı, Azadî, Baba Bagsı, Babacan Saparov, Balkan Bagsı, Ballı Metgeldiyev, Batır Gaşgal, Bay Tekeyev, Bayar Bayramov, Bazar Bagsı, Cabbar Bagsı, Cumamırat Bagsı, Cuval Bagsı, Çagan Aga, Çovdur Bagsı, Don Bagsı (Durdı), Dovşan murad Yomudi, Gammar Bagsı, Gara Bagsı, Garadeli Bagsı, Garlı Bagsı, Goç Bagsı, Gurbangılıç Ozan, Hacı Golak Bagsı, Halmırat Bagsı, Hekim Gurbanov, Gulgeldi Ussa, Gölli Bagsı, Gönibek, Gurt Yakup, Hocamgulı Bagsı, Huri Halikov, İlaman Annayev, İmannazar Bagsı,

İsa Bağşı, İsbay Bağşı, Kakacan Durdıyev, Keapelen Bağşı, Kiçi Garlı, Köçek Bağşı, Kör Gocalı, Kör Süleyman Bağşı, Magrubi, Magtımğulı Garlıyev, Maral Aşırov, Mazarlı Mahcubi, Meclisi, Memmet Meredov, Memmedna Bağşı, Membetmırat Bağşı, Munammed Hanafı Bağşı, Nazar Hoca, Nazar Hoca, Nedir Bağşı, Nobatnıyaz Bağşı, Nuri Bağşı, Oraz Salır, Orazgeldi İlyasov, Orazgulı Bağşı, Öre Seyitmedov, Öte Kakacanov, Öre Kabayev, Palta Bağşı, Pelvan Bağşı, Pırcan Motsıyev, Recep Bağşı, Sapaş Ataberdıyev, Sarı Bağşı, Seyitnazar Seydi, Söyeg Bağşı, Şabendi, Şacan Sazanda, Teç Bağşı, Ulı Garlı, Veyran Bağşı, Yegenovaz Bağşı.

Bağşılardan başka kıssaçılar da destan kültürünün yaşatılmasında önemli fonksiyon icra etmişlerdir. Kıssaçılar, müzik aleti çalmaz ve destan tasnif etmez ve sadece bildikleri destanı anlatırlar. Anlattıkları daha ziyade Arap ve Fars kaynaklı destanları ve hikâyelerdir.

Bağşılar rüyada bade içerek veya bağşıların pirinden pata / hayır dua alıp uzun bir eğitimden geçerek bu yola girerler. Türkmenistan'da muhtelif bağşılık mektebi vardır.

Bunların başlıcası;

1. Daşoğuz / Yomut-Gökleñ Mektebi (Yolu),
2. Çarçev / Çovdur Mektebi (Yolu),
3. Damana Mektebi (Yolu),
4. Ahal-Teke Mektebi (Yolu),
5. Merv / Salır-Sarık Mektebi (Yolu)'dur.

Bu mektepler içinde, yetiştirdiği bağşılar ve destan repertuarının zenginliği bakımından Daşoğuz mektebi ön plana çıkar.

Bağşılar, destanlarını dutar eşliğinde icra ederler. Bunun yanında *tüydük* ve *gıcak* adı gibi müzik aletlerini de kullanırlar.

Türkmen destanları motif yönünden çok zengindir. Doğum, ad verme, toy, hile, tuzak, ödül ve cezayla ilgili motifler, ölüp-dirilme, rüya, fal, dev, ejderha, Simurg, Kaf Dağı gibi motifler sıkça karşımıza çıkar.

Kaynakça:

Alptekin, Ali Berat, "Halk Hikâyeleri", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 2, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 313-646.

Azmun, Yusuf, "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmeti Arat Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1966, s. 32-84.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 86-89, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kalenderoğlu, İhsan, "Türkmen Bahşılık Geleneğinde Tirmeci ve Destancı Bahşılar", *Türkbilig*, S. 19, 2010, s. 49-58.

Kara, Mehmet, "Türkmen Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El kitabı*, C. 4, Ankara, 1998, s. 159-178.

Memetyazov, Babış, "Türkmen Halk Dastanları", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara Üniversitesi TÖMER Yayını, S. 20, Ağustos 1998, s. 38-43.

Şahin, Halil İbrahim, *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen Yayınları, Konya, 2011.

Garriyev, B[aymuhammet] A[taliyeviç] *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, (Çev. Fikret Türkmen-Muvaffak Duranlı-Feyzullah Rahmankul), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 42-43.

Nurmemmed, Annagülü, *Göroğlu Türkmen Halk Destanı*, Bilig Yayınları, C. 2, Ankara, 1996, s. 368-397.

Şahin, Halil İbrahim, "Türkmenistan Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler", *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*, Adana, 2012, s. 563-572.

1.4.20. Uygur Destanları

Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Çin'in kuzeybatısında yer alır ve 1 Ekim 1955'te özerk cumhuriyet statüsü kazanmıştır. Bölge, kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Kazakistan, batıda Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Keşmir, güneyde Tibet, güneydoğuda Çinghay ve Gansu eyaletleri, doğuda ise Moğolistan ile kara sınırına sahiptir. Başkenti Urumçi olan Sincan, yüzölçümü bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nin en büyük bölgesidir (1.664.897 km²). Uygurca ve Standart Çince konuşulmaktadır. Nüfusu yaklaşık 26 milyon civarındadır ve halkın başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Önemli şehirleri arasında Urumçi, Kaşgar, Turfan, Karamay, Gulca, Shihezi, Yarkent, Hotan, Hami (Kumul), Korla, Kuça, Aksu, Sincan ve Altay yer almaktadır.

Sincan Uygur Özerk Bölgesi Çin'in kuzeybatısındadır. 1 Ekim 1955'te özerk cumhuriyet olmuştur. Kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Kazakistan, batıda Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Keşmir, güneyde Tibet Özerk Bölgesi, güney doğuda Çinghay ve Gansu eyaletleri, doğuda da Moğolistan ile komşudur. Başkenti Urumçi'dir. Yüzölçümü 1.664.897,17 km² ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin en geniş idari bölgesidir. Resmî dilleri Uygurca ve Standart Çince'dir. Nufusu 22 milyondan fazladır. Halkın geçim kaynağı ziraat ve hayvancılıktır. Urumçi, Kaşgar, Turfan, Karamay, Gulca, Shihezi; Yarkent, Hotan, Hami (Kumul), Korla, Kuça, Aksu, Sincan, Altay, Sincan önemli şehirleridir.

Uygurlar zengin bir destan repertuarına sahiptir. Destanları ile ilk derlemeleri 1860-1971 yıllarında Wilhelm Radloff gerçekleştirmiştir. Derlediği Hemra, Şirin, Çin Tömür Batur, Tayı Paşa Bilen Zohra Hanım, Bozi Körpeş adlarındaki metinleri "Kuzey Türk Halklarının Halk Edebiyatından Örnekler" kitabında yayımlamıştır. XX. yüzyılın başlarında N. N. Pantusov, Samayloviç Malov, G. Raquette, Gunnar Jarring Radloff'un derleme çalışmalarını devam ettirmişlerdir. 1982 yılından sonra Uygur araştırmacılarının (Abdülkerim Rahman, Ersiddin Tatlık, Tursun Zeridin, Hoca Ahmet Yunus, Süzük, Nimetullah Ubeydullah ve Turgan Şavdun, Hasan Selim, Yasın Zilal, Vahitcan Osman, Yusuf İshak, Ahmet Himit, Ablet Abdullah, Yunus İslâm, Muhammet Zunun, Ersiddin Tatlık, Tohti Abihan, Moyidin Sayit yaptığı derlemeler ve yayımladıkları kitaplar bu alanda önemli katkılar sağlamıştır.

Bu alanda Türkiye'deki ilk çalışma Emel Esin'e aittir. Esin'in "Naziğim'in Destanı" adlı yazısı 1968'de Türk Kültürü dergisinde yayımlanmıştır. Bu makaleyi 1987'de Reşit Rahmeti Arat'ın Doğu Türkçesi Metinleri ve İsa Özkan'ın 1989'de yayımladığı Abdurrahman Han Destanı adlı kitaplar izlemiştir. Uygur destanları ile ilgili olarak çok önemli çalışmalar kendisi de bir Uygur Türk'ü olan Alimcan İnayet tarafından ortaya konulmuştur.

Daha ziyade XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kaşgar'da derlenip SSSR Fenler Akademisi Doğu Bilimi Enstitüsünün Leningrat bölümünde saklanan destanlar şunlardır: *Hazreti Yusuf (Yusuf ve Züleyha)*, *Hekâyet-i Hurilika*, *Seyfulmülük*, *Şahsenem ve Şahgerib*, *Malik Ecder*, *Mehir ve Mah*, *Yusufbek ve Ehmedbek*, *Boz Oğlan*, *Ferhad ve Şirin*, *Bahtıyarname*.

Uygurlarda destancılık geleneği tarihin derinliklerinden beri vardır. Bunu dört dönem altında incelemek mümkündür.

1. Eski Uygur halk destanları: Bilinmeyen en eski çağlardan 6. Yüzyıla kadar olan dönem (*Oğuzname*, *Dede Korkut*, *Perhat-Şirin* vd.),

2. Orta çağda ve İslâmiyet'ten sonra teşekkül eden destanlar: Göktürk devletinin kurulduğu 552'den İslâmiyet'in kabul edildiği vakte kadar olan dönem (*Leyli-Mecnun*, *Yusup-Zileyha*, *Gerip-Senem*, *Horlika-Hemracan*, *Kemerşah ile Şemsi Canan*, *Senuber* vd.),

3. Yakın çağlarda teşekkül eden destanlar: Sultan Seyithan'ın XVI. yüzyılda Yarkent'te hanlığı kurduğu dönem, *Sadır Pehlivan*, *Nozugum*, *Gülemhan*, *Çın Moden kıssası*, *Abdurrahman Han*, *Seyit Noci* vd.),

Yayımlanmış Uygur destanlarının başlıcası şunlardır:

Abdurrahman Goca, Abla Mollam, Adil Padişah, Ak Bikeş bilen Bozyigit, Akulambediha, Behram ve Gülendem, Behram Paris ve Bala Hösnü Peri, Behram ve Heptemenzer, Boz Körpeş ve Kara Saç Ayım, Boz Körpeş ve Karagöz Ayım, Boz Yiğit, Bulbulgoya, Can Burgem, Çeştani İligbey, Çın Tömür Batur, Çın Moden, Delle ve Muhtar, Ebeydulla Han, Gerip-Senem, Gör Oğli, Gülşah-Vereke, Hevzihan, Heyder Bilen Zübeyde, Hikâye-i Lezize-i Şekeristan, Hoca Beht ve Unih Oğli, Hoca Hordek, Hürilika Hemracan, İmir Hacı Hekkide, İriş Han, Kakkuk Bilen Zeynep, Kemerşah bilen Şemsi Canan, Kızıl Gül, Kuv Bala Ruzi ve Disnihan, Melike Gülrüz, Melike Mihrilika, Melike Zerligar, Metek Palvan, Minkun Batur ve Unifi Kıssaları, *Oğuzname*, Sadık Tuytella, Sadir Pelvan, Senuber, Seypul Mülük ve Bed'ul Cemal,

Seypül Mülük, Sultan Cemcime, Sultan Senceri Mazı, Sultanhan ve Şah Yakup, Şah Adilhan, Şahzade Nizamettin-Melike Rena, Şahzade Peruh bilen Melike Gülruh, Şehzade Behram ve Malike Dilriz, Şehzade Dildar ve Melike Mehrilika, Şırzat ve Gülşat, Şinahşah Begim, Tahir ve Zöhre, Tömür Helipe, Yaçibek, Yalpuzhan, Yusup-Zileyha.

Uygurlar arasında Köroğlu destanı da anlatılır. Bu konuda ilk kitap Emir Göroğlu adıyla 1986 yılında Urumçi’de basılmıştır. Kitapta Köroğlu’nun beş koluna yer verilmiştir. Kitaptaki metinler, 1915 yılında Yenisarlı halk destancısı Ebeydullah Hacı’dan, Molla Seley Kâtip (1875-1950) tarafından derlenen metne dayanmaktadır. Bu destan üzerinde günümüze kadar Doğu Türkistan’da ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Destan Köroğlu’nun Özbek versiyonu ile paralellikler göstermektedir. Destan manzum ve mensur yapıdadır. Oldukça hacimli olan ve Abdulkakim Mehmet tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan metin 2011 Türk Dil Kurumu Yayınları arasında yayımlanmıştır.

Uygurlar, halk hikâyesi terimi yerine destan terimini kullanırlar.

Destancılardan söz edilirken Türk dünyasında kullanılan *destancı*, *bahşı*, *akın*, *jırov* (cırcı), *manasçı*, *şair*, *aşık*, *vayiz*, *olunhut*, *goşakçı*, *ölengsi*, *kayçı*, *comukçu*, *ozan ve sasan / çaçan*, *gıssahan*, *makamcı*, *dahan*, *meddah*, *muganni*, *pirihon ve yüzbaşı* gibi terimlerin bir kısmı Uygurlar arasında da kullanılmaktadır.

Uygur destan geleneği; ekol olarak *Güney Mektebi*, *İli Mektebi*, *Dolan Mektebi*, *Kumul Mektebi* ve *Turfan Mektebi* olarak tezahür etmiştir. Bunlardan ilk ikisi destanların hacmi, çeşitliği ve anlatıcıları ile daha fazla öne çıkan mekteplerdir. Güney Mektebinde Kaşgar bu kültürün merkezi olarak görülür.

Destan anlatıcılarının yanında kitaplardan hikâyeler okuyan *koşakçı* ve *elnağmeciler* de destan geleneğinin yaşatılmasında önemli rol oynamışlardır.

Tarihî kaynaklardan tespit edilen ilk meddahın 15. yüzyılda yaşamış olan, “Ehlakul Muhsin” adlı eserin sahibi Kemaleddin Hüseyin Uygur olduğu düşünülmektedir. Diğer önemli destan anlatıcıları şunlardır: (Fırkaî), Ahmet Ahun, Ahmet Ziyaî, Avut Ahun, Begim Niyaz, Bilâl Nâzım, Büvöihan, Divanı Hacım, Ebeydulla Hacı, Hacı Yusuf, Havut Ahun, Hocahun Hacım, İbrahim Tilek, İslâm Hilim, Kadir Said, Kasımî, Maralveşi, Mehmet Emin Hocamkulu, Molla Bakî, Molla Elem Şehyarî, Molla Nasırî, Molla Nefes,

Molla Niyaz, Molla Şakir, Momün Ahunmu, Mömüncan Karım, Muhammet Rahim Kaşgarî, Nur Hacım, Ömer Bakî, Sah Hasan (Hasan Ahun), Sattarkam, Şemseddin, Tohtacı Ruzî, Tuvalu Ahun (Garibî), Uzun Memet, Yenisarlı Yoldaskam Kosa, Yunus İslâm, Yunus Koşak, Yunus Yarkendî, Yusuf Kadirhan. 21. yüzyılda da Mehmet Niyaz ve Mehmet İbrahim bu geleneği devam ettirmiştir.

Destancılar / meddahlar destanlarını genellikle sonbahardan ilkbahara kadar olan dönemde icra ederler.

Destancıların bir müzik aleti ile sanatını icra etmesi gelenektendir. Müzik aleti olarak *dutar, dombıra, setar, tambur, rebap, kalun, huştar, gircek, ney, zurna, def, nağra, sapay* çalarlar. Bunların içinde daha çok *dutar* çalınır. Manzum eserler, çok zengin olan müzik kültürü çerçevesinde makamlarla icra edilir. Makam olarak; *rak, çebiyat, çarigâh, pencigâh, özhal, acem, uşak, bayat, neva ve müşavirek* daha fazla müracaat edilen makamlardır.

Dastanlar manzum ve mensur yapıya sahiptir. Manzum parçalar birim olarak dörtlük veya beşliktir. Hecenin 7'li, 8'li, 11'li ve 14'lü kalıplarıyla. Birim olarak 4, 5 veya 6 dizelerden oluşan bentler kullanılır.

Yardımcı kahraman tipi olarak karşımıza şunlar çıkar: Kadın tipi (Anne, eş, sevgili, alp, düşman, cariyeye, kocakarı, zalim, cadı, falcı, peri rakip tipleri), bilge tipi, hayvan olan kahraman tipleri.

Destancılık geleneğinde anlatılan destanlardan öne çıkanlar şunlardır:

Nozugum, Seyit Noçi, Abdurrahman Goca, Kızıl Gülüm, Çın Tömüt Batur, Gerip Senem, Tahir-Zohra, Senuber, Kemerşah ve Şemsi Canan, Hörlika-Hemracan, Boz Körpeş- Kara Köz Ayım, Şah Adilhan, Şahzade Behram ve Melike Dilriz, Emir Göroğlu, Boz Yiğit, Gülenem.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Uygurlarda da kahramanlık destanları ön plandadır ve Oğuz Kagan, Dede Korkut, Emir Göroğlu, Çın Tömür Batur Destanı, Çıstanı İlig Bey Destanı gibi destanlar bu konuda akla gelen ilk eserlerdir. Oğuz Kağan destanı hakkında Geng Shi-min ve Tursun Ayup 1980 yılında "Eski Uygurların Kahramanlık Destanı-Oğuzname" adıyla ilk ve önemli bir çalışma ortaya konulmuştur. Dede Korkut Kitabı baş tacı edilen eserdir. Emir Göroğlu hakkında 40'tan fazla kol anlatılmaktadır.

Uygurların konusu aşk olan destanları da vardır. Bunlar; Sihirli Aşk Destanları ve Gerçekçi Aşk Destanları olarak iki grup altında toplanırlar. Söz konusu destanların önemlileri şunlardır: *Boz Yigit, Boz Körpeş, Kamer Sah ve Şemsi Canan, Şehzade Behram, Şehzade Nizamettin ve Melike Rana, Şah Adilhan, Abdurrahman Han, Aşık Garip, Boz Körpes ve Karagöz Ayım, Çın Tömür Batur* (Sim Temir Batur / Akulamberdi Han), *Bülbül, Hürilika ile Hemracan, Gülendamlar, Kakkuk ile Zeynep, Kızılgül ve Bülbül, Leyla ile Mecnun, Nozugum, Sadır Pehlivan Destanı (Kıssası), Senuber, Seyit Noçi, Tahir ile Zühre, Yusuf Züleyha.*

Kaynakça:

Arat, Reşit Rahmeti, “Doğu Türkçesi Metinleri”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S. 73, Ankara, 1987.

Aydın, Funda, *Uygur Halk Destanlarının Tip ve Motif İncelemesi*, Kayseri, 2019 Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

İnayet, Alimcan, *Hurilika-Hemracan Hikâyesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*, İzmir, 1992 (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

İnayet, Alimcan, *Uygur Halk Destanları-I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

İnayet, Alimcan, *Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 91-92, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mehmet, Abdülhakim, *Çın Tömür Batur Batur Destanı Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*, İzmir, 1999, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mehmet, Abdülhakim, *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, İzmir, 2006 (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi).

Özkan, İsa, *Abdurrahman Han Destanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Rahman, Abdulkerim, *Uygur Folkloru* (Haz. Soner Yalçın-Erkin Emet) *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1996.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 80-82.

1.5. İncelemesi Yapılmayan Destanlar

“Türk Dünyası Destanları ve Halk Hikâyeleri Ansiklopedisi” adlı bu eserde 900 kadar destan ve hikâyenin incelemesi yapılmıştır. Ancak haberdar tespit edilmesine rağmen bazı destan metinlerine ulaşılamadığından söz konusu destanlarla ilgili herhangi bir değerlendirme imkânı olamamıştır.

Asya’daki Türk boyları ile ilgili olarak derleme çalışmalarına XX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlanmış, derlenen metinler gazete, mecmua veya kitaplarda yayımlanarak onların ölümsüzleşmesi sağlanmıştır. Türkiye’de bu çalışmalara kayıtsız kalınmamış lisans, yüksek lisans veya doktora tez çalışmaları ile kültüre çok önemli katkı sağlanmıştır. Bu kitap hazırlanırken büyük ölçüde o yayınlar dikkate alınmış ve bu eserin vücut bulmasında büyük faydalar sağlamıştır. Ne var ki söz konusu edilen yayınların tamamı Türkiye Türkçesine çevrilmemiştir. Bu da ilgili destanlar hakkında ayrıntılı bilgi verilebilmesine mâni olmuştur. Tespit edilmesine rağmen inceleme imkânı bulunamayan sö konusu anlatılar aşağıda her Türk boyu için ayrı ayrı izah edilmiştir.

Altay: 1916’dan itibaren G.D. Golubey, N. Potanin, N.Y. Nikiforov, P. Maskaçakova, P.K. Çakırov, Pavel Vasileviç Kuçuyak, Sazon Saymoviç Surazakov, Surazakov, T. S. Tyuhtenov gibi araştırmacılar tarafından derlenen destanlar Altay Baatırlar I-IX adlı kitapta yayımlanmıştır. Destanlar Aleksey Grigoreviç Kalkin, Grigoriy Nikolaeviç Potanin, Kabak Tadijekov, Kıskas Kayçı, Kidir Otlikov, Markov Şalbaa, N.E Çoluhojev, Natalya Pavlovna Çernoyev, Nikolay Kokuroviç Yalatov, Nikolay Ulağaşeviç Ulağaşev, Sıran Yalatov, Toolok Toktogulov, Yayemat Kayçı, Yosif Ködüyevi gibi kaynak şahıslar tarafından anlatılmıştır. Destanların pek çoğu üzerinde çalışılmayı beklemektedir.

Söz konusu destanlardan 79’un adı bilinmektedir *Ak Kaanla Kübür Kaan, Ak-Bökö, Ak-Çabdar Attu Altın-Bökö, Altın-Kuşkaş, Altın-Mize, Altın Sadak, Altın-Tuuji, Altın Mak Mergen, Altın-Mize, Altın Karaktı Karagıs, Ay Sologoy lo Kün Sologo, Ay Solom, Aybıçıla Karatı-Kaan, Ay-Mergeçi, Ayn Şayn Şikşirge, Aytünüke, Barçın Bökö, Bar-Çookır Attı Bayın-Koo, Barday-Kara, Bektirek, Boo-Çerü Akazı / Booday-Koo Sıynızı, Booday-Mergen, Boro Kuşkaş, Cimey Aru la Şimey Aru, Coonovoy-Bökö, Çelmeş, Çımalı-kaan, Ecen-Bodo, Er Samir, Erke Koo, Iristu, İmey Altın la Şimey Altın, İrbis-Buuday, İren-Şayn Çiçirge, İvanak, Kan Altın, Kan Cegey, Kan-Ihaji, Kan Jürkitedin Uulu Kan Kapşukay, Kan Köklön lö Kan Ünti, Kan Sulutay, Kan-Mergen, Kan-Şülütyü, Kan-Taaji, Kara- Maaş, Kara Sağıştı Kutkı-Mergen, Kara Taaji*

Kıs, Kara-Kös, Kara-Küren Attu Kan Küler (Küler Bay), Karatı-Kaan, Katan-Bergen, Katan-Koo, Keler-Kuş, Koçkor-Bay, Köğüdey Mergen, Köstöy-Mergen, Kurman-Taaji, Kuskunak-Mergen, Kün Kılgalu Küren Attu Kutayulı Katan Koo, Salam, Sarı Çookır Attu Tancın-Biy, Sarı-Salam, Sartakbay, Say Solon, Sınaru, Solotoy-Mergen, Surcı Baatır, Südey Mergen, Şime-Sudurçı, Şokşıl Mergen, Taaylu-Ceendü Andaganı, Tangzı-Baatır, Tarlan Koo, Tekmetey-Bökö, Tektebey Mergen, elben Kaan, Temene-Koo, Temir Bökö, Temir-Sanaa, Togzı Baatır, Toymon-Koo.

Azerbaycan: Azerbaycan destan kültüründe destan derlemecisi olarak en fazla *Azad Nebiyev, Ehliman Ahundov, Elekber Hüseyinov, Ferhat Zeynelov, H. Gasimov, Hüseyin Elizade, Memmedhüseyin Tehmasib, Safura Yakubova, Semet Elizade* gibi araştırmacıların emeği geçmiştir. Bu araştırmacıların yaptıkları derlemeler ve yayınladığı kitaplar bu alanda çok önemli hizmetleri yerine getirmiştir ve getirmektedir. Derleyicilerin yanında kaynak şahısların da hizmetleri göz ardı edilemez. Anlattıkları destanlarla destan kültüründe iz bırakmış âşıklar şunlardır:

Ali Köçeskerli, Âşık Alı, Âşık Elesker, Âşık Ayış Fiyaz, Âşık Gara Mövlayev, Âşık Gul Veli, Âşık Abdulali Nuri, Âşık Abu, Âşık Camali, Âşık Gasım Nesiboğlu, Âşık Gurbanalı, Âşık Hakverdi, Âşık Haşım, Âşık Hemid Agamaliyev, Âşık Hesên Pervane, Âşık Hüseyin Hasanoğlu, Âşık Hüseyin Bozalganlı, Âşık Hüseyin Çirkin, Âşık Hüseyin Seyfeli, Âşık İlhan İlhanoglu, Âşık İsak, Âşık Mehdi, Âşık Mehmed Hocaev, Âşık Mehmed Süleymanov, Âşık Mehmedeli Nebiyev, Âşık Mehmediyar, Âşık Meşedi Dadaş Ahmedoğlu, Âşık Oruc, Âşık Sokan, Âşık Soltan, Âşık Şemşir, Âşık Şirin İsmayilov, Âşık Zülali, Âşık Zülfügar, Behmen Nermanlı Karayev, Dovşan Murad Yomidî, Erefseli Âşık Hetem, Gendab Hacıkızı, Gazahlı Âşık Hesên, Gazahlı Âşık Mehmediyar, Genceli Âşık Gara Mövlayev, Genceli Âşık Meydan, Hasan Pervane, Hüseyin Kuluyev, Hüseyinkızı Hevva Abdullayeva, Kelbecerli Âşık Hüseyin Nedirhanlı, Meşedi Dadaş, Mir Murtuza Mir Mustafaoğlu Talışlı, Mirze Ehmetoğlu Bayramov, Nazarlı Mahçubî, Ordubadlı Havva Hesenkızı, Nebi Kelbecerli, Şair Novruz, Şemşir Hocaev, Şih-Mahmudlu Abdulla, Teymür Bisavad, Tovuzlu Âşık Ebil, Tovuzlu Âşık Akıl, Tovuzlu Âşık Eli, Y. Stepanov, Zeyemli Âşık Alı.

Derlenen destanlar, *Azerbaycan Mehebbet Dastanları, Dastanlar ve Nağıllar, Azerbaycan Halg Dastanları, Halg Dastanları, Azerbaycan Destanları, İran Azerbaycını Âşık Destanları, Neğmeler, Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı* adlı çalışmalarda, biyografik âşık kitaplarında yayımlanarak destanların kalıcı olmaları sağlanmıştır.

Azerbaycan'da ve Güney Azerbaycan'da anlatılan ancak metnine ulaşılamadığı için değerlendirilemeyen 34 hikâye vardır. Bunların başlıcası şöyledir:

Azerbaycan: *Tarlacı Gız*.

Kuzey-Güney Azerbaycan: *Yusuf ile Gulşen, Hatem Şah*.

Güney Azerbaycan'da anlatılan destanlar: *Alişah ile Solmaz Hanım, Baba Leysan ile Cennet Hanım, Baba Leysan ile Hüsnur Peri, Babek, Dede Yedigâr Eset ile Saltanat, Fatma Hanım, Gatrı memmed, Gülruh ile Ferruh, Gürcü Mehemed, Has Polat, Hasan ile Necef, Hasan ile Peri, Hudadat ile Safınaz Hanım, Kasımhan ile Esmâ Peri, Kelbi ve Selbi, Keleyberli Molla Ali ile Rafîi, Kürdoğlu Mehri ile Dilber, Letafet ile Bahtıyar, Mahur ile Hasret, Mehebbet ile Mehpare, Mehebbet ile Selbihuraman / Mehemedhan-Selbi Hanım / Selminaz, Mehemed ile Göher, Mehemed ile Selvinaz, Molla Al ve Leyli Hanım, Sarhoş ile Mahbub, Selim Şah, Sevinçoğlu Aypara, Şah Abbas ile Şah Peri, Şah Sefi ile Yahudi Kızı Nergis), Ululu Kerim ve Susen Hanım.*

Başkurt: Başkurt destanları üzerinde A. G. Bessonov, Ahmet Süleymanov, Feride Aetbaeva, G. N. Potanin, Gaynislâm İbrahimov, İ. N. Berezin, İ. V. Saltikov, Lepelin, M. V. Lossiyevskiy, Mehmet Yasin Kaya, Metin Ergun, Möhemetşas Burangolov, N. F. Katanov, R. T. İgnatev, Rıçkov, V.İ. Dal gibi araştırmacılar çalışmışlardır. Destanların kaynak şahısları olarak Gebit Sesen ve Hemit Sesen öne çıkarlar.

Bugüne kadar 68 Başkurt destanı Türkçeye çevrilmiştir ancak çevrilmeyi bekleyen destanlar da vardır. İki destandan haberdar olmamıza rağmen inceleme imkânımız olmadı. Bunlar; *Barsınhlıv, Batırşadır*.

Çuvaş: Çuvaş destanları üzerinde onlarca bilim adamı çalışmıştır. Bunların adları kitabımızın "Çuvaşistan'da Destancılık Geleneği" bahsinde zikredilmiştir.

Destanlarla ilgili yayınlarda adı geçen ancak metnine ulaşılamayan bazı destanlar vardır. Değerlendirme imkânı bulunamayan Çuvaş destanları şunlardır: *Purşihan Ulıppi, Salamalık / Mın Kirü Takmaki, Tutar Tıtkını, Yıpar*.

Hakas: Hakas kültüründe destanlar müstesna bir yere sahiptir. Derlenmiş, yayımlanmış destanların yanında bir o kadar da derlenecek destan vardır. Yayımlanmış destanların pek çoğunu bu çalışmamızda

tanıtmaya çalıştık. Bunların yanında 86 kadar haberdar olduğumuz halde metnini göremediğimiz destan olmuştur. Söz konusu destanların başlıcası şu destanlardır:

Ah Han le Aydolay Mirgen / Ah-Sarıg Attıg Aydolay Mergen, Ah Hulun, Ah Köbek, Ah Molot, Ah Ool, Ah Oy Attıg Alıp Han, Ah Pora Attıg Ah Köbek, Ah Pora Attıg Alıp Ah Han, Ah Sağal, Ah Sarattıg Ay Arıg, Ala Kartaga, Albıncı, Alıp Harat, Alıp Mökö, Alıp Pil Taraan, Alıp Sarıg Plat Hıs, Altın Ayra, Altın Bölte le Kobırıcı Taycı, Altın Kök, Altın Kis, Altın Kök le Altın Bürçük, Altın Mirgen, Altın Seyzen, Altın Som, Altın Pırkan, Altın Poç, Altın Tabat, Altın Tahtay / Altın Tahtay le Altm Arıg, Altm Tay, Ay Dolay Mirgen / Ak Sarı Attıg Ay Dolay Mirgen / Aran-Çula Ah Attıg Aydolay, Ay Kanat, Ay Miçiknen Küm Miçik, Ay Mirgen / Ay Mirgen-Altın Kus, Çeek Han, Çibet Mergen, Haldama, Han Hılıs, Han Hırçotay, Han Kicegey, Han Sulu, Han Tolay, Han Tıgır, Han Togös, Han Tönis, Hanza Bek, Hara Attıg Hara Han, Hara Han Aydolayle Kanak Kalış, Hara Hulattıg Hulatay, Hara Hushun, Hara Paar, Hara Slaza, Hara Torattıg Hara Han, Haraynan Hubay, Heara Molot, Hızıl Attıg Kan-Sabır Hıs / Han Pozırar Attıg Han Sabır Hıs, Hoten Han, Huban Arıg, Hus Azıraan Altın Hus, Karatı Han Suksugan Hanbınan, Kartaga Mergen, Katay Han le Busalay Mirgen, Kök Han, Körbe Pora Attıg Çanar Hus, Kubur Harattıg, Kubur Taçılanar, Kulatay Kulun Taycıbman, Kurgulday, Kümüs Han Attıg Kök Pora Attıg Kün Tönis, Kün Sarıg Kün Tengis, Küreldey Mergen le Kümüs Arıg, Ocen Pig, Ool Han, Payan Hıs, Pig Taraan, Pohta Kiriş, Pora Ninçi, Puğa Deke, Saar Attıg Han Mirgen, Sarıg Sayın, Sarıg Çanıvar, Saym Han, Sugcul Mirgen, Südey Mergen Yoltay Mergen binen, Tarba Kinci, Tasha Matır, Toğıs Hulas Sınnıg Ak Oyattıg Alıp-Han, Tüben Çonnun Pazı-Hızıl Alıp Hıs, Tülgü Hızıl Alıp Hıs.

Karakalpak: İncelenemeyen hikâyeler; *Er Ziyvar, Gulneher, Kız Palvan.*

Kazak: Destananlatmageleneğinin çok zengin olduğu Kazakistan'da pek çok yayımlanmış olan eserler bu çalışmada incelenmiştir. Ancak bunların içinde 164 tanesinin metnine ulaşamadığından incelemeye tabi tutulamamıştır. Bunların başlıcası şu eserlerdir:

Akbas Atan, Akbazargan, Akımtay Jomart, Akıyık, Akjan Batır, Akjoltay Ağıbay Batır / Ağıbay Batır / Er Ağıbay, Akkan Sınap, Akkenje, Alav Batır / Aleke'nin Oğlu Alavke Batır, Altın Balak Aksunkar, Altın Balta, Amet Batır, Anar-Savle, Anvar-Kulanda, Argınbektin Jırı, Arık Mergen, Arkalık Batır, Asılhan Minjasar Şeciresi, Ayan Bala, Bayın-Jurek, Bayseyit Batır, Berdibek

pen Şahizat, Berdikoja Batır, Boken Jargak, Boki Batır, Boztorgay, Bulgın Susar, Dağıstan, Dandan men Nerkes, Daniyar, Dastarkan, Dosan, Ebu Jılan, Eki Ağayın, El Kormalı-Abılay Han, Emen Batır, Emet Batır, Emirzada, Ensegey Boylı Er Esim, Er Bulan, Er Ejibay, Er Jenibek / Jenibek Batır / Batır Jenibektin Oleni, Er Kokşe/Kokşe Batır, Esenkeldi, Esim Kan/ Esimkan-Iriskan, Esim-Ziliyha, Estıgul / Estıgul men Serik, Gabbas-Behram, Gabiyden Batır, Galım Kız Buvadat, Gayar Katın, Gulner Kız / Halatname-Gulner, Han Hukimi, Haronu'r-Raşid, Hikayat Marguba Katın, Hikayat Selimjan, Hikayat Tejilmelik, İranğayıp Şah Abbas, Jakıp Bay ulı Seket Bay, Jakıpberdi Batır, Janbırşı, Janbırşıulu Telagız, Jankoja Batır, Jantay Batır, Jantokeş, Japal Batır men Tanşeber Kız, Jarlı Kedey, Jasartkış Bulak, Jasıbay/Er Jasıbay, Jaskelen, Jazıvga Şecireni Aldım Kalam, Jelkildek, Jenibek Batır / Şakşakulu Er Jenibek, Jerden Şıkkın Celim Batır, Jetim Bala, Jetim Kodek, Jetim Meriyam, Jidebay Batır, Juhudtin Balası Paygambarga Gaşık Bolganı, Junis Jetim, Kabanbay Batır, Kabanbay Batır, Kagira men Taymus, Kagira men Taymus, Kalkaman-Mamır, Kalkaman-Mamır, Kamarzaman, Kamarzaman, Karatorgay, Karga Batır, Kasım Jomart, Kayrandagan Kit, Kazak Şeciresi, Kazak Tarihi Turalı Şecire, Kazaktın Jalpı Şeciresi, Kazaktın Tup Atası-Batır Turik, Kenesarı / Karakas-Kenesarı, Kenesarı-Nevruzbay, Kenjekeydin Keşirmeleri, Kerey Şeciresi, Keşıvıbay / Keşıvıbay-Jemila / Er Keşıvıbay, Kezbe Şal, Kız Keremeti, Kissa Abuşahma / Hikaya Abuşahıma, Koceke, Kokek pen Zeynep, Koysı Batır, Kul Men Kız, Kulınşak Batır, Kumaş Konır Hikayası, Kuıbas, Kuıbas At, Manaşı Batır, Maymul Kelişek, Melik Hasan / Melik Batır, Melikriyan, Rabıgulmulık, Kız Jemila, Mırzaş Batır, Murat Selih pen Magripa, Nazıgul, Nuh jene Navrız, Nuptebektin Ası, Nurdan men Meriyamnın Hikâyesi / Fazıl-Meriyam, Nurgazarın, Nurtaza men Kunasıl, Olgen Kız, Olja Kız, Oljabay Batır / Orta Juz Oljabay Batır / Oljabay jene Kırık Batır: Babalar, Omar men Gulnar (kıssa), Orazay Ruymın Şeciresi, Orka-Kulşe, Orta Juz Nayman Şeciresi, Patşa men Ayel, Ravan Patşa, Rayimbek Batır, Sabalak, Sagattın Hikayası, Sağındık Batır, Sakari, Salika-Samen, Sanalı Sara, Sarıvar Patşa, Sarıayak, Satbek Batır, Savkele, Sırım Batır, Sırlı Kobdi, Sırşı Molda / Padşanın Ulı Ebdilmelik, Şayan / Şayan Batır, Şaymuza, Şekir-Şekirat / Kissa Şekir, Şekirat Padişa Haşım Balaları, Şeyitsay, Şıngışhan Şeciresi, Şıntasulu Törehan / Törehan / Törehan Batır, Talaylı-Ayım Kız / Talaylı Kul men Ayım Kız, Tavtik Batır, Telagız/Canbırşıulu Telagız, Telim-Tentek, Tevke / Taoka, Totan Batır, Totay Sal, Töle Biydin Tarihi, Tört Gadıl, Tugan Jer Turalı Şecire, Tuyakbay Batır / Manaşıulu Tuyakbay.

Kırım: Kırım'da anlatılan Amet / Amet Şah, Kıylap Batır, Tuktamış Han gibi destanları inceleme imkânı bulunamamıştır.

Kırgız: Cusup Mamay, Akmat Toktogul, Akmat Toktogul, Tursunalı Sırdıbayev ve Sooronbek Çoybekov ve Katagan Irçı'nın anlattıkları ancak görme imkânı bulunamayan hacimsiz 24 hikâye / destan vardır. Bunlar; *Acıbek Baatır, Akbarak menen Güldakan, Akıldım Kız menen Zulumkan, Altın Kökül-Ker Kökül, Armanduu Kızdar, Batır Bek, Ceti Kağan Destanı, Çoro / Narik / Narikbay, Er Colon, Er Çeğiş, Er Edil, Jurda, Jurda, Kaide Bek, Kan Tuluy, Koşoy Kan / Kan Koşoy, Koyun Alıp, Köbök Baatır, Köböön Destanı, Mamake Şopok, Tilekmattın, Tögülbay, Tutan, Zordukka Ketken Kızdın Armanı'dır.*

Nogay: *Arslanbek / Arslan Biy* adlı destan incelenememiştir.

Özbekistan: Destan ve hikâye yönü ile çok zengin olan Özbekistan'da pek çok yayın yapılmış ve bu eserde kendilerine yer bulmuştur. Ancak bunların içinde görülemeyen ve aşağıda adlarını sıralanan 34 anlatı da mevcuttur:

Açıldav, Aftabperi, Altın Kavak, Aysuluw, Bazirgan, Belhuvan, Berdiyar Atalik, Botaköz, Canadil, Eleman, Gülhıraman, Gülşenbağ, Haldarhan, Helbeka, Hıdıralı Elbegi, Kambağal Batrak, Kıran Han, Kunduz Peri bilen Yulduz Peri, Küntuğmuş, Memekerim Palvan, Merdika, Mesbeçe, Meşrika, Murat Han, Nigar ve Zaman, Nuralihan, Rana bilen Suhangül, Sahipkıranının Tuğılışı, Şahdarhan, Şirin bilen Şeker, Temirhan Padşa, Yadgar, Yekke Ahmed.

Saha / Yakut: Bu kültürde var olan destan sayısı azımsanmayacak ölçüdedir. Bu çalışmada birçoğuna yer vermekle beraber aşağıda adlarını sıralanan 68 adet destanı görüp değerlendirme imkânı bulunamamıştır. Söz konusu destanlar şunlardır:

Abaahı Kiha, Alandaayı Kulandaayı Kulun Kulluruskay, Aydaanaah Üyege Toröbüt Ala Hotogoy, Ayı Aan Çelbey Hatın, Ayı Bergen, Ayı Curagastay, Ayı Siene Acı-Bucu / Ayı Siene Ayama Buhatur, Aytalın Kuo Baabıy Buhatur, Baay Kihi Bahımnı, Baatır Erbehtey, Bergen İkki, Badyam Sier Attaah, Baabıy Baatır / Bardam Baabıy Buhatur, Balıya Buhatur, Batastaah Buhatur, Baybarı Mangan Attaah Bayağantay, Bert Hara Buhatur, Bert Kihi Beriet Bergen, Bert Kisi Beybellin Tulaayah, Bert Uol Beret Bergen, Bies Inahtaah Beyberikeen Emeehsin, Bushon, Budağa Mooy, Bura Dohsun Buhatur, Büdürüybeyt Mülcü Böğö, Büdübey Nüher Böğö, Büörsön Böğö Cierbek Bergen, Cellik Buhatur, Cer Hara Attaah Cergestey Bergen, Curıbına Cırılıatta Kus Buhatur, Çaarçahaan, Çarkıy İkki Barıllıa İkki, Çuçaah İkki Moğus İkki, Çurum Çurumçuku, Eliedel Bergen, Haptagay Buhatur, Hara Holorukay Balistaah Er Soğotoh, Horo, İnırğannaah Itik Nuoğay, İeyehsit Siene

ile Hara Buhaturdar, İkki Cergestey Attaah Eles Buhatur / Eles Bootur, İni-Bii Ayuhıt Siene Ala Hara, Kençe Böğö, Kılaannaah Usuktaah Kus Buhatur/ Kılaannah Kıs Buhatur, Kiriiseliir Kirile, Kötör Kınattaah, Kötör Mülgün, Kulkul Böğö Oğonnor Silirikeen Emeehsin İkki, Kuruubay Haannaah Kullun Külüstür/ Kuluun Kullustuur, Kün Erili, Mögülü Böğö, Mönürüür Böğö, Oğonnordoo Emeehsin, Olongkoloon Oburgu, Onoğostoon Çuohaah İkki Olooh Doloon İkki, Orto Doyduğa Orohulaan Torööbüüt Oroy Hara Attaah, Oyoğos Bihağaha Batıyalaah Oğö Tulayaah, Ölüü Üödülbe Buhatur, Süñ Caahın, Tiin Oğonnor İkki Tañas Kmat İkki, Toñ Saar Buhatur, Udağattar Uolumar Aygır İkki, Uhun Unaar Attaah Unaar Kuo, Uranikaan Oğonnor, Üçüget Ücüyen, Ürüng Uolan Buhatur, Üs Balistaah Labanghaçaan Labangha Üs Biraattular, Üüt Aas Beyeleeh Ürün Ayu Toyon İççattara.

Şor: Varlığı tespit edilen ancak inceleme imkânı bulunamayan 41 adet Şor destanının başlıcası şunlardır: *Ak Kanmıla Kara Kan, Ak Kulattıg Altın Toslay, Ak-Kan, Alıp Ay Köök, Alıp Ay Köök, Altın Kamçıba Ok Salgın, Altın Kan, Altın Kartıga, Altın Kılış, Altın Köök Peçelig Kaktan Çula, Altın Kuşka Abazı Kurgun Taycı Palazı, Altın Som, Altın Tana, Altın Tongus, Altın Toolay, At Çabızı Çaş Karattıg Aymangıs, Ay Manıs / Ay Mangıs, Çabal Kan Mergen, Çağıs Ak Kan, Çaş Tayga, Çes Kulattıg Çes Kartıga, Er Çabısı Kan Pergen, Kan Argo Peçelig Kan Mergen, Kan Kes, Kara Kan, Kartıga Pergen, Kazır Too, Kıdat Kannın Palazı Altın Kes, Kırık Emçektig Kuday Arıg, Kızırka Pergen, Kozinke, Kök Por'attıg Kök Kan, Oğlak, Oyan Sarıg, Ölen Kulattıg Ölen Taycı / Ölen Taycı, Saltın Çetpes Sarıg Sarattıg Sarıg Kan, Sarıg Karagtıg Kara Çayzang, Sarıg Salgın, Talaşka Tugan Altın Torgo, Uş Kattıg Ak Kan: Palazı Çok Ak Kan, Uş Kulattıg Kara Kulattıg Karalçı Mergen.*

Tatar: Haberdar olduğumuz halde aşağıdaki 11 destanın metnini elde edemedik ve destanları inceleyemedik.

Ak Buga, Atulı Batır, Büri Han, Helmet Mergen, Küyirnin Uğılı, Maktımsılu, Sengilgülik Mergen, Teviş Mergen, Tuktamış Han, Tuktasın Mergen, Urak Bilen Mamay.

Tıva: Altay, Şor ve Hakaslarda olduğu gibi Tıvaların da çok sayıda destanları vardır. Bunlar orijinal ve zengin destanlardır. Değerlendirmeye çalışılan destanların yanında 94 adet de değerlendirilemeyen destan olmuştur. Bunların adlarını şöyle sıralayabiliriz:

Adıgan Aşak, Ak Haan Bile Karatı Haan, Ak-Çaan Möge, Aldan Harlıg Alaaday, Alday Mergen, Alday Süümber, Aldı Harlıg Han-Kögben, Aldın Hıstıg Karatı Haan, Angır-Çeçen Dunmalık Aldın Çaagay, Aralbay-İge Haan,

Aran-Çula Attığ Ayın-Diiren, Arbigan-aastığ Angaş, Arzılan-Kara Attığ Hunan Kara Möge, Arzılan-Kiskıl Attığ Artılan Mergen, Avaa Çeçen Uğbalığ, Bagay Çuru, Başkı-Kara Udurgu, Bay Belcedi, Bayan Toolay, Bazır-Sadı, Bora Şiijek, Boraaday Mergen, Boralday Aşak, Boralday Mergen, Bora-Şokar Attığ Boraalday, Büüreldey Aşak, Çaçırğa Tıpkın Haan, Çadan-Noyan Haan, Çanagaş-ool, Çangıs Karış, Çavaa-Aastığ-Angaş, Çavaa-Kılban Attığ Çangıs Karış, Çinge Şilgi Attığ Şirme-Kalçaa, Çinge-Kara Hem Çurttuğ Hooylukçu Sandek, Çüs Çeden Çedi Adır Mayıstığ, Dalay Usun Haan, Dalay-Baybın Haan, Daş Hüren Attığ Tanaa-Herel, Demir Mergen, Demir Şilgi Attığ Tevene Möge, Dorju, Er Hüregeçi Mergen, Er Kara Havırğa, Eregelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar, Erge Kara Sıybın, Ertine Mergen, Haan Kögey, Haan Şilgi Attığ Han-Dörbet, Haan-Çengey, Haan-Tögüldür, Hangay-Kara, Hayındırınmay Bagay-ool, Hooçun-Kara, Hööküy Kara, Höörükey Höl Bora Attığ Ton Argajok Ton Araçılın-Haan, Hunan Kara, Hüğüldüğ Kara Şambıl, İrey-Kaday, Kalçaa Kara, Kangaaday-Mergen, Kan-Hülük, Kezer Mergen, Kıybık Ditta Kırgan-Saaskan, Kongar-Baaday, Kundaagın, Kuskun Bile Ügü, Küçüney İrey, Küjüttü Modun, Manı-Savbı Haan, Mergeldey Mergen, Möge Şagaan Toolay, Mörün-Hülük, Mun Bora Hoyluğ Ösküs-ool, Mun Hoor Attığ Tümen-dey, Naygı-Maygı Baadır, On Beş Harlıg Alday-Sümbür, On Harlıg Haan Köögen, Oojım Dıvaa Haan, Öeden Harlıg Çeleedey Kuruyak, Öleedey Mergen, Öрге-Büüree Çiir Büüreldey, Sagaan-ool, Şagaan Dalay, Şan-Haan, Toos Ooldug Toktagan Kuruyak, Ujar Maadır, Şuulun Maadır, Ujar-Çakpa-Çalgın Çakpa, Ulug Bodu Dıvaa-Haan, Ulug Kara Möge, Üş Dipti Tutkan Sagaan-Dariygi, Üş Kadınnıg Ara-Malçın Haan, Üş Mıygak Üş İt.

Türkiye: “Türkiye’de Destancılık ve Halk Hikâyeciliği” kısmında belirttiğimiz ülkemizde tarih boyu çok hikâye anlatıcısı olmuştur. Bunların sayısı günümüzde azalmış olmakla beraber gelenek bazı kişiler tarafından devam ettirilmektedir. Anlatılan onlarca hikâye içinde tespit edildiği hâlde -makale veya kitap olarak yayımlanmadığı içingörüle-meyen ve incelenemeyen hikâyeler olmuştur. Bunların sayısı 11’dir ve adları şöyledir:

Dürr-i Giylân: Hikâyenin musannifi: Posoflu Müdamî.

Ezhan ve Abdullah: Kaynak şahıs, Âşık Lütfi Aydın.

Ferman Bey: Hikâyenin musannifi: Arpaçaylı Mehmet Kasım (Hicrânî)

Gılman Şah: Yöresi: Doğu Anadolu.

Hasan ile Mihrican: Kaynak şahıs, Şeyh Ahmet.

İmran / Sefil İmran: Hikâyenin musannifi, Arpaçaylı Mehmet Kasım (Hicrânî).

Muradî: Hikâyenin musannifi, Tutaklı Dîvânî.

Mustafa Bey: Hikâyenin musannifi, Posoflu Âşık Üzeyir (Fakiri).

Nedim Şah / Nedim Şah ile Gülsefa: Hadi Nevruz tarafından derlenmiştir.

Şifahi ile Selvihan: Mehmet Zeki Oral derlemiştir.

Yaralı Haydar: Muhan Bali tarafından Davut Tellinin oğlu Emin Usta'dan derlenmiştir.

Türkmenistan: Adları tespit edilmesine karşın metinleri görülemeyen hikâyeler şunlardır: *Abla Mollam, Goşa Pudagım, Kunduz Peri bilen Yulduz Peri/Kunduz Bilen Yulduz, Nezdepe, Nuralihan*.

Uygur: Uygur Türkleri arasında anlatılan ve yazılan 37 adet hikâyeyi görme imkânı bulunamamıştır. Bunlar; *Adil Padişah, Ak Bikeş Bilen Bozyiğit, Akulam Bedihan, Behram Paris ve Bala Hosnu Peri, Behram ve Heptemenzer, Bulbulgoya, Can Burgem, Delle ve Muhtar, Ebeydulla Han, Heyder bilen Zubeyde, Hoca Beht ve Unin Oğlu, İmir Hacı, İriş Han, Kakkuk Bilen Zeynep, Ke'nan Batur, Kemerşah-Şemsicanan, Kuv Bala Ruzi ve Disnihân, Mehîr ve Mah, Melike Gulruz, Melike-Zerligar, Metek Palvan, Minkun Batur, Minkun Batur ve Unun Baliliri, Rustem Cakkan, Sadık Tuýtella, Sultan Senceri Mazı, Sultanhan ve Şah Yakup, Şahzade Nizamittin ve Melike Rana, Şahzade Perruh ve Melike Gulruh, Şehzade Dildar ve Melike Mehrilika, Şekeristan,; Şinahşa Begke Lenet, Şırzat ve Gulzat, Şinahşah Begim, Tomur Helipe, Yacıbek, Yalpuzhan'dır.*

Kaynakça:

Aça, Mehmet, "Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar", *Millî Folklor*, S. 53, 2002, s. 78-93.

Aça, Mehmet, *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen Yayınları, Konya, 2002.

Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Nart Destanları", *Turkish Studies*, Volume 2 /1 Winter 2007, s. 196-218.

Ahundov, Ehliman-Tehmasib Ferzeliyev-İsrafıl Abbasov, *Azerbaycan Aşıkları ve El Şairleri*, (Çev. Saim Sakaoğlu-Ali Berat Alptekin ve Esma Şimşek) C. 1, İstanbul 1985. / C. 2, İstanbul, 1986.

Akmataliyev, Abdıldacan, *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Arçın, Salih Mehmet, *Tıva Destanları 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Arıkoğlu, Ekrem, *Hakas Destanları 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Arıkoğlu, Ekrem-Buyan Borbaanay, *Tıva Destanları 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Aydın, Funda, *Uygur halk Destanlarının Tip ve Motif İncelemesi*, Kayseri, 2019 Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Bayram, Bülent. *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları (İnceleme-Metinler)*, İzmir, 2008, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi).

Bekki, Selahaddin, *Altay-Türk Destanı Maaday-Kara / İnceleme-Metin*, Erzurum, 2001 (A. Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara, 1946.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2011.

Çudoyakov, A. İ., *Şor Destanı İncelemeleri*, (Çev. Caşteğin Turgunbayer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Dilek, İbrahim, “*Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulağaşev*”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, İzmir, 1998

Doğan, İsmail-Nesrin Güllüdağ, *Nogay Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ergun, Metin, “Hakas Haycıları ve Haycılık Geleneği”, *Millî Folklor*, S. 19, Güz 1993, s. 23-26.

Ergun, Metin, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 13-150.

Fedakâr, Selami, *Özbek Destanları 5-Rüstem Han Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Gezer, Şule, *Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2021.

Gündoğdu Sümeyye Kübra, *Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Mitolojik Kahramanların ve Varlıkların İncelenmesi*, İstanbul, 2019, (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Güvenç, Ahmet Özgür, *'Halk Hikâyelerinin İşlevleri'*, Turcology Research, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2022, s. 57-83.

İnayet, Alimcan, *Uygur Halk Hikâyeleri Üzerinde İncelemeler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

İnayet, Alimcan, *Yusuf Mamay ve Manas Destanı (Doğu Türkistan Kırgız Varyantı)*, İzmir, 2007.

Kafkasyalı Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2011.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türkleri Âşık Muhitleri*, Eser Ofset, Erzurum, 2006,

Kalenderoğlu, İhsan, "Türkmen Bahşılık Geleneğinde Tirmeci ve Destancı Bahşılar", *Türkbilig*, S. 19, 2010, s. 49-58.

Kaplan, Haktan, *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*, Konya, 2016, s. 58-59 (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kara, Mehmet, "Türkmen Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El kitabı*, C. 4, Ankara, 1998, s. 159-178.

Killi, Gülsüm, "Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Mart 2009, s. 16-29.

Killi, Gülsüm, "Hakaslarda Destancılık Geleneği II: Biçim", *Araştırma Tarihi ve Kaynaklar*, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Mart 2010, s. 154-178.

Kirişcioğlu, Fatih, "Saha Türk Destanı Oloñho", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002*, Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2004.

Malkoç, Hakan, *Tıva Destanlarının Tipolojisi*, Ankara, 2016, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mehmet, Abdulhakim, *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, İzmir, 2006 (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi).

Puhov, İnnokentiy Vasiliyeviç, *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho-Genel Tipler*, (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya, 2015.

Suleymanov, Ahmet-Gaynislâm İbrahimov - Metin Ergun, *Başkurt Destanları 1 – Mitolojik Destanlar*, (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun-Gaynislâm İbrahimov-Feride Aetbaeva-Mehmet Yasin Kaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1-3, Ankara, 2014.

Şahin, Halil İbrahim, *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*, Kömen Yayınları, Konya, 2011.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Destanları*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.

Tavkul, Ufuk, *Nartlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Tehmasib, M. Hüseyin - T. Ferzaliyev. İ. Abbasav-N. Seyidov, *Azerbaycan Mehebbet Destanları*, Elim Neşriyatı, Bakü, 1979.

Urmançı, Fatih, *Tatar Destanları I.* (Aktaran Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2007.

Urmançı, Fatih, *Tatar Destanları II.* (Aktaran Vedat Kartalcık - Caner Kerimoğlu), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2007.

Uygur, Ceyhun Vedat, *Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer-Yazılı Edebiyat-Destanlar)*, Özcan Ofset, 1999.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015

Yüksel, Zühal, *Kırım Türk Tatar Destanları*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara, 2005.

Zaloğlu, Pınar, *Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarında Yardımcı Tipler*, Balıkesir, 2011, s. 7-15, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.)

2. HALK HİKÂYESİ

Halk hikâyesi, XVI. yüzyıldan itibaren anlatılan, efsane, menkıbe, destan gibi türlerle beslenip halk kültürünün pek çok ögesini ihtiva eden ve halkın roman ihtiyacını karşılayan bir anlatım türüdür. Ozanların anlatma geleneğinin bir ürünü olan destanın (epopée) yerini almıştır. Halk hikâyeleri, önceki devirlerde bilgi, görgü, zevk, eğlence, eğitim, düşmanlık, nefret, dostluk, yardımlaşma, tecrübe ve davranış gibi faktörler bakımından insanların yaşama sistemi içerisinde pay sahibidir. Halk hikâyeleri, Türk sosyal hayatında, inançtan günlük pratiklere kadar vazgeçilmez bir önemi haizdir.

Türkiye’de halk hikâyesi olarak bilinen türe farklı Türk boylarında farklı terimlerle adlar verilmiştir.. Terimlerin geneli “destan” şeklindedir.

Azerbaycan *dastan*,
 Balkan Türkleri *hikâye*, *masal*
 Gagavuz *annatmak*
 Irak Türkmenleri *dastan*, *masal*,
 Kazakistan ve Kırgızistan *dastan*,
 Kırım Tatarlar *destan*,
 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti *hikâye*, *masal*,
 Özbekistan *dastan*, *halk dastanı*,
 Tataristan *dastan*,
 Türkmenistan *dessan*, *halk dessanı*,
 Uygur Türkleri *dastan*, *hikâye*.

Başlangıçta ruhen ve ahlaken insanların gönlüne ve beynine güzellikler nakşeden *dinî hikâyeler* (Kesikbaş Hikâyesi, Güvercin Hikâyesi, İsmail Destanı...), *cenk hikâyeleri* (Cenkname, Gazavatname, Haveranname Menakıpname...) ile zenginleştirilerek yüzyıllar boyu halkı İslâm ile bütünleştirip zenginleştirmiştir. Uzun kış gecelerinde daha ziyade köy odalarında, kalabalık bir cemaat karşısında okunan bu eserlerin tamamın temelinde İslâmiyet yer alır. Bu hikâyeler, halkın kahramanlık duygularını şahlandırır, dinî ve hamasî yönden beyinlere güç verir. Halk, bunlarla kendi düşünce âleminde izler bulur, bir bakıma onlarla bütünleşir. Birçoğu (Hz. Ali Cenklere, Hamzanemeler, Muhammed Haneş Cengi, Eba Müslim Cenklere, Battal Gazi...) müşriklerle

yapılan cenkleri anlatır. XVI. yüzyıl ve sonrasında bunlara konusu beşerî aşk olan hikâyeler de katılmıştır.

Halk hikâyelerimiz üzerinde ilk çalışmalar batılı araştırmacılar tarafından yapılmış olup kronolojik olarak şu sırayı takip eder.

Türk halk hikâyeleri üzerinde ilk çalışmayı, Türkiye’de derlemeler yaparak, etüdünü 1892-1893’te “*Türkische Volksromane in Klein-Asien*” adıyla yayımlanan Ignaz Kunoş gerçekleştirmiştir. Kunoş, bu eserinde Köroğlu, Şah İsmail, Mahmut ile Elif, Melik Şah, Âşık Garip, Derdiyok ile Zülfüsiyah, Razınıhân ile Mâhıfırûze, Sitemkâr, Tahir ile Zühre, Arzu ile Kamber, Âşık Kerem gibi hikâyeleri konularına göre tasnif etmiştir. Halk hikâyelerini, yiğitlik romanı, saz şairlerinin romanı ve yiğitlik-saz şairleri romanı olmak üzere üç gruba ayırarak incelemeye tabi tutmuştur.

Yabancılar tarafından yapılan ikinci çalışma Dr. Otto Spies’e aittir. Spies, “*Türkische Volksbücher*” adıyla, derlediği metinlerden hareketle bazı görüşler de getirerek bir incelemesini yayımlar. Behçet Gönül, bu eseri, 1941 yılında “*Türk Halk Kitapları*” adıyla Türkçeye çevirir. Spies, eserin “Önsöz”ünde; “Önümüzdeki çalışma Türk halk kitaplarına ait mufassal ve muayyen meseleleri etüt eden bir tetkik değil, bu hemen hemen tanınmayan ebedî nev’e umumî bir giriş ve halk kitaplarına toplu bir bakıştır” dedikten sonra, Türk halk kitaplarının kaynakları, mevzu ve parçaları, motifler, şekil, stil ve iç yapı üzerinde durur, Melikşah ile Güllühan, Asuman ile Zeycan hikâyelerinin metnini verir; eserin sonunda da motiflerin İndeksini koyar.

Hans-August Fischer de aynı sene “*Schah İsmajil und Gülûzar*” adlı bir eser yayımlar. Fischer, bu çalışmasında uzunca bir önsözden sonra Şah İsmail ile Gülûzar hikâyesinin muhtelif metinleri karşılaştırır, tenkitli metin ile Almanca tercümesini ilave eder.

1930 yılında G. Raquette Orta Asya’da bulunduğu bir sırada elde ettiği 1907 yılında yazılmış, bir defterdeki Tahir ile Zühre hikâyesini yayımlar. Raquette’in bu eserinde, hikâyenin Arap harfli metni, transkripsiyonu ve Almanca tercümesi bulunmaktadır.

Batılı araştırmacılarla başlatılan hikâyelerin üzerinde çatışmaların bizde ilk ürünü. Fuat Köprülü’de görülür. Sözüne etliğimiz çalışma, Köprülü’nün “*Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*” adlı eseridir. Köprülü, bu eserini üç kısma ayırır. Birinci kısımda Kayıkçı

Kul Mustafa hakkında bilgi verir, sanatı ve tesiri üzerinde durur; ikinci kısımda Genç Osman hikâyeleri ve destanı ile bunların mukayese ve tahliline yer verir; üçüncü kısımda da Kayıkçı Kul. Mustafa'nın şiirlerini, nota ve manzumelerin fihristini kaydeder.

Halk Edebiyatı çalışmaları bakımından, değerli halkbilimci Pertev Naili Boratav'ın 1931 yılında çıkardığı “Köroğlu Destanı” adlı eseri oldukça önemli bir eserdir. Boratav, bu çalışmasında. Köroğlu'nun tespit ettiği muhtelif rivayetlerin mukayesesini yapar; daha sonra da destanın menşei üzerinde durur; Maraş. Elâzığ, Yalvaç ve Urfa rivayetlerinin metnini verir.

Mustafa Nihat Özön, 1936 yılında *Türkçede Roman*'ı neşreder. Özön eserin “Eski Edebiyatımızda Hikâye” başlıklı bölümünde, hikâyeleri sınıflandırmalara tabi tutar, özelliklerini verir, kimi yerde de konu ile ilgili görüşlerini belirtir.

1937'de *Halk Kitaplarına Dair* adlı bir kitap yayımlayan Faruk Rıza Güloğul eserinde Matbuat Umum Müdürlüğü'nün halk kitaplarının modernleştirilmesi hakkındaki tamimin uyandırdığı münakaşalara yer verir.

Pertev Naili Boratav'ın 1946'da çıkardığı *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği* adlı eserinde ise o güne kadar halk hikâyeleri konusunda yazılmış eserlerin başında gelir. Boratav, eserin başında halk hikâyelerin mevzuu, şekli ve üslubu üzerinde durur. Daha sonra halk hikâyelerinin destan, masal, roman, halk şiiri, realist halk hikâyeleri ve meddah hikâyeleriyle ilgisini inceler. Hikâyenin doğuşu, gelişmesi hikâyelerin tarihle ilgisi ve kitaba geçişine değindikten sonra, üç hikâyenin (Gül ile Alişir, Köroğlu, Celali Beyle Mahmut Bey) metnini verir; eserin sonuna da dizin ve fihrist koyar.

Şükrü M. Elçin de lisans tezi olarak hazırladığı “Kerem ile Aslı Hikâyesi”ni genişleterek 1949'da yayımlar. Elçin, hikâye metnine yer vermediği eserinde. Âşık Kerem'in hayatı, tarihî kişiliği, hikâyenin teşekkül tarihi, hikâyelerin motifleri gibi konular üzerinde durur, sonra da belli başlı şiirleri kaydeder.

Halk hikâyeleri ile ilgili olarak, 1949 yılında İlhan Başgöz'ün de bir çalışması vardır. Başgöz, DTCF'nde doktora tezi olarak *Biyografik Türk Halk Hikâyeleri* adlı bir çalışma yapar. Tezinin “Giriş” bölümünde Türk halk hikâyelerini Arap, Fransız ve İngiliz halk hikâyeleri ile karşılaştıran

Başgöz, daha sonra da biyografik hikâyeler (Tufarkanlı Abbas, Âşık Kerem, Âşık Garip, Ercişli Emrah, Karacaoğlu, Dede Kasım) üzerinde durur.

W. Eberhard da 1955 yılında konumuzla ilgili bir kitap yayımlar. *Minstrel Tales From Southeastern Turkey* adındaki eserinde Eberhard. Güney Anadolu'da tespit ettiği beş halk hikâyesini (Elbeylioğlu, Ali Paşa, Köroğlu, Hürşit ile Mahmihri, Kozanoğlu) tahlil eder; Elbeylioğlu ile Ali Paşa hikâyelerinin İngilizce metnini verir. Eserin sonunda kaynakça ile indeks vardır.

Cumhuriyetten sonra başlayan ve gelişen folklor ve halk edebiyatı sahalarında yapılan çalışmalar. Atatürk Üniversitesinde yoğunluk kazanmıştır. Üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yaptırılan halk hikâyeleri ile ilgili tezlerin sayısı oldukça kabardır.

Bölüm elemanlarında Mehmet Akalın ve Muhan Bali, Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın danışmanlığında hazırladıkları *Köroğlu Destanı* adlı eseri 1973 yılında yayımlar.

Halk edebiyatı asistanlarından Muhan Bali, hazırladığı *Ercişli Emrah ile Selvihan Hikâyesi* adlı doktora tezini 1973'te yayımlar. Bali, eserinde, Emrah'ın tarihî şahsiyeti, hikâyenin teşekkülü, tasnifi, varyantların mukayesesi üzerinde durur. Halk hikâyecisi Behçet Mahir'den derlediği metni kaydeder ve hikâyeyi muhteva yapı, şekil, dil ve üslup bakımından tahlil eder.

Fikret Türkmen, 1972'de hazırladığı *Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma* adlı doktora tezini 1974 yılında yayımlar. Yazar, eserin başında halk hikâyeleri hakkında yapılan çalışmalar üzerinde durduktan sonra sırasıyla. Âşık Garip hikâyesinin mahiyeti, teşekkülü, hikâyenin yapı bakımından tahlili ve varyantların mukayesesi, hikâyenin şiirleri. Türkiye'de ve yurt dışında Âşık Garip konularını ele alır. Son olarak da beş varyantın metnini verir.

Daha sonra Fikret Türkmen, Tahir ile Zühre hikâyesinin 22 varyantından hareket ederek hazırladığı çalışmasının 1983'te yayımlar.

Bu tezlerden başka halk hikâyeleri üzerinde hazırlanmış bazı tezler daha vardır. Sözgelşi. Zeynelabidin Makas'ın *Yaralı Mahmut ve Mahbub Hanım Hikâyesi*, Tufanganlı Abbas ve Gülgez Peri Hikâyesi; Ali Berat Alptekin'in *Kirman Şah Hikâyesi* bunlardan bazılarıdır.

Halk hikâyeleri ile ilgili olarak hazırlanmış tezler oldukça fazladır. Ali Berat Alptekin, *Türk Üniversitelerinde Yapılan Talebe Tezlerindeki Halk*

Hikâyeleri Bibliyografyası başlıklı yapısında sözünü ettiğimiz tezlerin toplu listesini vermiştir.

Halk Hikâyelerinin sevilmesinde ve yaşatılmasında göz ardı etmememiz gereken isimler vardır. *Faruk Rıza Güloğul, Selâmi Münir Yurdatap, Muharrem Zeki Korgunal, Fevzi Görgen, Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, Alaaddin Sağlam, Daniş Remzi Korok ve Murat Uraz* neşrettikleri kitaplarla Anadolu'da büyük bir kültür hizmeti yerine getirmişlerdir.

1980 ve sonrasında üniversitelerde yapanlar, yüksek lisans ve lisans tezlerinin pek çoğu yine bu konuyla ilgili olup, genellikle metin tespiti şeklindedir. Kısaca tanıtmaya çalışılan kitap ve tezlerin dışında pek çok sayıda, önemli makaleler de vardır.

Hikâyelerin yaşatılmasında tandirnamelerin önemli payı vardır. Tandirname; halk arasında tahsilsiz kadınların ve bilgisiz kişilerin inandığı bayağı itikatları, bunlara bağlı bulunan ve içine büyücülüğün de karıştığı dinî ayinleri ihtiva ede, gerçekte ilgisi olmayan ancak halkın kabullerini yansıtan inançları içine alan kitaptır. Bunlara *keçe kitap* yahut *kis kitap* da denilir. Tandirname denilmesinin sebebi insanların daha çok tandir etrafında toplanıp anlattıkları olaylar veya hikâyeler / masalları ihtiva etmesindendir.

Hikâye ve hikâyecilerin kullandığı pek çok unsur, destan geleneğinden miras kalmıştır. Söz gelişi, anlatıma ezgi katılmıştır. Ses taklitleri ve mimik ön plandadır. Anlatma zamanı (3, 5, 7 gece...) dinleyici-anlatıcı ilişkileri destan geleneğinde olduğu gibidir. Anlatıcı uzman kişidir. Hikâyenin uygun yerinde o günkü anlatımına son verir. Anlatıma ara verilen yere *yatılacak yer* denilir.

Aşk hikâyelerinde hikâye kahramanı genellikle dervişin verdiği bir elmanın yenilmesi sonrasında dünyaya gelir ve rüyasında bade içirilerek âşık olması sağlanır. Bunun yanında sevgiliyi görüp âşık olma, sevgilinin resmini görüp âşık olma sahnelerine de rastlanılır. Hikâyenin şahıs kadrosu pek geniş değildir. Hikâyenin iki asıl kahramanı dışında kahramanların yakın çevresi (babası, annesi, kardeşi, vezir...), vuslatı engelleyici şahıslar (kocakarı, kara vezir), kahramanın yardımcıları (Hızır, derviş, bezirgân...) genellikle hikâyede yer alan kahramanlar olarak görülür.

Hikâye çoğu defa erkeklere ve yetişkinlere anlatılır. Bütün bu hususlar destanlarla ortak özellik gösterir.

Halk hikâyelerinden bahsedenler, bunları yazarı bilinmeyen anonim halk edebiyatı ürünleri olarak görmüş, halk içinde doğup geliştiklerini kabul etmişlerdir. Otto Spies halk hikâyelerinden söz ederken; *“Hakiki halk edebiyatı mahsulleri karşısındayız; müellifleri malum değildir, zikredilmez. Yalnız şu kadarını biliyoruz ki bunları herhalde âşıklar naklederlerdi. Bu âşıklar kendilerini, maceralarını naklettikleri âşıkların halefleri sayarlar. Birçok yeni motifleri bunlar sokmuş olmalıdırlar. Herhalde XVII. asırda halk hikâyeleri bugün karşımıza çıkan şekillerini almış bulunuyordu.”* diye vasıflandırmıştır.

Görüldüğü gibi Otto Spies, hikâyelerin gelişmesi üzerinde âşıkların rolünü kabul ediyor, ancak halk hikâyeleri üzerinde durmuyor. Bizde Fuat Köprülü ve Nihat Sami Somyarkın (Banarlı) hikâyelerin doğuşu üzerinde durmuşlardır. Ancak halk hikâyelerinin doğuşu konusu oldukça karışıktır. Bunu başarmak için en küçük hikâyenin basit safhalarından bileşiğine doğru gitmek, birçok örnekleri incelemek gerekir. Pertev Naili Boratav, bu konuda şu safhaları kabul etmiştir.

1. Küçük safhalı yani küçük türkölü hikâyelerin meydana gelişi,
2. Bu hikâyelerin bazı epizotlarının meydana gelmesinde epizotların rolü
3. Büyük hikâyelerin meydana gelişi.

Bunlardan *bozlaklar* halk hikâyeleri çeşidine girmemekle beraber halk hikâyelerinin meydana gelişini anlamak bakımından doğuş şartlarını bilmemizde önemli rol üstlenirler. Bozlaklarda nesir kısımlar ikinci derecede unsurlar olarak görülür: Hatta çoğu zaman nesir kısımlarını edebi şekil olarak görmek de mümkün değildir. Bozlaklarda küçük bir hikâyeye bağlı, telmihlerle dolu, gerçek ya da hayali maceralarla, türkölü olaylar vardır. Bunlar tarihî ve olağanüstü unsurlar taşıyorsa *menkıbe* sadece olağanüstü olayı haizse *efsane*, bu unsurlardan her ikisi de yoksa sadece tarihî bir özellik taşıyorsa *sözlü rivayet* diye adlandırılır.

Halk hikâyeleri üzerinde çalışma yapan bazı araştırmacılar, hikâyeleri konuları ve kaynaklarına göre tasnif etmişler; birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir.

2.1. Halk Hikâyesi Tasnifleri

Halk hikâyeleri üzerinde çalışma yapan bazı araştırmacılar, hikâyeleri konuları bakımından tasnif etmişler, birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir. *Ignacz Kunoş, Nihat Sami Somyarkın (Banarlı), İsmail Habib Seviük, Edmond Saussey, Eflatun Cem Güney, Faruk Rıza Güloğlu, Hikmet İlaydın, Mustafa Nihat Özön, Ağâh Sırrı Levend, Hasibe Mazıoğlu, İsmail Ünver, Şerife Yağcı, Necdet Sakaoğlu, Nerin Köse, Nurettin Albayrak* gibi araştırmacıların tasnifleri öne çıkan tasnifler olarak kendisini göstermiştir. Ne var ki tasnifler arasında tutarsızlıklar vardır ve bu konuda kesin bir tablo ortaya konulamamıştır.

Biz, özellik göstermesi bakımından bazıları üzerinde duracağız.

Pertev Naili Boratav Tasnifi:

I. Kahramanlık hikâyeleri

A. Köroğlu kolları

B. Diğer kahramanlık hikâyeleri

1. Köroğlu dairesine bağlı olanlar (Celali Bey, Mehmet Bey, Kirmanşah...),

2. Diğer hikâyeler (Eşref Bey, Salman Bey, Latif Şah, Beyböyreğ, Şah İsmail...).

II. Aşk Hikâyeleri

A. Kahramanları hayalî olanlar (Derdioğ ile Zülfüsiyah, Mahmut ile Nigâr...),

B. Âşıkların hikâyeleşmiş hayatları,

1. Yaşadıkları rivayet olunan âşıklar (Ercişli Emrah ile Selvihan, Kerem ile Aslı, Garip ile Şahsenem...),

2. Yaşadıkları muhakkak olanlar (Sümmanî ile Gülperi, Dikmetaşlı Dede Kasım, Karacaoğlan, Minhacî ile Ağgeline...).

III. Bu kategorilere tamamen girmeyen hikâyeler

A. Aşk maceraları (Ali Şir Hikâyesi, Gündeşlioğlu, Hasan ile Mihrican),

B. Meşhur kaçaklara (eşkiyaya) ve kabadayılara ait hikâyeler (Mihrali Bey, Kaçak Nebi, Deli Yusuf Bey).

Mustafa Nihat Özön Tasnifi:

1. Klasik edebiyatımızın manzum hikâyeleri (Yusuf ile Züleyha, Leyla ile Mecnun, Hüsrev ü Şirin, Hurşid ile Ferruhşad, Gül ve Bülbül, Vamık ve Azra, Hüsn ü Aşk),

2. Klasik Edebiyatımızın nesir hikâyeleri (Hüsn ü Dil),

3. Halk arasında yazılısından okunan hikâyeler (Seyfülmülük, Tutiname, Muheyyelat-ı Aziz Efendi, Letaifname, Hançerli Hanım),

4. Halk arasında ağızdan ağıza anlatılan hikâyeler (Kalyopi'nin Sergüzeşti),

5. Zümrelerin kendi amaçlarına uygun şekle koydukları hikâyeler (Hazreti Ali Cenklere, Eba Müslim Horasani, Hz. Hamza Cenklere).

Nurettin Albayrak hikâyeleri konularına göre şöyle tasnif etmiştir:

A. *Kahramanlık hikâyeleri* (Köroğlu Hikâyesi ve kolları Celati Bey ve Mehmet Bey, Kirmanşah, Eşref Bey hikâyeleri),

B. *Dini-destani hikâyeler* (Hz. Ali Cenklere, Harnzaname, Battal Gazi, Ebu Müslim Cenklere),

C. *Dini-sosyal-ahlakî hikâyeler* (Kesikbaş Hikâyesi, Geyik Hikâyesi, Güvercin Hikâyesi, Deve Hikâyesi, Ejderha Hikâyesi, Baykuş Hikâyesi, Hatun Hikâyesi, Muhammed Destanı, İbrahim Destanı, Muhammed Hanefi Cengi, İbrahim Edhem Destanı),

D. *Aşk hikâyeleri* (Kerem ile Aslı, Ferhad ile Şirin, Aşık Garip, Emrah ile Selvihan,

E. *Serküşteler* (Kısa hikâyeler) (Ali Şir Hikâyesi, Gündeşioğlu Hikâyesi, Narnuslu Kız Hikâyesi, Kerem Bey Hikâyesi, Mihrali Bey Hikâyesi).

Nurettin Albayrak halk hikâyelerini kaynaklarına göre de tasnife çalışmış ve şöyle bir gruplandırma yapmıştır:

A. *Türk kaynaklı halk hikâyeleri* (Dede Korkut Hikâyeleri, Köroğlu ve kolları, Kerem ile Aslı, Aşık Garip ile Şah Senem, Tahir Mirza, Kerem'in Erzincan Bağları, Kara Gelin, Sevdakâr, Latif Şah, Selman Bey, Genç Osman, Gündeşioğlu, Demircioğlu, Sansar Mustafa, Hançerli Hanım, Letaifname, Cevri Çelebi, Nasreddin Hoca, Şah İsmail...)

B. Arap-İslâm kaynaklı halk hikâyeleri (Leyla ile Mecnun, Binbir Gece Hikâyeleri, Ebu Müslim Cenkleri, Yusuf ile Züleyha, Hz. Ali Cenkleri, Battal Gazi, Danişmendname, Veysel Karanî, İbrahim Edhem, Geyik Hikâyesi, Güvercin Hikâyesi, Kesik Baş Hikâyesi...)

C. İran-Hint kaynaklı halk hikâyeleri (Ferhad ile Şirin, Şekname'den alınan çeşitli kıssalar, Kelile ve Dimne)

Hikâyeleri kaynaklarına göre tasnif edelerden birisi de Ali Berat Alptekin'dir. Alptekin'in tasnifi şöyledir:

A. Türk kaynağından gelen halk hikâyeleri: Köroğlu, Âşık Garip, vb.

B. Arap, Fars ve Hint kaynaklarından gelen halk hikâyeleri: Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Yusuf ile Züleyha, vb.

C. Masal-efsane kaynaklı halk hikâyeleri: Kirmanşah, Tapdığ, Şah İsmail, Yaralı Mahmut, vb.

D. Âşıkların hayatından kaynaklanan halk hikâyeleri: Kerem ile Aslı, Tufarganlı Âşık Abbas ve Gülgez Peri, Gurbanî ve Peri, Ercişli Emrah ile Selvi Han, Sümmanî ile Gülperi, Karaca Oğlan ile İsmikan Sultan, Karaca Oğlan ile Benli Eşe, Karaca Oğlan ile Elif vb.

Yapılan tasnifleri göz önünde bulundurarak Türkiye'de anlatılan hikâyeleri şu şekilde tasnif edebiliriz.

Doğan Kaya - Taha Tuna Kaya Tasnifi:

A. Aşk ve kahramanlık hikâyeleri (Elif ile Mahmut, Şah İsmail, Beyböyük...),

B. Aşk hikâyeleri

1. Muhayyel aşk hikâyeleri (Mahmut ile Nigâr, Esmehan, Arzu ile Kamber, Ülfetin, Asuman ile Zeycan, Derdiyok ile Zülfüsiyah...)

2. Gerçek aşk hikâyeleri (Emrah ile Selvi, Minhacî ile Ağgeline, Muhibbi ile Esmahan, Gündeşlioğlu, İlbeylioğlu, ...) (Yaşadıkları ihtimal dahilinde olan Âşık Garip, Âşık Tahir, Cihan, Ercişli Emrah, Kerem Dede, Kurbanî, Tufarganlı Âşık Abbas gibi âşıkların etrafında oluşturulan hikâyeler bu grupta mütalaa edilebilir.)

C. Köroğlu kolları (200 kadar kol)

D. Kaçak hikâyeleri (Kaçak Kerem, Deli Yusuf Bey, Kaçak Nebi, Mihrali Bey, Kaçak Tanrıverdi...).

E. Dinî hikâyeler, Cengî Hikâyeler, Menakıbnameler

1. Dinî hikâyeler (Destan-ı İbrahim, İbrahim bin Edhem, Uğru ile Kadı...).

2. Cengî Hikâyeler (Battalname, Müseyyebname, Danişmendname, Hz. Ali cenkleri, Ebû Müslim-nâme, Hamzanâme, Muhammed Hanefi Cenklere, Saltuknâme...).

3. Menakıbnameler (Menâkıb-ı Hacı Bektaş Veli, Menâkıb-ı Kaygusuz Baba, Menâkıbü'l-Ârifîn, Vilâyetnâme-i Abdal Musa Vilâyetnâme-i Hacım Sultan, Vilâyetnâme-yi Otman Baba, Vilâyetnâme-yi Seyyid Ali Sultan, Vilâyetnâme-yi Sultan Şucauddin...).

F. Meddah ve Gerçekçi Halk Hikâyeleri (Acebnûş Benli Binnaz, Binbir Direk Batakhanesi, Bursalı Hoca Abdurrauf, Cevri Çelebi, Hikâye-yi Mansur, Hikâye-yi Sipâhî-yi Kastamonî, Letâifname, Tayyarzâde, Tıflî Efendi, Tıflî Efendi ile Kanlı Bektaş, Yağlıkçı Güzeli...) (84 hikâye).

G. Kaside / Serküşte / Türkülü hikâye

H. Serencam

I. Karavelliler.

2.2. Halk Hikâyelerinde Şekil ve Üslup

Türk halk edebiyatında gerek yazılı tespit edilmiş gerekse sözlü olarak varlığını sürdüren çok sayıda hikâye vardır. Bu eserler, nitelikleri ve içerikleri itibarıyla dört ana grupta toplanabilir:

1. Destanlar ve Halk Hikâyeleri,
2. Dinî / Cengî Hikâyeler,
3. Meddah ve Gerçekçi Halk Hikâyeleri,
4. Köroğlu Kolları.

Yukarıdaki başlıklar altında kendisine yer bulmuş Türk halk hikâyeleri aralarında bazı farklılıklar olsa da anlatıların çerçevesi genellikle şu başlıklar altında şekillenir:

1. Hazırlık bölümü
 - a. Zaman
 - b. Mekân
 - c. Ailenin tanıtımı
 - d. Çocuksuzluk
 - e. Çare arama
 - f. Ad verme
 - g. Eğitim
2. Âşık olma
 - a. Âşık olma
 - b. Saz çalma ve şiir söyleme yeteneğini kazanma
 - c. Sevgiliyi arama
3. Sevgiliyi isteme ve engeller
 - a. Memleketten ayrılma
 - b. Sevgilinin başkasıyla evlendirilmek istenmesi
 - c. Kahramanın geri dönüşü
4. Sonuç (Düğün).

Türk halk hikâyeleri *türkü* bakımından zengin ve bu oranda da kıymetlidir; rağbet görür. Hikâyeyi anlatanlar bunu bildikleri için hikâyenin uygun yerlerine hikâyeye bağlı kalarak birtakım türküler

eklerler. Bu, çoğu zaman ya bildiği bir türkü ya da kendisinin düzdüğü türkü şeklinde olur. Ancak hikâye anlatan eklediği manzum parçaları, sonradan olaya uygun olarak getirdiğini hissettirmek durumundadır. Aynı hikâyenin varyantlarında, farklı yerlerde, çeşitli vesilelerle aynı türkünün getirilmesi bundandır.

Türk halk hikâyelerinin *şekli* ve *üslubu* konusunda yapılan ilk çalışmalar batılı araştırmacılara aittir. Otto Spies'in yazdığı ve Behçet Gönül (Necatigil)'ün çevirdiği *Türk Halk Kitapları* (Türkische Volksbücher) adlı eserde şekil konusu, basma halk hikâyelerinden yararlanılarak ele alınmıştır. Aslında basma halk hikâyeleri ile sözlü gelenekte yaşatılan hikâyelerde şekil ve üslup birbirinden pek farklı değildir. Bunları sanat itibarıyla birbirine yaklaştıran hususlar, basma hikâyelerin sözlü hikâyelerden alınıp tabedilmeleri, diğeri de hikâye anlatıcılarının anlattığı birçok unsuru yazılı edebiyattan almasıdır. Söz gelişi şu formeller yazılı edebiyattan alınmıştır:

“Raviyan-ı ahbar ve nakılân-ı asar ve muhaddisan-ı rûzigâr, şöyle hikâyet böyle rivayet ederler ki...”

Hikâyeci, güzel bir kızı överken, kitaptan aldığı şu tasvir klişesine yer verir:

“Afet-i cihan, hükm-i Süleyman, bir karış gerdan, Zelha-yı sani, Yusuf-ı zaman, alı al, kırmızısı kırmızı, her kırmızısı değer yüz bin kırmızı (altın) Yanağına bir Şske vursan bal paluzesi (pelte) gibi, kırk gün kırk gece tim tim titrer.”

Bunun yanında kitaplardaki hikâyelerde rastlanılan şu klişe ibareler, buraya sözlü gelenekten geçmiştir.

Aldı bakalım ne dedi... Aldı oğlan... Aldı kız... Aldı Kerem... Aldı Garip...

Aldı bakalım içine aşk odu salan güzele Ali Şir ne söyledi, kız; ne cevap verdi. Biz ne diyelim, cemaatimiz ne dinlesin. Damağımız چراغ olsun, mert yakanız namert eline giriftar olmasın!

Burada Dirse Han, hatununa soylamış, görelim Hanım ne soylamış.

Basılmış halk hikâyeleri, kısalıkları bakımından sözlü gelenektekilere ayrılrılar. Hikâyeci sanatını icra ederken, hikâyeyi birtakım tasvir, tekrar, tekerleme, benzetme, yakıştırma sözleri gibi klişe sözlerle zenginleştirir, dolayısıyla hikâyeyi uzatır. Basılmış halk

hikâyelerinde bunlara pek rastlanmaz. Bu hikâyeler, iki cephede kendilerini gösterirler.

1. Sözlü geleneği yansıtanlar (Halk şairlerinin anlattığı hikâyeler),
2. Halk şairlerinin elinden çıkmadıkları anlaşılan (Tahir ile Zühre, Ferhat ile Şirin, Arzu ile Kamber, Leyla ile Mecnun, Gül ile Sitemkâr...) hikâyeler.

Sözlü gelenekteki halk hikâyeleri Doğu Anadolu Bölgesinde şu esaslar çerçevesinde anlatılırdı.

Saz-söz meclisinde, orada bulunan âşıklardan genç olanı birkaç tane usta malı okuduktan sonra sözü hikâye anlatacak olan âşığa verir.

Hikâyeci, önce bir *fasıl* yapar. Bu *fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün* ile söylenen bir *divandır*. Günümüz âşıkları bunu yine divan adını verdikleri 14, 15 ve 16 heceli şiirle icra ederler. Divanın kafiye düzeni koşmada olduğu gibidir. Divanı *tecnis*, onu da *tekerleme* adı verilen bir anlatı izler. Hikâyeci âşık, bildiği hikâyeleri söyler ve bunlardan hangisini isterlerse onu anlatabileceğini dinleyicilere sorar. Genel arzu hangi yönde ise âşık o hikâyeyi anlatmaya başlar. Önce *döşeme* veya *sersühane* denilen manzum-mensur karışımı bir eser okur. Buna Azerbaycan'da *üstadname* denilir.

Döşemeden sonra *koşma*, arkasından da *semaî* okunur. Okunan türkû, semaî veya koşmalar daha ziyade hikâyeci âşığın kendisini yetiştiren ustasına aittir. Böylelikle anlatıcı ustasını da yâd etmiş olur. Hikâyeci en sona *destan* okur. Okunan destan *pire*, *züğürtlük*, *iki avarat* tarzında mizahî bir destandır. Bunların arasında mutlaka *Köroğlu* söylemek gelenektendir. Hikâyeci âşık ve o mecliste bir başka âşık varsa *muamma* ortaya atar. Hikâye herhangi bir usta elinden çıkmışsa, bir başka deyişle musannif belli ise, onun hatırasına saygı duymak için aralarda onun türkülerinden, şiirlerinden örnekler vermek usuldendir. Bazı âşıklar, saz faslının bitiminde *döşeme* adı verilen *mensur tekerleme* söyler. Âşık, komik bir macera olan bu döşemeyi, kendi başından geçmiş gibi anlatır. Hikâyeden önce söylenen ve manzum-mensur bütün parçalar *döşeme* olarak nitelendirilir. Döşemeler sabit bir karakter göstermez, her parçası değişebilir.

Hikâyeci, asıl hikâyeyi anlatmaya *dua* ile başlar. Hikâyenin mensur kısmında hikâyeci, tam bir serbestlik içindedir, yani konunun ana hatları dışına çıkmamak şartıyla hikâyeyi istediği şekilde uzatıp kısaltabilir. Bu arada asıl hikâye arasında *karavelli* denilen müstakil bir hikâye

anlatılır. Birtakım atasözü, deyim, teşbih, mecaz, dua, beddua, yemin ve tekrar gibi sözlerle, söz gruplarıyla anlatımına zenginlik kazandırır, onu daha çekici hale getirir. Hikâyenin manzum kısımlarında herhangi bir değişiklik yapılmaz. Bunu yapmaya kalkan âşık hikâyeyi bilenler tarafından ikaz edilir, o âşığın adı kötüye çıkar.

Doğu âşıklarının (Azerbaycan, İran sahası) her türkünün her dördlüğünden sonra bir *bayatı* (mânî) söylemesi gelenektendir. Şayet Köroğlu kollarından birisi anlatılıyorsa ve sıra türküye gelmişse araya yine Köroğlu'nun başka bir kolundan 8 heceli türkünün bir dördlüğü getirilir. Hikâyeci, şayet âşık ise bu tarzda kendisinden de türküler okuyabilir. Gerek bayatı, gerekse Köroğlu olsun araya getirilen bu parçalara türkülerin *pişrevisi* denir.

Hikâyeler çoğu defa bir gecede bitmez. Bu hikâyenin hacmine göre 3-5-7... gece olabilir. Anlatım sırasında hikâyeci çay, sigara, kahve içmek için zaman zaman istirahat verir. İstirahatten sonra hikâyeye doğrudan başlanmaz. Hikâyeci nerede kalındığını topluluğa sorar. Usulen bu, hikâyeciye bırakılır. Yanılıp söyleyen kişiye hikâyeci, “Öyleyse sen anlat.” diyerek sazını ona verir. O da bunu yapamayacağı için cezasını / bahşisini vermek durumunda kalır. Âşık nerede kaldığını birkaç dörtlülle sazına sorar; ondan aldığı cevapla, kaldığı yerden hikâye devam eder. Hikâyenin ertesi gün başlamak üzere yarı bırakılan yerleri vardır ve bu kısım *yatılacak yer* olarak nitelendirilir. Hikâyeci yatılacak yere gelince; “Burada kalalım yarın devam ederiz.” gibi klasik bir söz söylemez; manzum olarak ifade eder. Sözgelişi Sivaslı hikâyeci Ahmet Bozkurt (1926-1991);

Bir sigara verin keşçiler

Tütünün zamanı geldi

Herkes kendi hanesine

Gitmenin zamanı geldi

Çağıl çağıl çağlar özler

Ciğirim ateşe közler

Yengelerim sizi gözler

Gitmenin zamanı geldi

*AHMED'im zihnim bulandı
Yarelerim pek sulandı
Uykular fır fır dolandı
Yatmanın zamanı geldi*

diyerek hikâyesine ara verir.

Hikâyenin sonunda kahramanlardan birine *güzelleme* söylenir. Neşeli bir türkü olan güzellemeye *toy* denir. Hasretler ve garipler için dua edildikten sonra “*Ustanızın adı Hıdır, elimizden gelen budur.*” diyerek hikâyeci hikâyesine son verir.

Hikâyelerdeki dil ve ifade, gelenekte olduğu gibidir. Ancak hikâyenin mensur kısımlarında ve irticalen söylenen şiirlerde hikâyecinin üslubu hâkimdir. Hikâyelerde zaman zaman rastlanan Arapça ve Farsça kelimeler ustadan çırağa geçmiş ve bilhassa klişe ibareler şeklindedir. Bu sebepten, anlatıcı âşık, anlamını bilmediği bazı sözleri telaffuz ederken bazen hataya düşer.

Halk hikâyeleri yapı itibarıyla nazım-nesir karışık bir özellik gösterir. Olayların anlatıldığı kısım mensur, önemli olaylar ve şiddetli hisler manzum olarak ifade edilir. Bu durumda hikâyeci, *dille söyleme* yerine *telle söylemeyi* tercih eder. Bu husus, hikâyenin saz ile anlatıldığı yörelerde daha çoktur. Diğer yörelerde -sazın eksikliğinden dolayı- manzum kısımlar gittikçe azalmıştır.

Anlatım türleri içinde, fıkra, menkıbe, hikâye, masal gibi türleri birbirinden ayıran en önemli sebep üsluptur. Halk hikâyelerinin manzum-mensur yapısı ile Sanskritçedeki *campular* benzerlik gösterir. Keza Mısır masallarında, Arap kabile menkıbelerinde, bilhassa Arap halk hikâyelerinde de aynı üslupla karşılaşırız. Hint *Jatakalar*ında ve Arap kabile menkıbelerinde asıl unsur nazımdır. Nesirden, nazmı açıklamak için yararlanılır. Arap *Bin Bir Gece Hikâyelerinde* ve halk hikâyelerinde ise aksi bir durum vardır. Yani asıl unsur nesir olup, nazım süs olarak yer alır. Türk Halk Hikâyeleri için de aynı durum söz konusudur. Türk Halk Hikâyeleri içinde az sayıda bir tek türkü etrafında meydana gelmiş Doğu Anadolu’da *serküşte* yahut *kaside* denilen türler de vardır. Güney de bunlara *bozlak* denir. Bozlaklarda asıl unsur nazım olup mensur hikâye kısmı, hikâyeyi, anlaşılır hale getirmek için kullanılır.

Halk hikâyeleri muhteva yönünden oldukça zengindir ve şu özellikleri ihtiva ederler:

1. Konusu genellikle aşk ve kahramanlıktır.
2. Hadiseler gerçek veya gerçeğe yakındır. Kimi zaman olağanüstülükler yer alır.
3. Hikâyenin asıl kahramanları genellikle tek olarak dünyaya gelirler.
4. Kahramanın dünyaya gelmesine sebep olan derviş/pir kahramanın ad almasında, âşık olmasında, sevgili için gurbete çıkmasında da rol üstlenir.
5. Kahramanlar birbirine bade içerek, resme bakarak, ilk gördüğünde yahut da birlikte büyümesine rağmen kardeş olmadıklarını anlayınca âşık olurlar.
6. Belli esaslar çerçevesinde anlatılır (Yukarıda bu konuya temas edilmiştir).
7. Hikâyenin bazı yerlerinde anlatıcı dinleyenler için dualar eder.
8. Kahramanın Hızır, at veya vefalı dostlardan oluşan yardımcıları vardır.
9. Kahramanlar zaman zaman insan dışı varlıklarla konuşurlar.
10. Hikâyeler genellikle sevgililerin vuslata ermesi ile sona erer.
11. Bazı hikâyeler gerçekten yaşamış bir âşığın hayatı etrafında teşekkül etmiştir.
12. Olaylar günümüz dünyasında cereyan eder.
13. Bazı hikâyelerde atlı-göçebe kültürünün özellikleri yer alır.
14. Hikâyelerin pek çoğu hemen hemen bütün Türk dünyasında anlatılır.
15. Anlatımı bir gece süren hikâyeler olmakla beraber 3, 5 gecede bitirilen hikâyeler de vardır.
16. Hikâyede asıl kahramanın dışında onun yakın çevresi, idareciler, yardımcı şahıslar, engelleyici şahıslar ve insan dışı varlıklar da yardımcı kahraman olarak yer alırlar.
17. Çoğunluğu manzum-mensur yapıdadır.
18. Hikâyelerde mekân, yaşanan dünyadır.

Halkın okuduğu manzum veya mensur destanî hikâyelere “Halk kitapları” adı verilmiştir. Kıraat meclislerinde okunan kitaplar da halk kitaplarından sayılmıştır. Mensur olanları *halk nesri* ile ortaya konulmuştur. İlk eserler XIII. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu kitaplar daha ziyade Arapçadan çevrilen ve dinî kahramanların efsaneleşmiş hayatlarını konu alan eserler şeklindedir. Bu eserler önceleri, yazma nüshalar çoğaltılmış daha sonra da taşbaskı olarak matbaalarda basılarak Anadolu’ya yayılma imkânı bulmuştur. Müslümanlığın yayılmasında ve ruhun heyecanlanması hususunda önemli rol oynamışlardır. Bilhassa kış mevsiminde ve akşamları okunurdu. Halkın uzun kış gecelerinde eğlencesi *meddah / kıssahan* denilen sanatçıların hikâyelerini yahut yazılı halk kitaplarını okumaktı. Kıraati düzgün olan birisi manzum hikâyeleri, sağa sola salınarak özel bir makamla okur, orada bulunanlar da büyük bir zevkle ve merakla dinlerdi. Okunan kitaplar, daha ziyade Hz. Ali’nin cenk kitapları idi. Bunun yanında *Ahmediye, Battal Gazi, Billur Köşk Hikâyesi, Cımcime Sultan Hikâyesi, Geyik Destanı, Güvercin Destanı, Hamzanemeler, Hz. Süleyman ve Saba Melikesi, İbrahim Edhem Hikâyesi, Kesikbaş Hikâyesi, Kız Destanı, Maktel-i Hüseyin, Mevlit, Muhammed Haneş Cengi, Eba Müslim Cenklere, Danişmend Gazi, Muhammediye, Varaka ile Gülşah, Veysel Karani, Yedi Âlimler, Yusuf ile Züleyha* gibi kitaplar, halkın yüzyıllar boyu ilgi gösterdiği kitaplar olmuştur.

2.3. Halk Hikâyesi Resimleri

Halk hikâye kitaplarında yer alan resimler. 1457’de matbaanın icat edilmesinden 272 yıl sonra yani 1729’da ülkemizde ilk kitap baskısı yapılmıştır ve bu kitap Yirmisekiz Çelebizade Sait Mehmet ile Müteferrika İbrahim Efendi’nin birlikte bastıkları *Vankulu Lügati*’dir. 1831 yılında da Henry Cayol tarafından litografi (taşbaskı) tekniği ile Mehmet Hüsrev Paşa’nın Nuhbetüttalim adlı eseri basılmıştır.

Halk resmi ile ilgili ortaya konulmuş eserler ve yazarlar Söz konusu olduğunda şu çalışmalar ilk akla gelenlerdir:

Malik Aksel’in *Ülkü ve Kültür Dünyası* dergilerindeki yazıları ile *Türklerde Dinî Resimler* (İstanbul 1967) ve *Anadolu Halk Resimleri* (İstanbul, 1960); Şahabettin Uzluk, *Melevilikte Resim, Resimde Mevleviler* (Ankara, 1967); Günsel Renda’nın *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı* (Ankara, 1977); Rüçhan Arık’ın *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* (Ankara, 1976); Selim Nüzhet Gerçek’in *Türk Taş Basmacılığı* (İstanbul, 1939); Gregorie Zellich’in *Notice Historique sur la lithographie*

et sur origines de son introduction en Turquie (Paris, 1895); Otto Krüger'in *Die Lithographische Verfahren und der Offset Druck* (Leipzig, 1929).

Halk hikâyesi kitaplarının genellikle İstanbul'da taşbaskı tekniği ile basılmaya başlamasından itibaren hikâye metninin aralarına okuyucuyu monotonluktan kurtarmayı amaçlayan, muhayyilesini canlandıran onun hikâye ile bütünleşmesi sağlayan resimler de konulmaya başlanmıştır.

Bu tarz yaklaşım daha önceleri yazma eserlerde, minyatürlerle sağlanıyordu. Söz konusu resimli kitaplar; Davetname, Leylâ ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı, Seyfülmlük, Âşık Garip, Varaka ile Gülşah, Âşık Ömer, Şah İsmail, Şapur Çelebi, Tıflî Efendi, Mahmut ile Elif, Hüsrev ile Gül Banu, Köroğlu, Nasreddin Hoca, Bekçi Baba, Afyon Tiryakilerinden, Battal Gazi, Muhammediye... gibi kitaplardır. Kitaplardaki resimlerin çoğu usta ressamların elinden çıkmayan, sanat kaygısı güdülmemiş, acemice çizilmiş resimlerdir.

Malik Aksel'in Anadolu Halk Resimleri adlı kitabın önsözünde M. Ş. İbşiroğlu halk resimlerinin ruhu konusuna temas ederken şunları ifade eder:

"Halk resimlerine bakarken, benzetme ve taklit hevesiyle değil, inanç ve düşüncelerin resim diliyle anlatılması için bunların yapıldığını göz önünde tutmalıyız. Resim burada bir şeyin benzerini vermiyor, halk muhayyilesinde yaşayan bir tasavvuru, bir fikri tanıtıyor bize. Böylece, meselâ Muhammediyelerde, Miratülmahşer veya Eşkâl-i Heyet-i İslâm gibi eserlerde türlü adlar taşıyan birtakım geometri biçimleriyle karşılaşırız ki, bunlar İslâm dininin esaslarını gösteren remizlerdir. Resim burada bir işaret oluyor, tıpkı yazı gibi mücerret bir nakış hâlini alıyor. Bazen tarikatlarda harflerle meydana getirilen insan tasvirlerinde bu mücerret nakış yumuşuyor, işaret ve tasvir birbirine karışıyor. Fakat halk resmi, tamamıyla tasvirici imiş gibi görüldüğü zamanlarda bile, gerçekte bir işaret ve sembol dilidir."

Çizeni belli olmayan ve acemi birisi tarafından çizilen bu resimler, yalın ve basit çizgilerden oluşur. Kimi resimlerin altına konu ile ilgili; "Kerem'in Kayseri'ye gelip dışlarını çektiği resmidir." "Âşık Garib'in makbareler arasında namaz kıldığının resmidir." "Şah İsmail'in Arap ile resmidir." "Şapur Çelebi'nin hamamda yıkandığının resmidir." tarzında cümleler yazılıdır.

Kaynakça:

Aksel, Malik, *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, 190 s.

Albayrak, Nurettin *Dinî Türk Halk Hikâyelerinden Geyik, Güvercin ve Deve Hikâyeleri-Kaynakları ve Metin Tesisi*, İstanbul, 1993, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Albayrak, Nurettin, "Türk Halk Hikâyelerinin Genel Özellikleri, Tasnifi ve Taş Baskısı Halk Hikâyelerine Bazı Katkılar", *Osmanlı Araştırmaları XXVI - Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan II*, İstanbul, 2005, S. 39-49.

Alptekin, Ali Berat, "Halk Hikâyeleri", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 22, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 313-646.

Alptekin, Ali Berat, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayını, Ankara, 1997.

Aslan, Ensar, *Halk Hikâyelerini İnceleme Yöntemleri, Yaralı Mahmut Hikâyesi Üzerinde Bir İnceleme*, Dicle Üniversitesi Yayını, Diyarbakır, 1990.

Aytaç, Pakize, *Realist Halk Hikâyelerinden Tayyazâde Hikâyesi ile Hançerli Hanım Hikâyesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Ankara, 2003.

Bali, Muhan, *Ercişli Emrah ile Selvihan Hikâyesi*, Ankara, 1973.

Başgöz, İlhan, "Türk Halk Hikâyelerinin Yapısı", (Çev. Serpil Cengiz), *Folklor / Edebiyat*, S. 14: 1998, s. 85-98.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.

Boratav, Pertev Naili, *Köroğlu Destanı*, İstanbul, 1931.

Derman, Gül, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

Duymaz, Ali, "120. Yılında Halk Hikâyesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış", *AKAD*, S. 3, Mayıs 2014, s. 1.-23.

Duymaz, Ali, *Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Elçin, Şükrü Murat, *Kerem ile Aslı Hikâyesi*, Ankara, 1949.

Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Görkem, İsmail, *Halk Hikâyeleri Araştırmaları / Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikâye Repertuvarı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

Güloğlu, Faruk Rıza, *Halk Kitaplarına Dair*, İstanbul, 1937.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türkleri Âşık Muhitleri*, Eser Ofset Yayınları, Erzurum, 2006.

Kaplan, Mehmet-Mehmet Akalın-Muhan Bali, *Köroğlu Destanı*, Ankara, 1973.

Kaya Doğan, *Kültürümüzde Dinî ve Cengî Hikâyeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.

Kaya, Doğan, *Meddah ve Gerçekçi Halk Hikâyeleri*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2021.

Kaya, Doğan, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Kaya, Doğan, *Türk Dünyasında Köroğlu Kolları*, Ankara, 2023.

Korkmaz, Kürşat M, *Çukurovalı Âşık Mehmet Demirci (Köroğlu)'nin Hikâye Anlatıcılığı Üzerine Bir Araştırma*, Elazığ, 2003, (Fırat Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi).

Köprülü, Fuat, *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, İstanbul 1930.

Makas, Zeynelabidin, *Yaralı Mahmut ile Mahbub Hanım Hikâyesi*, Doktora ön Çalınması, Erzurum, 1979.

Nutku, Özdemir, *Meddahlık ve Meddahlık Hikâyeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

Oğuz, M. Öcal, *Halk Hikâyeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara, 2008. (yayimlar@kulturturizm.gov.tr)

Özön, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman*, İstanbul, 1936.

Saçkesen, Ahmet, *Yaşayan Âşıklardan Derlenen Halk Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003

Sakaoğlu, Necdet, “*Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları*”, *Tarih ve Toplum*, S. 18, 1985, s. 38.

Sakaoğlu, Saim, *Halk Hikâyeleri*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2011.

Spies, Otto, *Türkische Volksbücher*, Leipzig, 1929 (Çev. Behçet Gönül, *Türk Halk Kitapları*, İstanbul, 1941).

Tan, Nail, “Türk Dünyası Âşık ve Tekke Edebiyatlarında Hayatları Çevresinde Halk Hikâyesi Oluşmuş Halk Şairleriyle İlgili Bilgilere Katkılar”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 30, Güz 2010, s. 49-63.

Tülüce, Ozan, *Çukurovalı Âşık Mustafa Köse'den Derlenen Türkülü Hikâyeler*, (İnceleme – Metinler), Kayseri, 2005, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Türkmen, Fikret, *Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, Ankara, 1974.

Türkmen, Fikret, *Tahir ile Zühre*, Ankara, 1983.

Türkmen, Fikret-Cemiloğlu Mustafa, *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009,

Türkmen, Fikret-Mete, Taşlıova-Nail Tan, *Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

2.4. Hikâyeci / Musannif

Hafızasında hikâyeye olan veya hikâyeye tasnif edebilen ve hikâyeci âşık olarak nitelendirilen *musannif* âşıkların Türk hikâyelerinin yaşatılmasında ve zenginleştirilmesinde önemli rolleri olmuştur.

Edebiyatımızda bir musannif tarafından tasnif edilmiş olan hikâyelerden bazıları şunlardır:

Dikmetaşlı Dede Kasım: *Ali Yâr, Cihan ile Abdullah, Masum.*

Göğçeli Elesker: *Hecer Hanım.*

Ardanuçlu Efkârî: *Abdullah Şah, Kandeharlı Burhan Şah, İbrahim Şah.*

Arpaçaylı Mehmet Kasım (Hicranî): *Ahmet, Ferman Bey, İmran / Sefil İmran, İskender, Kenanî, Ummanî.*

Çıldırılı Şenlik: *Lâtif Şah, Salman Bey ile Turnatel, Sevdakâr ile Gülenaz.*

Posoflu Âşık Üzeyir (Fakirî): *Ahmet Han, Mustafa Bey.*

Erzurumlu Ruhanî: *Nergis Hanım, Zülbiye Hatun, Yetim Esmâ, Yusuf Çavuş.*

Mevlüt İhsanî: *Bedri Sinan ile Mahperi, Böyle Bağlar, Küçük Ali ile Züleyha, Kürşad Bey, Nahide ile Nizam, Sail Bey, Seyfet Çavuş ile Şlîz Hanım, Ülker Sinan, Zafer ile Mahfiruz.*

Murat Çobanoğlu: *Saraç İbrahim, Hamit Han ile Melek Sultan, Ahmet ile Mehmet, Cünun ile Dertli Sultan, Murat Han ile Peri, Adil Şah ile Lale Sultan, Pervane, Emri Eraslan, Âşık Tüccarî, Bayburtlu İrşadî, Yaralı Şahin, Diyarbakırlı Hüseyin.*

Posoflu Âşık Üzeyir (Fakirî): *Ahmet Han, Mustafa Bey.*

Posoflu Müdamî: *Ali Şîr ile Gül, Öksüz Vezir, Yaralı Top, Dürr-i Geylan.*

Reyhanî: *Âşık Gürunî.*

Şeref Taşlıova: *Kırk Çeşmeli Şehir, Bağdat ile Hafız, Gülistan ile Süleyman.*

Tutaklı Divanî: *Muradî, Ömerî.*

Halk hikâyesi anlatma geleneği günümüzde Erzurum, Kars ve Ardahan gibi illerde hayatîyetini devam ettirmektedir. XX. yüzyılın ortalarına kadar hikâyeye anlatma geleneğinin sürdürüldüğü Doğu

Anadolu, İç Anadolu, Güney ve Güney Anadolu'da artık hikâyeler anlatılmamaktadır. Geçmişte saz meclislerinde hikâye anlatan önemli âşıklar ve kaynak şahıslardan öne çıkan isimlerin bazıları şunlardır:

Erzurum: Âşık Mikdat, Behcet Mahir, Cemal Alper, Hüseyin Yazıcı (Sümmanioğlu), İhsan Yavuz, İshak Kemalî, Mehmet Sarıgül, Mevlüt Aktaş, Mevlüt İhsanî, Mikdat, Mustafa Aydın, Nuri Çırağı, Nusret Yazıcı, Rahim Sağlam, Reyhanî, Ruhanî, Hüseyin Sümmanioğlu, Yakup Temel.

Ardahan, Kars, Ağrı, Iğdır: Alaattin Zaman, Ali Rıza Ezgi, Âşık Gülistan, Bayram Denizoglu, Bayram Köroğlu, Celal Bulut, Tutaklı Çağlayan, Dursun Kılıç (Cevlanî), Erzade Kapan, Feridun Kolal, Tutaklı Gamgüder (Abdulkadir Kılıç), Gülistan Çobanoğlu, Hasretî, Hicranî, Hasan Turan, İlhamî Demir, İslâm Erdener, Posoflu Feryadî, İsmail Azeri, Laçın Aladağlı, Lütfi Aydın, Mahmut Karataş, Maksut Koca, Arpaçaylı Mehmet Kasım, Mihmanî (Muhittin Cuya), Mirze Aybirdi, Muharrem Aslan, Murat Çobanoğlu, Murat Karahanlı, Sabit Müdamî, Nevruz Ali Çiçek, Nusret Yurtmal, Pünhanî, Sabri Yokuş, Kağızmanlı Sezaî, Şenlik, Şeref Taşlıova, Şevki Halıcı, Posoflu Üzeyir (Fakirî), Veysel Karani Yıldız.

Sivas: Ahmet Bozkurt, Ahmet Turan Ünel, Bekir Erdem, Osman Taş, Recep Altay, Talip Kılıç.

Çukurova: Abdal Seydihan, Ahmet Cihan, Âşık Mahmut, Âşık Feymanî, Deli Mustafa, Gül Ali, Güllü Kâhya, İbrahim Tülüce (Tulug İrbâm), İspir Onbaşı, Karayiğit Osman, Kır İsmail (İsmail Tabak), Kirik Ali (Ali Altun), Mehmet Demirci, Mehmet İper, Mehmet Köse, Mehmet Öztürk, Mehmet Ova, Mehmet Tülüce (Kulaçkollu Mehmet Ağa), Mustafa Çubuk, Mustafa Köse, Üdülü Musduk, Yusuf Sıra.

Gaziantep: Baraklı Âşık Mahgül (Mehmet Kılıçoğlu)

Van: Ahmet Poyrazoğlu, Baraklı Âşık Mahgül, Değirmenci Recep, Dertli İbrahim, Sait Uzunarslan, Ümitcan İlhan

Erciş: Ali Arslan, Muhyittin Sadık.

Artvin: Efkarî

Kahramanmaraş: Hacı Ali Özturan, Muhittin Ateş.

Hikâyenin manzum kısımların farklı ezgilerle söylenmesi ile hikâye akıcılık kazanır. Hikâyeci âşıklar hikâye anlatırken âşık *makamları*

icra ederler. Bunlar Doğu'da *zarıncı, sarıtel, atüstü, dübeyt, dilgemi, memmedbağırı, şikeste, yanikkerem* gibi makamlardır. Az da olsa sesi güzel olmayan bazı âşıklar, yanlarına güzel sesli genç âşıkları alarak, hikâyenin türkölü kısımlarını onlara söyletir. Anadolu'nun doğusunda ve kuzeydoğusunda hikâye anlatmak âşıklığın vecibelerinden sayılır. Bu bakımdan hemen hemen bütün âşıkların ustalarından öğrendiği veya kendilerinin tasnif ettiği hikâyeler vardır.

Peygamber kıssalarını, gazve ve hikâyelerini, evliya menkıbelerini okuyan veya anlatan *kıssahan*ların hikâyecilik geleneğinin yaşatılmasında önemli payı vardır. Bunlar kimi zaman *şehnamehan* yahut *meddah* olarak da adlandırılmıştır. Kıssahanlar, XIV. yüzyıldan itibaren saraylarda İskendername, Salsalname, Hamzaname, Antername, Süleymanname ve Rüstemname gibi dini-destanî hikâyeler anlatarak halkın kahramanlık ve itikadi zevkini yerine getirmiş, bu eserler aynı zamanda didaktik hüviyette eserler olduğu için bir yandan da halka birtakım mesaj ve öğütler verme vazifesini yerine getirmişlerdir. Söz konusu eserlerde ön planda olan kahramanlık, zayıftan yana olma, dürüstlük gibi hasletler Müslüman Türk halkı tarafından hemen kabul görmüş, halk, bir bakıma duygu ve inancını bulduğu bu eserleri hemen kabullenmiş, benimsemiş; böylelikle dinî-destani eserlerin yüzyıllar boyu nesilden nesle yaşamasına imkân sağlamıştır.

Seyirlik halk oyunlarının ortak öğelerinden bazılarını hikâyecilik becerilerine katarak, tek aktörlü bir oyunun özelliklerini kazandırmaya çalışan meddahlar, genellikle gerçekçi halk hikâyeleri anlatmışlardır. Edebiyatımızda tespit edilmiş 85 kadar meddah hikâyesi mevcuttur.

2.5. Âşıkların Hayatı Çevresinde Oluşmuş Türk Halk Hikâyeleri

Destan ve halk hikâyesi repertuarında bazı âşıkların hayatları etrafında teşekkül etmiş olan destanlar / hikâyeler / serencamlar ayrı önemi haizdir. Bunlardan Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Tataristan, Gagavuzeli, Bulgaristan, Uygur Özerk Bölgesi ve İran'da vücut bulmuş anlatıları Nail Tan *Türk Dünyası Âşık ve Tekke Edebiyatlarında Hayatları Çevresinde Halk Hikâyesi Oluşmuş Halk Şairleriyle İlgili Bilgilere Katkılar* adlı makalesinde şöyle tespit etmiştir:

A. Türkiye

Yunus Emre (13. Yüzyıl): Yunus Emre Hikâyesi,

Abdal Musa (14. Yüzyıl): Abdal Musa Sultan Hikâyesi,

Kaygusuz Abdal (14-15. Yüzyıl): Kaygusuz Abdal Hikâyesi,

Âşık Garip (16. Yüzyıl): Destan-ı Hikâye-i Maksud, Âşık Garip, Âşık Garip ile Şahsenem, Âşık Garip ile Bezirgân Kızı, Mısır Şehrinde Zuhur Eden Âşık Garip, Âşık Garip'in Oğlu, Âşık Garip'in Torunu hikâyeleri,

Tahir Mirza (16. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Tahir ile Zühre, Tahir Mirza ile Zühre Banu hikâyeleri,

Âşık Cünun (16-17. yüzyıl): Cünun ile Dertli Sultan Hikâyesi,

Köroğlu (16-17. Yüzyıl): Bolu Beyi Kolu, Oltu Kolu gibi yaklaşık yirmi dört kol,

Kurbanî (16. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Âşık Kurbanî, Kurbanî ile Peri (Perizad) hikâyeleri,

Âşık Kerem / Kerem Dede (16-17. Yüzyıl): Kerem ile Aslı, Böyle Bağlar, Erzincan Bağları hikâyeleri,

Tufarganlı Abbas (16-17. Yüzyıl, Azerbaycan): Tufarganlı Abbas, Tufarganlı Abbas ile Gülgez Peri hikâyeleri,

Karaca Oğlan (17. Yüzyıl): Karaca Oğlan, Karaca Oğlan ile Karakız, Karaca Oğlan ile Benli Kız, Karaca Oğlan ile Yayla Güzeli, Karaca Oğlan ve Sayıl Oğlu, Karaca Oğlan'ın Âşık Olması, Çukurovalı Karaca Oğlan (İspir Onbaşı ve Karayiğit Osman anlatmaları) hikâyeleri,

Kul / Han Mahmut (17. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Mahmut ile Nigâr, Han Mahmud hikâyeleri,

Âşık Abdullah (17. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Cihan / Cahan ve Abdullah Hikâyesi,

Ercişli Emrah (17. Yüzyıl): Emrah ile Selvi / Selbi / Selvi Han Hikâyesi, Hasta Hasan (18-19. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Hasta Hasan Hikâyesi.

Vanlı Gökçek Rıza (18. Yüzyıl): Vanlı Gökçek ve Mahperi (Perizad) Hikâyesi,

Âşık Valeh (18. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Valeh ile Zernigâr Hikâyesi,

Dadaloğlu (1785-1868): Dadaloğlu, Dadaloğlu ile Cerit Beyi'nin Savaşı, Dadalı Bey, Avşarların Cadıoğlu'nun Askerleriyle Kavgası, Dadaloğlu ile Kral Kızı, Dadaloğlu ile Gavur Kızı, Dadaloğlu ile Emmi Kızı, Dadaloğlu ile İsa Güzeli hikâyeleri,

Âşık İrfanî (18-19. Yüzyıl): İrfanî Hoca ile Türkmen Kızı Hikâyesi, Âşık Tüccarî (1720-1805): Âşık Tüccarî Hikâyesi,

Âşık Öksüz Ali (18-19. yüzyıl): Öksüz Ali Hikâyesi,

Âşık Mayıl (18-19. yüzyıl): Mayıl Hikâyesi,

Yahya Bey Dilgem (18-19. Yüzyıl, Azerbaycan kökenli): Yahya Bey Dilgem Hikâyesi,

Âşık Yeğen Ali (18-19. Yüzyıl): Yeğen Ali Hikâyesi,

Âşık Şamilî (1814-1850): Şamilî Hikâyesi,

Âşık Elbeylioğlu (19. Yüzyıl): Elbeylioğlu Hikâyesi,

Âşık Halil (19. Yüzyıl): Âşık Halil Hikâyesi,

Âşık Güferî (19. Yüzyıl): Güferî'yle Ahmet Bey Hikâyesi,

Âşık Abdurrahman (19. Yüzyıl): Âşık Abdurrahman ve Safiye Hikâyesi, Deli Boran (19. Yüzyıl): Deli Boran Hikâyesi,

Gündeşlioğlu (19. Yüzyıl): Gündeşlioğlu, Gündeşlioğlu ile Vezir Kızı Elmas Hikâyeleri,

Bayburtlu İrşâdî (1803-1873): İrşâdî Hikâyesi,

Âşık Elesger (1821-1926, Azerbaycan kökenli): Elesger'nen Hecer Hanım Hikâyesi,

Yusufelili Muhibbî (1823-1968): Muhibbî ile Esmahan Hikâyesi, Üzeyir Fakirî (19. Yüzyıl): Kara Gelin Hikâyesi,

Yusufelili Mahirî (1850-1914): Mahirî ile Mâhitâban Hikâyesi,

Âşık Şenlik (1854-1913): Âşık Şenlik Kılıççı Mustafa Karşılaşması, Kars'ın İşgali, Şenlik'in Revan Seyahati ve Ölümü, Âşık Şenlik-Sümmanî Karşılaşması, Âşık Şenlik'in Macerası, Âşık Şenlik-Zülalî karşılaşması hikâyeleri, serencamları,

Âşık Sümmanî (1860-1915): Sümmanî, Sümmanî Baba, Sümmanî Baba'nın Âşık Olması, Elmas ile Kahraman, Sümmanî ile Gülperi / Perizad Hikâyeleri,

Şarkışlalı Agâhî (1860-1921): Agâhî Baba Hikâyesi,

Âşık Minhacî (1862-1901): Minhacî ile Ağgelin Hikâyesi,

Âşık Kahraman (1863-1944): Kars'ın Kurtuluş Destanı Serencamı, Afşinli Âşık Hüseyin (19-20. Yüzyıl): Âşık Hüseyin ve Acem Kızı,

Âşık Hüseyin ve Türkmen Kızı, Âşık Hüseyin ve Benli Döne hikâyeleri,

Posoflu Zülalî (1873-1959): Zülalî'nin Memleketine Dönüşü Serencamı,

Bardızlı Nihanî (1885-1967): Âşık Nihanî ile Ceylan Hanım Hikâyesi, Kağızmanlı Recep Hıfzı (1892-1918): Sefil Baykuş / Kağızmanlı Hıfzı Hikâyesi,

Talibî Coşkun (1898-1976): Talibî ile Keklik Emine Hikâyesi,

Ardanuçlu Efkârî (1900-1980): Efkârî ile Nazmiye Hikâyesi,

Ali İzzet Özkan (1902-1981): Ali İzzet, Ali İzzet ve Oğlu Hüseyin Hikâyeleri,

Bayburtlu Hicranî (1908-1970): Bayburtlu Hicranî-Behçet Mahir Karşılaşması Serencamı,

Posoflu Müdamî (1918-1968): Müdamî'nin Hastalanması Serencamı,

Mevlüt İhsanî (1928-): Âşık Mevlüt İhsanî ve Sakine (Saniye) Hikâyesi,

Şeref Taşlıova (1938-): Âşık Şeref Gurbet Ellerde, Âşık Şeref'in Kırgızistan Seyahati serencamları,

Âşık İhsanî (Sırlıoğlu, 1930-2009): İhsanî ve Güllüşah, Âşık İhsanî Güllüşah'ın Ardında hikâyeleri,

Âşık İsmetî (1934-): Âşık İsmetî ve Kapı Güzeli Hikâyesi,

Âşık Meydanî (1942-): Elif ile Celalî, Meydanî ile Ülger, Melike Sultan ve Gıyabî hikâyeleri.

B. Azerbaycan

Miskin Abdal (1430-1535): Miskin Abdal-Senuber, Miskin Abdal'nın Şah İsmail destanları,

Âşık Nevruz (15. Yüzyıl?): Novruz, Novruz-Gendab destanları,

Hatayî / Şah İsmail (1487-1524): Miskin Abdal'nın Şah İsmail Destanı, Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir-Zöhre Destanı,

Âşık Gurbanî (16. yüzyıl): Gurbanî, Gurbanî'ynen Peri destanları, Âşık Garip (16. Yüzyıl): Âşık Gerib, Şahsenem-Gerib destanları,

Âşık Cünun (16. Yüzyıl, Türkiye kökenli): Âşık Cünun, Koroğlu'nun Türkmen Seferi destanları,

Âşık Şirin (16. Yüzyıl): Şirin-Birçek Hanım Destanı,

Koroğlu / Koroğlu (16-17. yüzyıl): 28 Kol Destanı yayımlanmıştır.

Dede Kerem / Kerem Dede (16-17. Yüzyıl, Türkiye kökenli): Esli-Kerem Destanı,

Tufarganlı Abbas (16-17. Yüzyıl): Abbas-Peri, Tufarganlı Abbas-Gülgez Peri destanları,

Âşık Abdulla (17. Yüzyıl): Cahan / Cihan-Abdulla Destanı,

Gul / Kul Mahmud (17. yüzyıl): Gul Mahmud-Nigâr, Gul Mahmud, Sevgili Mahmud destanları,

Sarı Âşık (17. Yüzyıl): Yahşı-Âşık Destanı,

Âşık Emrah (17. Yüzyıl, Türkiye kökenli): Emrah, Ezetinli Emrah, Emrah-Selvinaz destanları,

Karaca Oğlan (17. Yüzyıl, Türkiye kökenli): Gul Mahmud, Gul Mahmud-Nigâr destanlarında birer epizot,

Yusuf Cemal (17. Yüzyıl): Tûti-yi Şirin Sühan-Yusuf Cemal Destanı,

Han Çoban (18. Yüzyıl): Han Çoban Destanı,

Heste / Hasta Gasım (?-1779): Heste Gasım, Molla Gasım, Heste Gasım ve Meleksima destanları,

Soltan Ağsulu (1700-1807?): Soltan-Kevser / Kövser Destanı,

Vanlı Göyçek (18. Yüzyıl, Türkiye kökenli): Vanlı Kuçek, Vanlı Kuçek-Perizad destanları,

Telim Han (1742-1829): Üstad Telim Han, Telim Han-Şahsenem Destanları,

Ağ Âşık (1754-1860): Ağ Âşık Senuber / Süsenber Destanı,

Âşık Valeh Abdal-Gülablı (1776-1834): Âşık Valeh-Zernigâr Destanı,

Heste / Hasta Hasan (18-19. yüzyıl): Heste Hasan'ın Hosbiya Beyleri'ne

Şikâyeti, Heste Hasan'ın Daşdıgullar Seferi destanları,

Yehya Bey Dilgem (18-19. yüzyıl): Dilgem Destanı,

Baba Şirvanî (18-19. yüzyıl): Âşık Baba ve Ceyran, Baba'nın Derbend Seferi destanları,

Âşık Necef (18-19. Yüzyıl): Necef-Perizad Destanı,

Alı Mirzeoğlu (1801-1901): Âşık Alı'nın Türkiye Seferi,

Âşık Alı-Esmer Hanım, Hoca Hüseyin'in Âşık Alı'ya At Bağışlaması destanları.

Hüseyin / Hüseyin Şemkirli (1811-1891): Hüseyin ve Bey Çoban, Hüseyin'in

Nahçıvan Seferi, Hüseyin'in Göyçe Seferi destanları,

Âşık Hesenalı (19. Yüzyıl): Âşık Hesenalı-Gülenber Serencamı,

Âşık Molla İsmayıl (19. Yüzyıl): Âşık Molla İsmayıl-Bedircahan Serencamı,

Âşık Elesger (1821-1926): Elesger'nin Sehnebanı, Elesger'in Türkiye Seferi, Elesger Karabağlıların Yaylağında, Elesger'in Karakoyunlu Seferi,

Elesger'in Deli Alı'nın Toyuna Gelmesi, Elesger Yanşağda, Elesger'nen Hacer Hanım, Elesger'nen Âşık Nesib'in Karşılaşması, Elesger'nen Şemkirli Âşık Hüseyin'in Karşılaşması, Elesger'nen Mir Mecid Ağa'nın Karşılaşması, Elesger'nen Şair Nağı, Ana Hanım'ın Küsmesi, Elesger'in Karabağ Seferi, Elesger'in İrevan Seferi, Elesger Kelbecer'in Kılıklı Köyünde, Koca Âşık, Değirmenci Âşık destanları,

Recep Ehraglı (1825-1900?): Âşık Recep-Hürü / Huri Destanı,

Âşık Musa (1830-1912): Âşık Musa'ynan Meleknisa Hanım, Âşık

Elesger'le Âşık Musa'nın Türkiye Seferi destanları,

Âşık Çobankereli Cefer (19. Yüzyıl): Çobankereli Cefer-Terlan Hanım Destanı,

Âşık Memmedcefer (19-20. Yüzyıl): Âşık Memmedcefer-Sehne Hanım Serencamı,

Çolvan / Çoban Mehmed Almemmedoğlu (1853-1937): Mehmed'len Gürcü Kızı / Mehmed-Selvi / Selmi Hıraman, Mehmed'in Kars Seferi,

Mehmed'in Çelebyan Seferi destanları,

Molla Cuma (1854-1920): Cuma ve Könül / Gönül Sayyad ve Sayalı destanları ve *Şeki Folkloru* kitabındaki sekiz serencam,

Âşık Şenlik (1854-1913, Türkiye kökenli): Âşık Şenlik'in Mumuhan Seferi, Âşık Şenlik'in Nesib / Nesif'nen Karşılaşması ve Nesib'in Ona Çırac Olması serencamları,

Şair Kâzım (1857-1937): Şair Kâzım-Nazlı / Nazdı Hanım Destanı,

Usta Abdulla (1858-1943): Usta Abdulla-Minaye Destanı,

Çorru / Çorlu Mehmed (1860?-1940?): Çorlu Mehmed'in Suhara Seferi Destanı,

Hüseyin / Hüseyin Bozalganlı (1864-1940): Âşık Hüseyin'in Tiflis Seferi Destanı,

Âşık Nesib / Nesif (1874-1935?): Âşık Şenlik-Nesib Karşılaşması ve Nesib'in Ona Çırac Olması, Nesib'in İrişdi Seferi, Nesib'in Tepeköy Seferi, Nesib'in İrevan Seferi, Nesib'in Öysüz Seferi, Nesib'in Tüccar Söyün'le Karşılaşması destanları,

- Kaçak Yusif / Yusuf (19-20. Yüzyıl): Deli Yusif Destanı,
Cavad Hüseyinov (1879-1967): Şair Cavad'ın Aran Seferi Destanı,
Heyyat Mirze (1885-1922): Mirze-Nazenin Destanı,
Hesen / Hasan Heyallı (1885-1966): Şair Hesen Heyallı'ynan Ağdabanlı
Âşık Şemşir (1893-1980) Karşılaşması Serencamı,
Mirze Semed / Samed (1890-1981): Zernişan-Mirze Semed Destanı,
Şemşir Gocayev (1893-1980: Şemşir-Sanuber Hesen Heyallı'ynan Ağdabanlı Âşık Şemşir'in Karşılaşması destanı, serencamı
İbrahim Kuşçulu (1895-1943): Âşık İbrahim-Bozalğanlı Hüseyin Karşılaşması Destanı,
Növres İman (1903-1933): Növres / Nevres İman'ın Tiflis Seferi Destanı,
Yusif Yusifov (1909-1980): Âşık Yusif-Âşık Seyyah Karşılaşması Serencamı,
Hüseyin Cavan (1916-1985): Âşık Hüseyin ve Sevinç Destanı,
Hesen / Hasan Sevdalı (1934-): Sevdalı Hasan-Mehriban Destanı.

C. Türkmenistan

- Köroğlu (10. Yüzyıl): Göroğlu / Keroğlu Dessanları,
Âşık Garip (16. Yüzyıl): Şahsenem-Garip Dessanı,
Âşık Kerem (16. Yüzyıl): Aslı-Kerem Dessanı,
Tahir Mirze (16. Yüzyıl): Zöhra-Tahir Dessanı,
Karaca Oğlan (17. Yüzyıl): Garacaoglan Dessanı.

Ç. Kazakistan

- Köroğlu (10. Yüzyıl): Korugılı (Köru) Kolları,
Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir-Zuhra Destanı.

D. Özbekistan

- Şehsanam ve Garib Destanı,

Köroğlu (10. Yüzyıl): Goroglı destanları (Goroglining Tugılışı, Çembil

Kemeli gibi),

Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir-Zuhra Destanı.

E. Rusya Federasyonu-Tataristan Cumhuriyeti, Tobol Tatarları

Âşık Garip (16. Yüzyıl): Şahsenem Hem / Bilen Garip Kıssası,

Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir Bilen Zühre Kıssası / Kıssa-i Tahir ile Zühre,

Köroğlu (16-17. Yüzyıl): Kurnın Ulı / Kurulu gibi Köroğlu kol destanları.

F. Moldova / Gagavuz Eli

Köroğlu (16. Yüzyıl): Köroğlu kolları,

Âşık Garip (16. Yüzyıl): Âşık Garip Hikâyesi.

G. Ukrayna / Kırım Özerk Cumhuriyeti Tatarları

Köroğlu (16. Yüzyıl): Kol destanları,

Âşık Garip (16. Yüzyıl): Âşık Garip Hikâyesi,

Âşık Kerem (16. Yüzyıl): Kerem ile Aslıhan Hikâyesi,

Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Dahar ile Zöhre'nin Masalı, Tair-Zühre Hikâyesi,

Karaca Oğlan (17. Yüzyıl): Karaca Oğlan ilen İsmikân Sultan Hikâyesi.

H. Bulgaristan

Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir ile Zülha Masalı,

Köroğlu (16-17. Yüzyıl): Köroğlu Sofya Eşmetni.

I. Çin Uygur Özerk Bölgesi

Köroğlu (10. Yüzyıl): Emir Göroğlı destanları,

Âşık Garip (16. Yüzyıl): Gerip-Senem Hikâyesi,

Tahir Mirza (16. Yüzyıl): Tahir ile Zohra Hikâyesi.

İ. İran

Âşık garip, Garip ile Şahsenem, Âşık Ali ve Âşık Ra'fî, Hasta Kasım, Kerem ile Aslı, Kurbanî, Kurbanî ile Peri, Necef ile Perizad, Valeh ile Zernigâr, Koroğlu (14 kol), Sarı Âşık ile Yahşı Hanım, Abbas ile Gülgez, Âşık Hüseyin ve Sevinç, Âşık Elesger, Tahir ile Zöhre, Emrah ile Selvinaz, Şirin-Birçek, Mahmud-Nigâr, Vanlı Kûçek, Telim Han ve Şahsenem hikâyeleri.

2.6. Türkiye’de Halk Hikâyeciliği

Türkiye’de destan terimi yerine halk *hikâyesi terimi* kullanılır. *Destan* sözü Türk dünyasında bilinen destanlar ile Saltukname, Danişment Gazi, Battal Gazi, Muhammet Hanefi ve Müseyyebname gibi anlatılar yahut *kıssalarla* ilgili terimler söz konusunda kullanılır.

Aslı Farsça *dâstân* olan “efsane, mesel, hikâyet-i güzeşteğân” anlamına gelen manzum eserdir. Her ne kadar destanlar, manzum ürünler olarak gösteriliyorsa da edebiyatımızda Battalname, Danişmendname ve Saltukname gibi *mensur destanlar* da vardır.

Destan kelimesi İslâmî kültürün etkisiyle divan, halk ve yeni edebiyatımızda pek çok türe alem olmuştur. Bu eserlerin bazıları şunlardır:

a. Yusuf ile Zeliha, Cümcüme Sultan gibi *mesnevi tarzında yazılmış dinî hikâyeler*,

Risaletü’n-Nushiyye (Yunus Emre), Mantıku’t-Tayr (Feridüddin Attar ve Gülşehri), Fakrname (Âşık Paşa), Vasef-ı Hal-i Herkesi (Âşık Paşa) gibi yine aruzla ve mesnevi şeklinde yazılmış *fikrî-tasavvufî eserler*,

b. Hüsrev-i Şirin, Leylî ve Mecnun nev’inden olan mesnevi şeklinde yazılmış *aşk hikâyeleri*,

c. Kâbusname tarzındaki *mensur nasihatnameler*, Destan-ı Tevârih-i Müluk-ı Al-i Osman ile Düsturname gibi *manzum vakayinameler*,

ç. Tacü’t-Tevârih gibi *mensur tarihî eserler*,

d. Destan-ı Ahmed Haramî gibi *manzum masallar*, Destan-ı İmam Ali nev’inden olan *biyografik romanlar*,

e. Cengizname gibi *mensur epik karakterli eserler*.

XVI. yüzyıldan itibaren anlatılan, efsane, menkıbe, destan gibi türlerle beslenip halk kültürünün pek çok ögesini ihtiva eden ve halkın roman ihtiyacını karşılayan *Türk halk hikâyeleri* üzerinde yapılan ilk çalışmalar batılı araştırmacılara aittir. İlk çalışma Türkiye’de derlemeler yaparak *Türkische Volksromane in Klein-Asien* “Anadolu’da Türk Halk Romanları” (1892) adlı kitabı yayımlayan *Ignacz Kunoş’a* aittir. Kunoş, bu eserinde Köroğlu, Şah İsmail, Mahmut ile Elif, Melik Şah, Âşık Garip, Derdiyok ile Zülfüsiyah, Raznihan ile Mahfirûze, Sitemkâr, Tahir ile Zühre, Arzu ile Kamber, Âşık Kerem gibi hikâyeleri konularına göre tasnif etmiştir. Halk hikâyelerini, yiğitlik romanı; saz şairlerinin romanı

ve yiğitlik-saz şairleri romanı olmak üzere üç gruba ayırarak incelemeye tâbi tutmuştur.

Yabancılar tarafından yapılan ikinci çalışmayı *Otto Spies* gerçekleştirmiştir. *Spies, Türkische Volksbücher Ein Beitrag Zur Vergleichenden Maerchenkunde* adıyla, derlediği metinlerden hareketle, bazı görüşler de getirerek bir incelemesini yayımlamıştır. Behçet Gönül (Necatigil), bu eseri, 1941 yılında *Türk Halk Kitapları* adıyla Türkçeye çevirmiştir. *Spies* eserinde, Türk halk kitaplarının kaynakları, mevzu ve parçaları, motifler, şekil, stil ve içyapı üzerinde durduktan sonra Melikşah ile Güllühan, Asuman ile Zeycan hikâyelerinin metnini vermiş; eserin sonunda da motiflerin dizinini koymuştur.

Aynı yıl *Hans-August Šscher de Schah İsmajil und Gülüzar* adlı bir eser yayımlamış ve eserinde uzunca bir ön sözden sonra Şah İsmail ile Gülüzar hikâyesinin muhtelif metinlerini karşılaştırmış, tenkitli metin ile Almanca tercümesini ilave etmiştir. 1930 yılında *G. Raquette*, Orta Asya'da bulunduğu bir sırada elde ettiği 1907 yılında yazılmış bir defterdeki Tahir ile Zühre hikâyesini yayımlamıştır. *Raquette*'in bu eserinde, hikâyenin Arap harfli metni, transkripsiyonu ve Almanca tercümesi bulunmaktadır.

Türkiye'de halk hikâyeleri hakkında çalışma yapan araştırmacılar ise şunlardır: *Fuat Köprülü, Pertev Naili Boratav, Mustafa Nihat Özön, Faruk Rıza Güloğul, Şükrü Elçin, İlhan Başgöz, Wolfram Eberhard, Mehmet Akalın, Muhan Bali, Mehmet Kaplan, M. Öcal Oğuz, İsmail Görkem, Halil İbrahim Şahin, Fikret Türkmen, Saim Sakaoğlu, Ensar Aslan, Zeynelabidin Makas, Ali Berat Alptekin, Ali Duymaz, Metin Ekici, Esmâ Şimşek, Doğan Kaya, Nerin Köse, Zekeriya Karadavut, Pakize Aytaç, İsmet Çetin, Ayşe Yücel Çetin, Naciye Yıldız, Ebru Şenocak ...*

Türk halk hikâyeleri *türkü* bakımından zengin ve bu oranda da kıymetlidir; rağbet görür. Hikâyeyi anlatanlar bunu bildikleri için hikâyenin uygun yerlerine hikâyeye bağlı kalarak birtakım türküler eklerler. Bu, çoğu zaman ya bildiği bir türkü ya da kendisinin düzdüğü türkü şeklinde olur. Ancak hikâye anlatan eklediği manzum parçaları, sonradan olaya uygun olarak getirdiğini hissettirmek durumundadır. Aynı hikâyenin varyantlarında, farklı yerlerde, çeşitli vesilelerle aynı türkünün getirilmesi bundandır.

Türk halk hikâyelerinin *şekli* ve *üslubu* konusunda yapılan ilk çalışmalar batılı araştırmacılara aittir. *Otto Spies*'in yazdığı ve

Behçet Gönül (Necatigil)'ün çevirdiği *Türk Halk Kitapları* (Türkische Volksbücher) adlı eserde şekil konusu, basma halk hikâyelerinden yararlanılarak ele alınmıştır. Aslında basma halk hikâyeleri ile sözlü gelenekte yaşatılan hikâyelerde şekil ve üslup birbirinden pek farklı değildir. Bunları sanat itibarıyla birbirine yaklaştıran hususlar, basma hikâyelerin sözlü hikâyelerden alınıp tabedilmeleri, diğeri de hikâye anlatıcılarının anlattığı birçok unsuru yazılı edebiyattan almasıdır. Söz gelişi şu formeller yazılı edebiyattan alınmıştır:

“Raviyan-ı ahbar ve nakılân-ı asar ve muhaddisan-ırûzigâr, şöyle hikâyet böyle rivayet ederler ki...”

Hikâyeci, güzel bir kızı överken, kitaptan aldığı şu tasvir klişesine yer verir:

“Afet-i cihan, hükm-i Süleyman, bir karış gerdan, Zelha-yı sani, Yusuf-ı zaman, alı al, kırmızısı kırmızı, her kırmızısı değer yüz bin kırmızı (altın) Yanağına bir fiske vursan bal paluzesi (pelte) gibi, kırk gün kırk gece tim tim titrer.”

Bunun yanında kitaplardaki hikâyelerde rastlanılan şu klişe ibareler, buraya sözlü gelenekten geçmiştir.

Aldı bakalım ne dedi... Aldı oğlan... Aldı kız... Aldı Kerem... Aldı Garip...

Aldı bakalım içine aşk odu salan güzele Ali Şir ne söyledi, kız; ne cevap verdi. Biz ne diyelim, cemaatimiz ne dinlesin. Damağımız çerağ olsun, mert yakanız namert eline giriftar olmasın!

Burada Dirse Han, hatununa soylamış, görelim Hanım ne soylamış.

Basılmış halk hikâyeleri, kısalıkları bakımından sözlü gelenektekilerden ayrılırlar. Hikâyeci sanatını icra ederken, hikâyeyi birtakım tasvir, tekrar, tekerleme, benzetme, yakıştırma sözleri gibi klişe sözlerle zenginleştirir, dolayısıyla hikâyeyi uzatır. Basılmış halk hikâyelerinde bunlara pek rastlanmaz. Bu hikâyeler, iki cephede kendilerini gösterirler.

1. Sözlü geleneği yansıtanlar (Halk şairlerinin anlattığı hikâyeler),
2. Halk şairlerinin elinden çıkmadıkları anlaşılan (Tahir ile Zühre, Ferhat ile Şirin, Arzu ile Kamber, Leyla ile Mecnun, Gül ile Sitemkâr...) hikâyeler.

Sözlü gelenekteki halk hikâyeleri Doğu Anadolu Bölgesinde şu esaslar çerçevesinde anlatılırdı.

Saz-söz meclisinde, orada bulunan âşıklardan genç olanı birkaç tane usta malı okuduktan sonra sözü hikâye anlatacak olan âşığa verir.

Hikâyeci, önce bir *fasıl* yapar. Bu *fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün* ile söylenen bir *divandır*. Günümüz âşıkları bunu yine divan adını verdikleri 14, 15 ve 16 heceli şiirle icra ederler. Divanın kafiye düzeni koşmada olduğu gibidir. Divanı *tecnis*, onu da *tekerleme* adı verilen bir anlatı izler. Hikâyeci âşık, bildiği hikâyeleri söyler ve bunlardan hangisini isterlerse onu anlatabileceğini dinleyicilere sorar. Genel arzu hangi yönde ise âşık o hikâyeyi anlatmaya başlar. Önce “*döşeme*” veya “*sersühana*” denilen manzum-mensur karışımı bir eser okur. Buna Azerbaycan’da “*üstadname*” denilir.

Döşemediği sonra *koşma*, arkasından da *semaî* okunur. Okunan türkû, semaî veya koşmalar daha ziyade hikâyeci âşığın kendisini yetiştiren ustasına aittir. Böylelikle anlatıcı ustasını da yâd etmiş olur. Hikâyeci en sona *destan* okur. Okunan destan *pire*, *züğürtlük*, *iki avrat* tarzında mizahî bir destandır. Bunların arasında mutlaka *Köroğlu* söylemek gelenektendir. Hikâyeci âşıkta ve o mecliste bir başka âşık varsa *muamma* ortaya atar. Hikâyeye herhangi bir usta elinden çıkmışsa, bir başka deyişle musannifi belli ise, onun hatırasına saygı duymak için aralarda onun türkülerinden, şiirlerinden örnekler vermek usuldendir. Bazı âşıklar, saz faslının bitiminde *döşeme* adı verilen *mensur tekerleme* söyler. Âşık, komik bir macera olan bu döşemeyi, kendi başından geçmiş gibi anlatır. Hikâyeden önce söylenen ve manzum-mensur bütün parçalar *döşeme* olarak nitelendirilir. Döşemeler sabit bir karakter göstermez, her parçası değişebilir.

Hikâyeci, asıl hikâyeyi anlatmaya *dua* ile başlar. Hikâyenin mensur kısmında hikâyeci, tam bir serbestlik içindedir, yani konunun ana hatları dışına çıkmamak şartıyla hikâyeyi istediği şekilde uzatıp kısaltabilir. Bu arada asıl hikâyeye arasında “*karavelli*” denilen müstakil bir hikâyeye anlatılır. Birtakım atasözü, deyim, teşbih, mecaz, dua, beddua, yemin ve tekrar gibi sözlerle, söz gruplarıyla anlatımına zenginlik kazandırır, onu daha çekici hale getirir. Hikâyenin manzum kısımlarında herhangi bir değişiklik yapılmaz. Bunu yapmaya kalkan âşık hikâyeyi bilenler tarafından ikaz edilir, o âşığın adı kötüye çıkar.

Doğu âşıklarının (Azerbaycan, İran sahası) her türkünün her dördlüğüden sonra bir *bayatı* (mani) söylemesi gelenektendir. Şayet Köroğlu kollarından birisi anlatılıyorsa ve sıra türkûye gelmişse araya

yine Köroğlu'nun başka bir kolundan 8 heceli türkünün bir dördlüğü getirilir. Hikâyeci, şayet âşık ise bu tarzda kendisinden de türküler okuyabilir. Gerek bayatı, gerekse Köroğlu olsun araya getirilen bu parçalara türkülerin *pişrevi*si denir.

Hikâyeler çoğu defa bir gecede bitmez. Bu hikâyenin hacmine göre 3-5-7... gece olabilir. Anlatım sırasında hikâyeci çay, sigara, kahve içmek için zaman zaman zaman istirahat verir. İstirahattan sonra hikâyeye doğrudan başlanmaz. Hikâyeci nerede kalındığını topluluğa sorar. Usulen bu, hikâyeciye bırakılır. Yanılıp söyleyen kişiye hikâyeci, "*Öyleyse sen anlat.*" diyerek sazını ona verir. O da bunu yapamayacağı için cezasını / bahşişini vermek durumunda kalır. Âşık nerede kaldığını birkaç dördlükle sazına sorar; ondan aldığı cevapla, kaldığı yerden hikâye devam eder. Hikâyenin ertesi gün başlamak üzere yarı bırakılan yerleri vardır ve bu kısım *yatılacak yer* olarak nitelendirilir. Hikâyeci yatılacak yere gelince: "*Burada kalalım yarın devam ederiz.*" gibi klasik bir söz söylemez; manzum olarak ifade eder.

Hikâyenin sonunda kahramanlardan birine *güzelleme* söylenir. Neşeli bir türkü olan güzellemeye *toy* denir. Hasretler ve garipler için dua edildikten sonra "*Ustamızın adı Hıdır, elimizden gelen budur.*" diyerek hikâyeci hikâyesine son verir.

Hikâyelerdeki *dil ve ifade*, gelenekte olduğu gibidir. Ancak hikâyenin mensur kısımlarında ve irticalen söylenen şirlerde hikâyecinin üslubu hâkimdir. Hikâyelerde zaman zaman rastlanan Arapça ve Farsça kelimeler ustadan çırağa geçmiş ve bilhassa klişe ibareler şeklindedir. Bu sebepten, anlatıcı âşık, anlamını bilmediği bazı sözleri telaffuz ederken bazen hataya düşer.

Halk hikâyeleri yapı itibarıyla nazım-nesir karışık bir özellik gösterir. Olayların anlatıldığı kısım mensur, önemli olaylar ve şiddetli hisler manzum olarak ifade edilir. Bu durumda hikâyeci, *dille söyleme* yerine *telle söylemeyi* tercih eder. Bu husus, hikâyenin saz ile anlatıldığı yörelerde daha çoktur. Diğer yörelerde -sazın eksikliğinden dolayı- manzum kısımlar gittikçe azalmıştır.

Türkiye'deki halk hikâyelerinden bazıları âşıklar tarafından tasnif edilmiştir. Bu âşıklara musannif denir. Bilhassa Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da âşıkların pek çoğu hikâye tasnif etmiştir. Hikâye tasnif etmeye; "hikâye düzme" yahut "düzme" de denilir. Bu hikâyelerin içinde, sevilip anlatılmalarından dolayı yurdun geniş bölgesine

yayılmış olanları dahi vardır. Bu hikâyelerin önemli bir kısmı aşk hikâyesi niteliğindedir.

Bir âşık tarafından tasnif edilmiş olan hikâyelerden bazıları şunlardır:

Ardanuçlu Efkârî: *Abdullah Şah, Kandeharlı Burhan Şah, İbrahim Şah.*

Arpaçaylı Mehmet Kasım (Hicranî): *Ahmet, Ferman Bey, Sefil İmran, İskender, Kenanî, Ummanî.*

Çıldırılı Şenlik: *Lâtif Şah, Salman Bey ile Turnatel, Sevdakâr ile Gülenaz.*

Erzurumlu Ruhanî: *Nergis Hanım, Zülbiye Hatun, Yetim Esmâ, Yusuf Çavuş.*

Mevlüt İhsanî: *Bedri Sinan ile Mahperi, Böyle Bağlar, Küçük Ali ile Züleyha, Kürşad Bey, Nahide ile Nizam, Sail Bey, Seyfet Çavuş ile Filiz Hanım, Ülker Sinan, Zafer ile Mahfiruz.*

Murat Çobanoğlu: *Saraç İbrahim, Hamit Han ile Melek Sultan, Ahmet ile Mehmet, Cünun ile Dertli Sultan, Murat Han ile Peri, Adil Şah ile Lale Sultan, Pervane, Emri Eraslan, Âşık Tüccarî, Bayburtlu İrşadî, Yaralı Şahin, Diyarbakırlı Hüseyin.*

Posoflu Âşık Üzeyir (Fakirî): *Ahmet Han, Mustafa Bey.*

Posoflu Müdamî: *Ali Şîr ile Gül, Öksüz Vezir, Yaralı Top, Dürr-i Geylan.*

Reyhanî: *Âşık Gürunî.*

Şeref Taşlıova: *Kırk Çeşmeli Şehir, Bağdat ile Hafız, Gülistan ile Süleyman.*

Tutaklı Divanî: *Muradî, Ömerî.*

Anlatım türleri içinde, fıkra, menkıbe, hikâye, masal gibi türleri birbirinden ayıran en önemli sebep üsluptur. Halk hikâyelerinin manzum-mensur yapısı ile Sanskritçe'deki *campular* benzerlik gösterir. Keza Mısır masallarında, Arap kabile menkıbelerinde, bilhassa Arap halk hikâyelerinde de aynı üslupla karşılaşırız. Hint *Jatakalar*ında ve Arap kabile menkıbelerinde asıl unsur nazımdır. Nesirden, nazmı açıklamak için yararlanılır. Arap *Binbir Gece Hikâyelerinde* ve halk hikâyelerinde ise aksi bir durum vardır. Yani asıl unsur nesir olup, nazım süs olarak yer alır. Türk Halk Hikâyeleri için de aynı durum

söz konusudur. Türk Halk Hikâyeleri içinde az sayıda bir tek türkü etrafında meydana gelmiş Doğu Anadolu'da *serküşte* yahut *kaside* denilen türler de vardır. Güney de bunlara *boztrak* denir. Boztraklarda asıl unsur nazım olup mensur hikâye kısmı, hikâyeyi, anlaşılır hale getirmek için kullanılır.

Hikâye ve hikâyecilerin kullandığı pek çok unsur, destan geleneğinden miras kalmıştır. Söz gelişi, anlatıma ezgi katılmıştır. Ses taklitleri ve mimik ön plandadır. Anlatma zamanı (3, 5, 7 gece...) dinleyici-anlatıcı ilişkileri destan geleneğinde olduğu gibidir. Anlatıcı uzman kişidir. Hikâye çoğu defa erkeklere ve yetişkinlere anlatılır. Bütün bu hususlar destanlarla ortak özellik gösterir.

Halk hikâyelerinden bahsedenler, bunları yazarı bilinmeyen anonim halk edebiyatı ürünleri olarak görmüş, halk içinde doğup geliştiklerini kabul etmişlerdir. Otto Spies halk hikâyelerinden söz ederken; *“Hakiki halk edebiyatı mahsulleri karşısındayız; müellifleri malum değildir, zikredilmez. Yalnız şu kadarını biliyoruz ki bunları herhalde âşıklar naklederlerdi. Bu âşıklar kendilerini, maceralarını naklettikleri âşıkların halefleri sayarlar. Birçok yeni motifleri bunlar sokmuş olmalıdırlar. Herhalde XVII. asırda halk hikâyeleri bugün karşımıza çıkan şekillerini almış bulunuyordu.”* diye vasıflandırmıştır.

Hikâye tasnifleri hakkında bu eserin “Halk Hikâyesi” kısmında ayrıntılı bilgi verildiğinden burada ayrıca bu konu üzerinde durulmamıştır.

1. Destanlar ve Halk Hikâyeleri (371 adet):

Abdal Musa, Abdullah Han, Âdil Şah, Afyonlu Âşık Ömer, Agâhî, Baba, Ah Şu Hudutlar Olmasaydı, Ahmet Bey ile Güher Hanım, Ahmet Bey ve Çocukları, Ahmet Bezirgân (1), Ahmet Bezirgân (2), Ahmet Bezirgân (3), Ahmet Han, Ahmet Haramî, Ahmet ile Hidayet, Ahmet ile Mehmet, Ahmet ile Nazlı, Ahmet Şah ile Mehmet Şah, Akıllı Mehmet ile Gülfıdan Hanım, Ali Han / Alhan / Ali Han ile Deli Han, Ali Han Hükümdar ile Peri Hatun, Ali ile Fatma, Ali ile Nazlı, Ali İzzet ve Oğlu Hüseyin, Ali İzzet, Ali Paşa, Alişir ile Gül, Aliyâr, Alyâr, Amasyalı Küçük Ali Bey, Arslan Bey, Arslan Oğlu, Arzu ile Kanber, Ashab-ı Kehf, Asıl ile Nesil, Aslan Bey, Asuman ile Zeycan, Hikâyet-ı Âşık Efgân, Âşık Garip ile Şahsenem, Âşık Halil Hikâyesi (1), Âşık Halil Hikâyesi (2), Âşık İnanî ile Gülsün, Âşık İsmetî ile Kapı Güzeli, Âşık Garib'in

Torunu, Âşık Gariboğlu, Âşık Gürûnî, Âşık Halil, Âşık Kurbanı, Âşık Sümmânî ile Gülperi (Perizât), Âşık Şenlik, Âşık Verga, Avcı Mustafa ile Şahnizer Sultan, Babür Şah, Bağdat Hanım ile Hafız, Bahtiyâr, Bahtiyarname, Bala Bey, Bala Mehmet, Battal-Name, Battal Yusuf, Bayezidoğlu ile Arab Ağa, Bayram ile Güldane, Bedirhan ile Karçıçeği, Bedri Sinan ile Mahperi, Behmen Şah, Benahçı Ahmet ile Peridil, Beyböyrek / Beyböyrek ve Benliboz / Beyböyrek ile Akkavak Kızı / Bal Böğrek, Böyle Bağlar, Burhan Şah, Bülbülname, Büryan ile Güldane, Canvermez Köse, Cehizini Seren Kız, Celal Bey ile İpek Sultan, Celal Şah, Celali ile Kenani, Cengi Talih'le Telli Kader, Cengizname, Çevri Çelebi, Cihan Abdullah, Cihan Bey, Cimcime Sultan Destanı, Cunun ile Dertli Sultan, Çakıcı Efe, Çıhar Derviş, Çıldırlı İrfani Hoca, Çileli Âşık ile Nazlı Sultan, Çoban Mirzehan, Çoban Süleyman ile Perişan Sultan, Dadaloğlu, Dadaloğlu ile Türkmen Güzeli, Dahhak-ı Mâr, Dallıhan ile Nazanı Sultan, Danişmendname, Dastan Duhter Hikâyesini Yahûdî, Davutoğlu Süleyman, Dayoluklu Mustafa, Dede Korkut Boyları, Derdiyar ile Gülhandan, Derdiyok ile Zülfüsiyah, Deliboran, Dertli Hasan ile Nazlıhan, Dertli Kaval, Derviş Mehmet, Destan-ı Ahmed Harami / Ahmet Haramî Destanı, Diligam Yahya Bey, Diligam Yahya Bey ve Yemen Hanım, Duhter-i Şah-ı Keşmir, Dürr-i Giylân, Ebu Ali Sinan Ebü'l-Haris, Ehmet ile İbrahim (Türk-İran) / Zülal Şah Oğlu İbrahim, Elbeylioğlu, Elif ile Mahmut / Elif ile Yaralı Mahmut, Elmas ile Mehmet, Elmas ile Kahraman, Emir Han ile Sümbül Hanım, Emrah ile Selvi / Ercişli Emrah / Emrah ile Selvican / Ercişli Emrah ile Selvi Han, Erdiñç Han'ın Oğlu İbrahim Şah, Erzincan Bağları, Erzurumlu Cihan Kahraman, Erzurumlu Hoca Fenâyî'nin Oğlu Mahzunî, Esemoglu, Eskici Güzeli Yetim Ahmet, Esmehan, Eşref Bey, Ethem Sultan, Ezhan ve Abdullah, Fariz Bey, Fağfurşah, Ferahname, Ferhat Bey ile Gülşah Hanım, Ferhat ile Şirin, Fermanşah ve Gülizar, Gelin Taşı, Firdevs Şah, Gamsız Adam Arayan Padişah ve Veziri, Gelin Taşı, Genç Osman Destanı, Gerşâsb-ı Âhen-Dest, Gül ile Bülbül, Gül ile Sitemkâr, Gülistan ile Süleyman, Gülizar Sultan ile Çoban Süleyman, Gülşah ile Ali, Gündeşlioğlu, Güzel Ahmet, Hacer Hanım, Hacı Sait ve Peri, Hacı Seyyit, Hadder Mihrali, Ham Bin Nuh'un Sarayı, Hamit Han ile Melek Sultan, Hamit Han ile Zülfünaz, Han Beyi ile Haraza Beyi, Hamzaname, Han Mahmut, Has ve Naz Kardeşler, Hasan ile Mihrican, Hasan ile Ömer, Hasret ile Ferhat, Hasta Hasan, Hatem-i Tay, Haydar Bey, Haydar Fazilî, Hazret-i Ali Cenklere, Hazret-i Hamza, Helvacı Güzeli, Hikâyet-i Abdülmecid, Hikâyet-i Duhter-i Mah Yiğit,

Hikâyet-i Duhter-i Şeyh Abdullâh Basravî ve Kadı-yi Basra, Hikâyet-i Garibe-yi Yahyâ-yi Bermekî, Hikâyet-i Murad Şah, Hikâyet-i Musa Peygamber, Hikâye-yi Cezayir, Dayılarından Ali Dayı, Hikâye-yi Kadı-yi Belh, Hikâye-yi Mahmut Gaznevî, Hikâye-yi Mesail Periler, Hikâye-yi Padişah-ı Rum, Hikâye-yi Rıdvan Şah, Hilali ile Seherhan, Hikâye-yi Sergüzel, Hikâye-yi Şah Kızı, Hurşid ile İlik Hanım, Hurşit ile Mahmihri / Hurşut ile Mahmihri, Hurşidname, Hürü, Hüseyin Bey ile Şahin Bey, Hüseyin ile Senem, Hüsrev Şah ve Gülbanu, Hüthüt Kuşu, İbn-i Sina, İbrahim ile Debire, İbrahim Şah, İki Halli Hikâyesi (Hikâye-i Pirezen), İlbeylioğlu, İmdat ile Gülperi, İmran/Sefil İmran, İnci Tüccarı, İrfanı Hoca ile Türkmen Kızı, İrfanî ve Senem Hanım, İskender, İskender Zulkarneyn, İzzet Bey Hikâyesi / Böyle Bağlar / Ali İzzet Oğlu Hüseyin, Kâmilü'l-Kelam ve Banu Cihan, / Abbas'ın Hikâyesi, Kanber ve Kader, Kan Dalgası, , Kandeharlı Burhan Şah, Kan Kalesi Cengi, Kanlı Pınar Başında Ali Efe, Kara Çoban, Kara Gelin, Karacaoğlan ile Benli Kız, Karacaoğlan ile İsmikan Sultan, Karacaoğlan ile Karakız, Karacaoğlan ve Yayla Güzeli, Karataştaki Sır, Kars Ayaz, Kel Hasan'ın Bahtı, Keloğlan, Kenan ile Hanzade, Kenan ile Lalezar, Kerem ile Aslı, Kerem'in Erzincan Bağları, Kerem Akrep Bağları, Keriman-ı Dilir, Kenan ile Hanzade, Kenanî, Kerküklü Mıçla ile Meryem, Kesikbaş Destanı, Kırk Vezir Hikâyesi / Tarih-i Kırk Vezir, Kız Destanı, Kirmanşah, Kozanoğlu; Kul Ahmet ile Şah Zeynep, Kul Hüseyin, Kul Mustafa, Kulluk ile Gerro, Kumru ile Esmanî, Kurbanı ile Perizad, Kurt Hasan, Latif Şah, Lâtif Şah ile Mihriban Sultan, Leblebiler Altın Oldu, Leyla ile Mecnun, Leylek Padişah, Lütfi Bey, Mahiri Baba, Mahiri ile Mahitaban, Mahmut ile Elif, Mahmut ile Mahbup, Mahmut ile Nigâr / Mirze-yi Mahmut / Gul Mahmut / Mahmut ile Niyar Hanım / Hal Mahmut, Mahsunî, Masum, Melikşah ile Güllühan, Malik ile Melikzade Şirin, Maviş ile Necip, Melik Semnan, Mete Han, Memmet Şah, Menekşe ile Lütfi Salih, Mihr ile Vefa, Mihrali Bey, Minhaçî ile Ağgelin, Mirza Bey, Mirze Han ile Söylemez Sultan, Miskin Ali, Muhammet ile Peri Hanım, Muhayyelat, Muhibbî ile Esmahan, Muradî, Murat Şah ile Gülizar Sultan, Murtaza Bey, Mustafa Bey, Necip ile Ayşe, Necip ile Telli / Telli ile Necip, Naciye ile Murat, Nebi Han, Nedim Şah / Nedim Şah ile Gülsefa, Nemrud Han, Nergis Hanım, Nevruz Bey, Novruz ve Gendap, Oğuz Kağan, Öksüz Ali, Öksüz Ali ile Göğala, Öksüz Yakup ile Turna, Öksüzdoğan, Öksüz Vezir, Ömerî Padişah ile Akıllı Kız, Pakizer Hanım, Pelivan, Perizan, Pervane, Raznihan ile Mahfiruze Sultan, Rıdvan Şah, Rıza Bey, Sail Bey, Salman Bey ile Turnatel Hanım, Saraç İbrahim ile Perişan Sultan, Sefil

Baykuş, Sefil Meçhulî ile Mihriban, Selim Cevherî, Senem ile Tanır, Serhat Bey, Sevdakâr Şah ile Gülenaz Sultan, Seyfet Çavuş ile Filiz, Seyfizülyezen, Seyfûlmülük, Seyyad Bey ile Güllü Kız, Sihirbaz Sultan, Sihirli Adalar Arasında, Sinan Padişah, Sindbad-ı Bahri ve Sindbad-ı Berri, Sindbadname, Soltan, Melikşah ile Güllü Hanım, Sühap ile Semine, Süleyman ile Şahperi, Süleymânname, Sürmeli Bey ile Senem, Sümmani Ağa ile Gülgez, Sümmanî ile Gülperi, Sürgün, Şah Abbas Oğlu Hüseyin, Şah İsmail, Şah Kasın, Şahmaran, Şahmaran ile Lokman Hekim, Şah Senem, Şah Yusuf, Şâmilî, Şehzade-yi Horasan, Şemsi Banu ve Cihan Şah, Şeyh Senan, Şifa Bey ile Sultan Kız, Şifahî ile Selvihan, Şifakâr, Şirvan Şah ve Şemail Banu, Şirvanlı Kahraman Şah, Tahir ile Zühre, Tahir Mirza, Tayyazade, Tepegöz / Alageyikli, Timur Han ile Maya Sultan, Topal Padişah, Tufarganlı Abbas, Türkmen Güzeli, Ucube ve Mahcube, Umman ile Hacer Hanım, Ummanî, Uzakelli Garip Şah, Ülfetin, Ülker Sultan, Üreyze Nisa Hanım ve Hüseyin Bey, Varaka ile Gülşah, Yahudi Kızı, Yaralı Haydar, Yaralı Mahmut ile Mahbub Hanım; Mahmut ile Nigâr, Yanık Ömer ile Güzel Zeynep, Yaralı Top, Yedi Alimler, Yedi Yol Cengi, Yeğen Ali ve Mayrum, Yemliha'nın Karısı, Yesirci Şah, Yiğit Hasan, Yusuf ile Elif, Yusuf ile Gülistan, Yusuf ile Lalizar, Yusuf ile Züleyha, Vamık ile Azra, Vezirî Mağmum, Zafer Bey ile Mahifiruz, Zal, Zaloğlu Rüstem, Zulum Hüseyin, Zülal Şah, Zülal Şah Oğlu İbrahim, Zülf-i Siyah.

2. Dinî / Cengî Hikâyeler (167 Adet):

Abdulkerim Satuk Buğra Han, Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı / Satuk Buğra Han Destanı, Antername, Ashab-ı Kehf / Dasitan-ı Fanus Der-Hikâyet-i Takyanus / Hikâyet-i Ashab-ı Kehf ve Takyanus, Baba Rövsen, Battal Gazi Destanı, Behramâbad Kalesi Cengi, Berber Kalesi Cengi, Billur Dağı Cengi, Cenk ve Kahramanlık Romanı, Cümcüme Sultan / Cime Sultan / Cümcümename, Çöl İfriti, Destan-ı Dahdah, Danişmend Gazi / Danişmendname, Dâsitan-ı Adn Der-Hikâyet-i Hasan ve Hüseyin, Destan-ı Battal-ı Sin, Destan-ı Ejderha, Destan-ı Fatıma, Destan-ı Hatice, Destan-ı Hatun, Destan-ı Hazret-i İbrahim, Destan-ı Hibâl, Destan-ı İblis, Destan-ı İbrahim Edhem, Destan-ı İbrahim Vefat-ı İbrahim, Destan-ı İsmail, Destan-ı Kesik Baş, Destan-ı Muhammet, Destan-ı Ömer İbn-i Hattâb, Destan-ı Şehman, Destan-ı Vefat-ı İbrahim, Destan-ı Yiğit, Eba Müslim Horasanî, Eba Müslim'ün Tabutu, Ecel Kuyusu, Ejder Kalesi Cengi, Eshab-ı Kehf, Faziletname, Feth-i Kal'a-yi Cenadil, Feth-i Kal'a-yi Selâsil,

Gazavat-ı Aremrem Bin Musallat, Gazavat-ı Bahr-ı Umman ve Sandık / Cumhurname / Ahtem Destanı, Gazavat-ı Bahr-ı Umman ve Sanduk / Gazavat-ı Hazret-i Ali Kıssa-yi Ummân, Gazavat-ı Kıssa-yi Mukaffa-Hazret-i Ali, Gazavat-ı Mesleme, Gazveler Kahramanı Hz. Ali'nin İlk Zaferleri, Gülistan Kalesi Cengi (1), Gülistan Kalesi Cengi (2), Halilname, Hallac-ı Mansur, Hamuşname, Hamza Pehlivan ile Malik Ejder Cengi, Hamza Pehlivanın Savaşları-Kara Cellât, Hamzaname, Haverzemin Cengi, Hayber Kalesi Cengi, Hazret-i Ali'nin Gelin Olduğu / Hz. Ali İfrit Cengi, Hikâyet-i Abdülmecid, Hikâyet-i Kız u Ma'a Cühud / Kız Destanı, Hikâye-yi Cariye, Hikâye-yi Delletü'l-Muhtel, Hikâye-yi Deve, Hikâye-yi Fatıma, Hikâye-yi Geyik, Hikâye-yi Güvercin / Destan-ı Hamame-yi Ar'ar, Hikâye-yi Kesikbaş, Hikâye-yi Şâh Hamîd, Hikâye-yi Temimdar, Hüsniye, Hz. Ali Amr İbn-i Abdut Cengi, Hz. Ali Arslanlar Kalesi'nde, Hz. Ali Cemel Cengi, Hz. Ali Cemşid Cengi, Hz. Ali Cenk Ortakları, Hz. Ali Devler Peşinde; Hz. Ali Devler Ülkesinde ve Maliki Ejder Cengi, Hz. Ali Firuz Şah Cengi, Hz. Ali Gurab Kalesi Cengi, Hz. Ali Haramiler Peşinde, Hz. Ali Hendek Muharebesi, Hz. Ali Huneyn Gazası, Hz. Ali Hüzeyl Kal'ası Cengi, Hz. Ali ile Re'selgûl Cengi, Hz. Ali Kaf Kalesi Cengi, Hz. Ali Kan Deryası, Hz. Ali Kan Kalesi Cengi, Hz. Ali Kıyamcılara Karşı, Hz. Ali Memleket-i Sind Ba Mukatil Cengi, Hz. Ali Mirkal Cengi, Hz. Ali Mühr-Ü Süleyman'ın İzinde, Hz. Ali Nemrut Kalesi Cengi, Hz. Ali Nevâdir Şah Cengi, Hz. Ali Ölüm Mağaraları Cengi, Hz. Ali Ölüm Vadisinde, Hz. Ali Ravanda'da, Hz. Ali Salsal Cengi, Hz. Ali Şeddat Cengi, Hz. Ali Şeytanlar Mağarasında, Hz. Ali ve Hayberli Sihirbazın İntikamı, Hz. Ali ve Hz. Hamza'nın Amr İbni Abdut'la Cenklere, Hz. Ali ve Kılıç Arkadaşları, Hz. Ali ve Muaviye-Sıffin Vakası, Hz. Ali Zerrin Kalesi'nde-Kesik Başın İntikamı, Hz. Ali Zünhar Cengi, Hz. Ali'nin Büyük Zaferi Deve Vakası, Hz. Ali'nin Gelin Olduğu Cengi, Hz. Ali'nin Haverzemin Seferi, Hz. Ali'nin Şehr-i Zer Zaferi, Hz. Ali'nin Yemen Cengi, Hz. Ali'ye Meydan Okuyan Kız, Hz. Mûsâ ve Çoban, Hz. Osman'ın Kanlı Gömleği, Hz. Peygamber Ebu Cehil Güreşi, Hz. Süleyman ile Saba Melikesi Belkıs, Hz. Süleyman ile Zaloğlu Rüstem, İbn-i Vakkas ve Malik Ejder Cengi, İmâm Hasan İbn-i Malik Cengi, İmam Hüseyin Cengi, Kanber, Kayser-i Rum Cengi, Kenzü'l-Mesaib, Kerb Gazi Destan, Kerbelâ Faciası, Kerbelâ Şehitlerinin Öcü, Kıssa-yi Kakhaha, Kıssa-yi Mikdâd Bin Esved, Kıssa-yi Mikdâd Bin Esved Mikdad ile Miyase, Kıssa-yi Müzelzil Bin Menazil-Şah-ı Merdan, Kız Mevlûdu, Kitab-ı Ca'fer-ı Tayyar, Kitâb-ı Kesik Baş, Kubbe-ı Miknatis Cengi, Kumru, Maktel-ı Hüseyin, Menakıb-ı

Derviş Hâkî, Merhur Şah'ın Müslüman Olması, Mu'cizâtü'l-Nebi, Mûcize-yi Muhammet Mustafa, Muhammet Hanefi Elburz Kalesi Cengi, Muhammet Hanefi Gazanfer Kâfir Cengi, Muhammet Hanefi Taberiye Kalesi Cengi, Muhammet Hanefi Tabut Cengi, Muhammet Hanefi Yezidiler Çemberinde, Muhammet Hanefi Yılanlı Kale Cengi, Muhammet Hanefi Zehirli Ok, Muhammet Hanefi'nin İntikamı, Müseyyebname, Nehrevan Cengi, Nemrut'un Ateş Bahçesi ve Hz. İbrahim, Nuh Peygamber ve Tufan, Öldürme Ya Ali, Ölüm Kalesi, Rum ve Şam Sultanları Cengi, Salsalname, Saltukname / Saltukname, Şefaatname, Tavus Mûcizesi, Uğru ile Kadı, Uğru ile Kadı / Hikâye-yi Uğru ile Kadı, Ukkâşe Hikâyesi, Üç Dağ Cengi, Üç Yol Cengi, Veysel Karani, Yâ Hacı Bektaş Veli, Yemâme Cengi, Yemâme Cengi / Dâsîtan-ı Gazavat-ı İmâm Alî, Yusuf ile Zeliha.

3. Meddah ve Gerçekçi Halk Hikâyeleri (84 Adet):

Acebnûş Karakullukçu Kürd Odabaşı, Aldatan Aldanır, Aşk Yolunda İstanbul'da Neler Olmuş, Ayşe Reis, Baltacı Mehmet Paşa, Benli Binnaz, Benli Yusuf, Beş Boynuz, Bezirgân'ın Oğlu, Bilgiç Subaşı, Binbir Direk Batakhanesi, Bursalı Hoca Abdurrauf, Bursalı'nın Kahvesi, Bülbül İsmail, Celal-Cemal, Cevri Çelebi, Çalınan Kız, Çıplak Ali, Destan-ı Kısas-yi Şad ile Gam, Dilencinin Hazinesi, Dünya Güzeli, Ebe-Hallaç-Abdullah Ağa, Eskici Güzeli Yetim Ahmet, Evhad Çelebi, Ferdane Hanım, Fıçı Abdullah Ağa, Gözü Ahu Sultan, Hançerli Hanım, Hazinedar Ahmed Ağa Yusuf Bâ Attar-Zâde, Hikâyet-i Hüseyin Çelebi ve Nigâr ve Şâh-ı Hübân ve Kısas-i Boşnak, Hikâyet-i Sipâhî Şâdân, Hikâye-yi Acem Şahı'nın Oğlu Kamerüzzaman, Hikâye-yi Bağdad Şahı, Hikâye-yi Bengi Hallaç, Hikâe-yi Cezayir Dayılarından Ali Dayı, Hikâye-yi Çalâk, Hikâye-yi Garibe, Hikâye-yi Hacı Vesvese, Hikâye-yi İhsan Ata, Hikâye-yi Mansur, Hikâye-yi Sergüzeşt-i Hafız Çelebi, Hikâye-yi Sipâhî-yi Kastamonî, Hikâye-yi Şah Sayda ve Aslan Lala, Hikâye-yi Şapur Çelebi, Hikâye-yi Temimdar, Hikâye-yi Üç Zenan, Hüseyin Beşe, İki Biraderler, İki Sene Ayrılıktan Sonra, Kadı Hüseyin Sinobî, Kahveci Güzeli, Kanlı Hamam Kurbanları, Kapucubaşı, Kayıkçı Güzeli Ayvaz, Kayıkçının Kismet, Kazma Kuyuyu Düşersin İçine, Kazzazbaşızade, Kel Hasan'ın Bahtı, Konevî Derviş Halil, Letaifname, Lüleci Ahmet, Mahmut Sebüktekin, Men Dakka Dukka, Menâkıb-ı Fil-i Hümayun, Meraklı Nedim Hoca, Padişahın Elçisi Tıflî, Sadabad'ın Ölü Kadını, Safiye ile Yusuf Şah, Sandıklı Ebe, Sansar Mustafa, Sevda İlacı, Seyyahın Hortlağı, Şah ile Âşık, Şeytanın Dostlukları, Tanburî Bursavî

Ahmed Çelebi, Tatlı Bir Gecenin Acı Sabahı, Tayyazâde, Tıflî Efendi, Tıflî Efendi ile Kanlı Bektaş, Türkmen Güzeli, Üsküdarlı Berber Bali, Vezir ile Baklacı, Yağlıkçı Güzeli, Yedi Dağın Aslanı.

4. Köroğlu Kolları (69 Adet):

Alı Kişi, Ayvaz'ın Nişanlanması, Ayvaz'ın Esir Olması, Beylerin Zindana Düşmesi, Bolu Beyi (Baş Kısmı), Celali Bey-Mehmet Bey, Cıgalı Kenan, Cünun ve Gürün Beyi, Dağıstanlı Hasan Bey, Deli Kara, Dellek Deli Hasan, Demircioğlu ile Reyhan Arap, Demircioğlu'nun Çamlıbel'e Gelmesi, Düra'tın Yitmesi, Hasan Paşa'nın Çamlıbel'e Gelmesi, Hoylu Bey, Kara Kulun Kaçması, Kaytaş Kolu, Keloğlan'ın Kırat'ı Kaçırması, Kenan Seferi, Kiziroğlu, Kiziroğlu Mustafa Bey, Kiziroğlu Mustafa Bey Kırım Seferi, Kiziroğlu Mustafa Bey'in Çenlibel'e Gelmesi, Koca Yılkıcı, Kocabey, Köroğlu-Han Nigâr-Hasan Bey, Köroğlu ile Bezirgân, Köroğlu ile Bolu Bey, Köroğlu ile Deli Hasan, Köroğlu ile Han Nigâr, Köroğlu ile Hasan Bey, Köroğlu ile Kanlı Arap, Köroğlu ile Kiziroğlu, Köroğlu ile Niğdeli Geyik Ahmet, Köroğlu'nun Akşehir Seferi, Köroğlu'nun Balıca Seferi, Köroğlu'nun Bayburt Seferi, Köroğlu'nun Beyazıt Seferi, Köroğlu'nun Çin Seferi, Köroğlu'nun Derbent Seferi, Köroğlu'nun Döne Hanım'ı Kaçırması, Köroğlu'nun Ermenistan Seferi, Köroğlu'nun Erzurum Seferi, Köroğlu'nun Esir Olması, Köroğlu'nun Gürcistan Seferi, Köroğlu'nun Horasan Seferi, Köroğlu'nun İran Seferi, Köroğlu'nun İstanbul Seferi, Köroğlu'nun Kars Seferi, Köroğlu'nun Kaybolması, Köroğlu'nun Kayseri Seferi, Köroğlu'nun Kocalığı ve Ölümü, Köroğlu'nun Medayin Seferi, Köroğlu'nun Moskof Seferi, Köroğlu'nun Oğlu Hasan Bey, Köroğlu'nun Oğlu Hüseyin Bey Kolu, Köroğlu'nun Oltu Seferi, Köroğlu'nun Ölümü, Köroğlu'nun Rusya Seferi veya Oltu Seferi, Köroğlu'nun Sivastapol Seferi, Köroğlu'nun Şam Seferi, Köroğlu'nun Zindana Düşmesi, Köroğlu'nun Zuhuru, Köse Kenan-Dânâ Hanım, Mahbub Hanım'ın Çamlıbel'e Gelmesi, Silistreli Hasan Paşa, Turna Teli, Zor Bezirgân.

Manzum veya mensur halk hikâyeleri yüzyıllarca kıraat meclislerinde okunmuş, böylelikle bir bakıma önemli kültür hizmeti yerine getirilmiştir. XII. Yüzyıldan sonra akın akın Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir yandan iskânı sağlanırken bir yandan da eğitimlerine önem verilmiştir. Halkın cahil kalmaması için dinî konularda eserler vücuda getirilmiş ve öteden beri destan anlatma geleneğinin bakiyesi olarak bu eserler sesli olarak belirli zamanlarda toplanan insanlara

okunmuştur. İlerleyen zaman içerisinde kıraat meclislerinde kitap okuma geleneği oluşmuştur. Bu meclislerde daha ziyade itikat, ibadet, ahlak ve tarih konularında eserler okunmuştur. Bilgi ve ders vermek hep ön planda tutulmuş olan bu kitaplarının yazılış gayesi de topluma yüksek sesle okunmak (kıraat edilmek) ve halkı temel konularda bilgilendirmek içindir. Bu şekilde yazılmış eserlere *halk kitapları* denilmiştir. Halk kitaplarının okunması için en uygun mekân da camiler, kıraathaneler ve köy odaları olmuştur. Bu eserler önceleri, yazma nüshalar çoğaltılmış daha sonra da taşbaskı olarak matbaalarda basılarak Anadolu'ya yayılma imkânı bulmuştur. Müslümanlığın yayılmasında ve ruhun heyecanlanması hususunda önemli rol oynamışlardır. Bilhassa kış mevsiminde ve akşamları okunurdu. Halkın eskiden uzun kış gecelerinde eğlencesi, meddah / kıssahan denilen sanatçıların hikâyelerini yahut yazılı halk kitaplarını okumaktı. Kıraati düzgün olan birisi manzum hikâyeleri, sağa sola salınarak özel bir makamla okur, orada bulunanlar da büyük bir zevkle ve merakla dinlerdi. Okunan kitaplar, daha ziyade Hz. Ali'nin cenk kitapları idi. Bunun yanında *Ahmediye*, *Battal Gazi*, *Billur Köşk Hikâyesi*, *Cimcime Sultan Hikâyesi*, *Geyik Destanı*, *Güvercin Destanı*, *Hamzanemeler*, Hz. Süleyman ve Saba Melikesi, *İbrahim Edhem Hikâyesi*, *Kesikbaş Hikâyesi*, *Kız Destanı*, *Maktel-i Hüseyin*, *Mevlit*, *Muhammed Hanefi Cengi*, *Eba Müslim Cenklere*, *Danışmend Gazi*, *Muhammediye*, *Varaka ile Gülşah*, *Veysel Karani*, *Yedi Âlimler*, *Yusuf ile Züleyha* gibi kitaplar, halkın yüzyıllar boyu ilgi gösterdiği kitaplar olmuştur.

Söz konusu halk kitapları, Zehra Öztürk tarafından şu şekilde tasnif edilmiştir.

I. Dinî-tasavvufî kitaplar

A. *Mevlit* ve onunla birlikte okunan destanî hikâyeler [*Mevlid*, *Geyik Destanı*, *Kız Mevlidi* (*Destan-i Kız*), *Destan-i İbrahim* (*Vefat-ı İbrahim*), *Ejderha Destanı*, *Kesikbaş Destanı*, *Güvercin Destanı* (*Dâsitân-ı Hamâme*), *Destan-ı Deve*],

B. *Muhammediye* (Müellifi: Gelibolulu Yazıcıoğlu Mehmed),

C. *Envârü'l- Âşıkîn* (Müellifi: Gelibolulu Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan),

Ç. *Ahmediye* (*Kitâb-ı Mürşid-i Pend-i Ahmediyye*), (Müellifi: Es-Seyyid Ahmed-i Diyâr-ı Bekrî),

- D. *Müzekk'in-Nüfûs* (Müellifi: Eşrefoğlu Rûmî),
 E. *Garipnâme* (Âşık Paşa),
 F. *Mızraklı İlmihal* (Miftahü'l-Cenne),
 G. *Kara Davud* (Delâlü'l- Hayrat Şerhi), (Müellifi: Şeyh Abdullah Muhammed bin Süleyman el- Cezûlî),
 H. *Vikaye Tercümesi* (Balıkesirli Devletioğlu Yusuf),
 I. *Muhtasar Tercümesi* (Kudûr-i Şerif Tercümesi) (Müellifi: Ebu'l-Hasan Hüseyin Ahmed bin Muhammed el-Kudurî),
 İ. *Şurutü's-Salât tercümesi*.

II. Dinî-destanî kahramanlık kitapları

A. Hz. Peygamberin ve Sahabenin Hayatını ve Yapılan Savaşları Anlatan Eserler

1. *Sîret (Sîre)-Siyer*
 **Sîretü'n-Nebî* (Müellifi: Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr),
 **Siyer-i Nebî* (Abdurrahman),
 **Gazavat-ı Resulullah* (Kıssa-i Mukaffa) (Müellifi: Tursun Fakı),
 **Siyer-i Kebîr* Çevirisi (Müellifi: Ebu Abdillâh Muhammed bin Hasan eş-Şeybanî. Çeviri: Şemsü'l-Eimme, Muhammed Münib Ayntabî),
 **Anonim sîret kitapları: Gazâneme-i Resul-i Ekrem, Kıssa-i Mukaffa, Sîretü'n-Nebî, Mevlidü'n-Nebî Aleyhisselâm, Siyer-i Nebevî*,
 2. Hz. Ali'nin Gazaları (Hz. Ali Cenknemeleri)
 **Cenadil Kalesi ve Selâsil Kalesi*,
 **Destan-ı Adn'de Hikâyet-i Hasan ve Hüseyin*,
 **Kıssa-i Kalkaha*,
 **Gazavât-ı Bahr-i Umman ve Sanduk*.
 3. *Maktel-i Hüseyin* (Dâsitân-ı Mektel-i Hüseyin), (Müellifi: Kastamonulu Şâzî),
 4. *Muhammed Hanefî*,
 5. *Hamzaname* (Müellifi: Hamzavî),

6. *Dânişmendname* (*Melik Danişmend Gazi Tarihi*), (Müellifi: Arif Ali),
7. *Battal Gazi* (Müellifi: Darendeli Bekaî),
8. *Ebu Müslim Destanı*,
9. *Saltukname* (*Kıssa-i Saltuk*),
10. *Antername* (*Kıssa-i Anter, Sîret-i Anter, Anter Hikâyesi*).

III. Peygamberlerin ve Velilerin Hayatını Anlatan Menkıbevi Hikâyeler

- A. *Kıssa-i Yusuf*,
- **Kıssa-ı Yusuf* (Müellifi: Erzurumlu Kadı Mustafa Darir),
- **Kitab-ı Yusuf u Zeliha* (Müellifi: Halil oğlu Ali),
- **Yusuf u Zeliha* (Müellifi: Sula Fakih),
- **Yusuf u Zeliha* (Müellifi: Şeyyâd Hamza),
- B. *Halilname* (*Destân-ı İbrahim*) (Müellifi: Abdülvasi Çelebi),
- C. *Destân-ı Hz. İsa* (*Cümcüme Sultan*),
- Ç. *Hikâyet-i İbrahim Edhem* (*Menâkıb-ı İbrahim Edhem, Dâstân-ı İbrahim Edhem, Kıssa-i İbrahim Edhem*),
- D. *Veyse'l-Karanî*.

IV. Halk Hikâyeleri

- A. *Varka ve Gülşah* (Müellifi: Yusuf Meddah),
- B. *Câmâsbnâme* (*Hikâyet-i Şahmaran*), (Müellifi: Nâsir-i Tûsî, Çeviri: Ahmed-i Dâî),
- C. *Hikâye-i Uğru ile Kadı* (Yusuf Meddah).

Halk hikâyeleri muhteva yönünden oldukça zengindir ve şu özellikleri ihtiva ederler:

1. Konusu genellikle aşk ve kahramanlıktır.
2. Hadiseler gerçek veya gerçeğe yakındır. Kimi zaman olağanüstülükler yer alır.
3. Hikâyenin asıl kahramanları genellikle tek olarak dünyaya gelirler.

4. Kahramanın dünyaya gelmesine sebep olan derviş/pir kahramanın ad almasında, âşık olmasında, sevgili için gurbete çıkmasında da rol üstlenir.

5. Kahramanlar birbirine bade içerek, resme bakarak, ilk gördüğünde yahut da birlikte büyümesine rağmen kardeş olmadıklarını anlayınca âşık olurlar.

6. Belli esaslar çerçevesinde anlatılır (Yukarıda bu konuya temas edilmiştir).

7. Hikâyenin bazı yerlerinde anlatıcı dinleyenler için dualar eder.

8. Kahramanın Hızır, at veya vefalı dostlardan oluşan yardımcıları vardır.

9. Kahramanlar zaman zaman insan dışı varlıklarla konuşurlar.

10. Kahramanlar genellikle birbirine kavuşur.

11. Hikâyede asıl kahramanın dışında onun yakın çevresi, idareciler, yardımcı şahıslar, engelleyici şahıslar ve insan dışı varlıklar da yardımcı kahraman olarak yer alırlar.

12. Olaylar günümüz dünyasında cereyan eder.

13. Bazı hikâyelerde atlı-göçebe kültürünün özellikleri yer alır.

14. Hikâyelerin pek çoğu hemen hemen bütün Türk dünyasında anlatılır.

15. Bazı hikâyeler gerçekten yaşamış bir âşığın hayatı etrafında teşekkül etmiştir.

Bu konu üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır.

Kaynakça:

Alptekin, Ali Berat, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara, 1997.

Altun, Işıl, *Âşık Mevlüt İhsanî'nin Aşk Konulu Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 2007.

Aslan, Ensar, "Dede Korkut Hikâyeleri ile Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi", *Halkbilimi Araştırmaları I*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 2003.

Aslan, Ensar, "Doğu Anadolu ve Azerî Sahasında Halk Hikâyesi Anlatma Geleneği", *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., S. 37. Ankara, 2002.

Aslan, Ensar, *Çıldırılı Âşık Şenlik-Hayatı Şiirleri ve Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara, 1975, 1992.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946.

Boratav, Pertev Naili, *Köroğlu Destanı*, Ankara, 1931, 1983.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara, 2003.

Daşdemir, Özkan, *Davutoğlu Süleyman Hikâyesi*, Fenomen Yayıncılık, 2015.

Kaya, Doğan, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020.

Nutku, Özdemir, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara, 1997.

Öztürk, Ali, *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul, 1980.

Öztürk, Zehra, "Osmanlı Döneminde Kiraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 9.

Spies, Otto, *Türk Halk Kitapları* (Çev. Behcet Gönül), İstanbul, 1941.

Türkmen, Fikret-Mete Taşlıova-Nail Tan, *Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Türkmen, Fikret-Mustafa Cemiloğlu, *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Yardımcı, Mehmet, *Destanlar*, Ankara, 2007.

Yıldız, Naciye Ata, *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 65-74.

2.7. Dinî ve Cengî Hikâyeler

XX. yüzyılda yapılan çalışmalarda Cenurname, Gazavatname, Haveranname / Havername, Menakıpname ve Dinî hikâyeler başlıkları altında gruplandırılmışlardır. Ele alınan bu eserlerin tamamında İslâmiyet yer alır. Birçoğu, müşriklerle yapılan cenkleri anlatır. Bir kısmı da sadece dinî sevdirmek, yaymak gayesiyle telif edilmiş olup gerçek veya hayalî konuları ihtiva eder. Bu bakımdan dinî nitelik ihtiva edenler “Dinî Hikâyeler” olarak; diğerleri ise Cenk Kitapları / Cenk Hikâyeleridir. Cenk kitapları destanî eserlerdir. Söz konusu edilen eserlerden tespit edebildiklerimizin adları şunlardır:

Abdulkerim Satuk Buğra Han, Ahtem Destanı, Antername, Ashab-ı Kehf, Baba Rövsen, Battal Gazi Destanı, Behramâbad Kalesi Cengi, Berber Kalesi Cengi, Billur Dağı Cengi, Cenk ve Kahramanlık Romanı, Cumhurname, Cümcüme Sultan / Cımcime Sultan / Cümcümename, Çöl İfriti, Dahdah Hikâyesi, Danişmend Gazi / Danişmendname, Dâsitan-ı Adn Der-Hikâyet-i Hasan ve Hüseyin, Destan-ı Şehman, Destan-ı Battal-ı Sin, Destan-ı Dahdah, Destan-ı Ejderha, Dasitan-ı Fanus Der-Hikâyet-i Takyanus, Destan-ı Fatıma, Dâsitan-ı Gazavat-ı İmâm Âlî, Destan-ı Hamame-yi Ar'ar, Destan-ı Hatice, Destan-ı Hatun, Destan-ı Hazret-i İbrahim, Destan-ı Hibal, Destan-ı İblis, Destan-ı İbrahim Edhem, Destan-ı İsmail, Destan-ı Kesik Baş, Destan-ı Muhammet, Destan-ı Ömer ibn-i Hattâb, Destan-ı Vefat-ı İbrahim, Destan-ı Yiğit, Eba Müslim Horasanî, Eba Müslim'ün Tabutu, Ecel Kuyusu, Ejder Kalesi Cengi, Eshab-ı Kehf, Faziletname, Feth-i Kal'a-yı Cenadil, Feth-i Kal'a-yı Selâsil, Gazavat-ı Aremrem bin Musallat, Gazavat-ı Bahr-ı Umman ve Sanduk, Gazavat-ı Hazret-i Ali Kissa-yı Ummân, Gazavat-ı Kissa-yı Mukaffa-Hazret-i Ali, Gazavat-ı Mesleme, Gazveler Kahramanı Hz. Ali'nin İlk Zaferleri, Gülistan Kalesi Cengi (1), Gülistan Kalesi Cengi (2), Halilname, Hallac-ı Mansur, Hamuşname, Hamza Pehlivan ile Malik Ejder Cengi, Hamza Pehlivanın Savaşları-Kara Cellât, Hamzaname, Haverzemine Cengi, Hayber Kalesi Cengi, Hikâyet-i Abdülmecid, Hikâyet-i Ashab-ı Kehf ve Takyanus, Hikâyet-i Kız u Ma'a Cühud, Hikâye-yi Cariye, Hikâye-yi Delletü'l-Muhtel, Hikâye-yi Deve, Hikâye-yi Fatıma, Hikâye-yi Geyik, Hikâye-yi Güvercin, Hikâye-yi Kesikbaş, Hikâye-yi Şâh Hamîd, Hikâye-yi Temimdar, Hikâye-yi Uğru ile Kadı, Hüsnîye, Hz. Ali Devler Peşinde, Hz. Ali ve Hayberli Sihirbazın İntikamı, Hz. Ali Arslanlar Kalesi'nde, Hz. Ali Cemel Cengi, Hz. Ali Cemşid Cengi, Hz. Ali Cenk Ortakları, Hz. Ali Devler Ülkesinde ve Maliki Ejder Cengi, Hz. Ali Firuz Şah Cengi, Hz. Ali Gurab Kalesi Cengi, Hz. Ali Haramiler Peşinde, Hz. Ali Hendek Muharebesi, Hz. Ali Huneyn Gazası, Hz. Ali Hüzeyl

*Kal'ası Cengi, Hz. Ali ve Hz. Hamza'nın Amr İbni Abdut'la Cenklere, Hz. Ali İfrit Cengi, Hz. Ali ile Re'selgûl Cengi, Hz. Ali Kaf Kalesi Cengi, Hz. Ali Kan Deryası, Hz. Ali Kan Kalesi Cengi, Hz. Ali Kıyamcılara Karşı, Hz. Ali Memleket-i Sind Ba Mukatil Cengi, Hz. Ali Mirkal Cengi, Hz. Ali Mühr-ü Süleyman'ın İzinde, Hz. Ali Nemrut Kalesi Cengi, Hz. Ali Nevâdir Şah Cengi, Hz. Ali Ölüm Mağaraları Cengi, Hz. Ali Ölüm Vadisinde, Hz. Ali Ravanda'da, Hz. Ali Salsal Cengi, Hz. Ali Şeddat Cengi, Hz. Ali Şeytanlar Mağarasında, Hz. Ali Amr ibn-i Abdut Cengi, Hz. Ali ve Kılıç Arkadaşları, Hz. Ali ve Muaviye-Siffin Vakası, Hz. Ali Zerrin Kalesi'nde - Kesik Başın İntikamı, Hz. Ali Zünhar Cengi, Hz. Ali'nin Büyük Zaferi Deve Vakası, Hz. Ali'nin Gelin Olduğu Cengi, Hz. Ali'nin Haverzemin Seferi, Hz. Ali'nin Şehr-i Zer Zaferi, Hz. Ali'nin Yemen Cengi, Hz. Ali'ye Meydan Okuyan Kız, Hz. Mûsâ ve Çoban, Hz. Osman'ın Kanlı Gömleği, Hz. Peygamber Ebu Cehil Güreşi, Hz. Süleyman ile Saba Melikesi Belkıs, Hz. Süleyman ile Zaloğlu Rüstem, İbn-i Vakkas ve Malik Ejder Cengi, İmâm Hasan ibn-i Malik Cengi, İmam Hüseyin Cengi, Kanber, Kenzül-Mesaib, Kayser-i Rum Cengi, Kerb Gazi Destan, Kerbelâ Faciası, Kerbelâ Şehitlerinin Öcü, Kıssa-yı Kahkaha, Kıssa-yı Mikdâd bin Esved, Kıssa-yı Müzelzil bin Menazil-Şah-ı Merdan, Kız Destanı, Kız Mevlûdu, Kitab-ı Ca'fer-ı Tayyar, Kitâb-ı Kesik Baş, Kubbe-ı Mıknatıs Cengi, Kumru, Maktel-ı Hüseyin, Menakıb-ı Derviş Hâkî, Merhur Şah'ın Müslüman Olması, Mikdad ile Miyase, Mu'cizâtü'l-Nebi, Mûcize-yi Muhammet Mustafa, Muhammet Hanefi Elburz Kalesi Cengi, Muhammet Hanefi Gazanfer Kâfir Cengi, Muhammet Hanefi Taberiye Kalesi Cengi, Muhammet Hanefi Tabut Cengi, Muhammet Hanefi Yezidiler Çemberinde, Muhammet Hanefi Yılanlı Kale Cengi, Muhammet Hanefi Zehirli Ok, Muhammet Hanefi'nin İntikamı, Müseyyebname, Nehrevan Cengi, Nemrut'un Ateş Bahçesi ve Hz. İbrahim, Nuh Peygamber ve Tufan, Öldürme Ya Ali, Ölüm Kalesi, Rum ve Şam Sultanları Cengi, Salsalname, Satuk Buğra Han Destanı, Saltıkname / Saltukname, Şefaatiname, Tavus Mûcizesi, Uğru ile Kadı, Ukkâşe Hikâyesi, Üç Dağ Cengi, Üç Yol Cengi, Veysel Karani, Vefat-ı İbrahim, Yâ Hacı Bektaş Veli, Yemâme Cengi, Yusuf ile Zeliha.**

* AKM tarafından 2021'de yayınlanan *Kültürümüzde Dinî ve Cengî Hikâyeler* adlı eserde, bu konuya ayrıntılı yer verilmiştir.

2.8. Kaçaklar

Türk halk hikâyelerinde iki önemli tip vardır; alp tipi, veli tipi. Alp tipinde yiğitlik, hareket, zafer ideali, veli tipinde ise manevi güç ve iman öne çıkar.

Bu tiplerin oluşmasında ve kabul edilişlerinde ait olduğu toplumun hayat tarzı, düşünce şekli, etnik ve kültürel yapısı, etik değerleri önemli rol oynar. Bir başka deyişle hadise, zaman ve duruma bağlı olarak her sosyal tabaka kendisini temsil eden belli tipler ortaya çıkarır. Bu tiplere bağlı olarak da edebî ürünler vücuda gelir. Bu çerçevede içerisinde adından söz edeceğimiz “kaçak tipler” de böyle vücut bulmuştur.

Tarihin hemen her döneminde ve her coğrafyada kurulu düzene başkaldıran tipler ortaya çıkmıştır. Halk, hep kendisini seven, zorbalık yapmayan olumlu ve yiğit tiplerin yanında olmuştur. Sözgelisi; 18. ve 19. yüzyıllarda, İngiltere’de Robin Hood, Slovakya’da Yanoşık ve Mihala Vdovtsa, Ukrayna’da Dovbuş, Karmelyuk, Gürcistan’da Mrabdlı Arşen, Azerbaycan’da Kaçak Nebi halkın desteklediği kaçaklardandır.

Halk şairleri ezilmişliklerinin tezahürü olarak gördükleri kaçaklar hakkında destanlar, hikâyeler ve nağmeler düzmüş, eserler ortaya koymuşlardır. Eserler içinde romanları yazılmış olanları da vardır. Murat Sertoğlu’nun Çakırcalı Mehmet Efe (1941), Dağlar Kralı Yörük Osman Efe (1955), Vali-i Vilayet Hademe-i Devlet Atçalı Kel Mehmet (1983) romanları, Refi Cevat Ulubay’ın, Dağlar Kralı Balçıklı Ethem (1955) romanı bu neviden eserlerdir.

Anadolu’da eşkiya olarak adlandırılan bu pervasız ve halkın gözünde kahraman olan insanlar Azerbaycan’da “kaçak” olarak adlandırılmıştır. Daha çok XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında devletin peşine düştüğü bu insanlar, gün gelmiş devletin yanında yer alıp devlete yardımcı olmuştur. Türkiye’de şaki iken devletin yanında yer alan isimler olarak Ege Bölgesinden Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe, Gökçen Efe, Cafer Efe, Toroslardan Gazik Duran; Antep yöresinde Karayılan; Urfa yöresinden Urfalı Nazif Kurtuluş’u zikredebiliriz.

Bu durum Azerbaycan’da da aynı olmuştur. Rejimin sıkı takibe aldığı kaçakların birçoğu Azerbaycan-İran-Osmanlı üçgeninde hayat mücadelesi vermiştir.

Azerbaycan’da tarihte iz bırakmış kaçaklar şunlardır: Alaybey, Deli Ali, Cevat, Eldar Amir Ahmed, Gandal Nağı, Garay Söyün, Hevil, Hacı

Tağı, Kaçak Adıgözel, Kaçak İsahan, Kaçak İsmayıl, Kaçak Korkmaz, Kaçak Mahmut, Kaçak Muhtar, Kaçak Mürteza, Kaçak Nebi, Kaçak Süleyman, Kaçak Yareli, Kaçak Yusuf, Kerem Han Sertib, Mehmet Bey, Mehrali Bey, Meydanali, Molla Nur, Semed Ağa, Tanrıverdi.

Azerbaycan'da kaçaklarla ilgili olarak pek çok destan tasnif etmiştir. Bunların adları ve vücuda getirdikleri destanlar şöyledir:

Âşık Şenlik (1850-1913): Semed Ağa,
 Bozalğanlı Âşık Hüseyin (1893-1941): Gara Tanrıverdi,
 Eynallı Eşref (1912-?): Hacı Tağı,
 Âşık Avıl (1914-?): Kaçak Nağı,
 Haltanlı Tağı: 1790-1890): Molla Nur,
 Âşık Mevlüt İhsani (1928-2010): Kaçak Nebi
 Gemli Hüseyin: Kaçak Kerem
 Zerzebilli Âşık Mehemed: Kaçak Kerem,
 Murad Niyazlı (1933-?): Kaçak Süleyman,
 Heyyat Mirze (1885-1922): Gandal Nağı,
 Âşık İsgender Ağbabalı (1925-?): Deli Yusuf.

Azerbaycan'da bazı âşıklarda tasnif edilmiş bu destanları anlatarak onların yaşamasını sağlamıştır. Bunlar içinde şu âşıklar ilk akla gelenlerdir:

Âşık Ekber Ceferov (1933-1990), Bozalğanlı Çopur Elesger (1930-?), Gazahlı Âşık Mehemed (1989-?), Âşık Edalet Nesibov, Âşık Hüseyin Halaoğlu (1923-1997), Âşık Gedir (1893-1982), Âşık Mehemed Rzayev (1883-1968), Âşık Nesib (Nesib Ağbabalı) (1874-?), Âşık Seftir (1933-?), Âşık Eli (1880-?).

Kaçak destanlarının hemen hemen hepsi mensur yapıdadır. Asıl kısım nesirdir. Manzum kısımlarda genellikle koşma, geraylı ve muhammes cigalı koşma yer alır.

Kaynakça:

Allahmanlı Mahmud, "Kaçak İsmayıl Dastanı", Ozan Dünyası, S. 2 (5), 2011, s. 100-104.

Babahanlı, Gülbeniz, *Azerbaycanın Geyri-Maddi Medeniyet Abideliri ve Ertoğrul Cavid*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Yay., C. 5, Bakı, 2011, s. 281-289.

Namazov, Kara, *Aşıklar (Biyografik Malumat Kitabı) I. Kitab*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yayını, Bakı, 2004.

Turhan, Sibel, *Azerbaycan Sahası Kaçak Anlatmaları*, İzmir, 1999, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yazar, Sevtap, *Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin)*, İzmir, 2008, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi).

2.9. Karavelli

Türk halk hikâyeciliği geleneğinde asıl hikâye içinde ayrı ve küçük bir hikâye olarak yer alan, halkın hayatını, yaşama tarzını, sosyal ve psikolojik özelliklerini yansıtan, tuhaf ve etkileyici sonla biten anlatı türüdür.

Karavelli sözünün menşei olarak çeşitli görüşler vardır. Bunlardan Oğuz boyundan olan “Karaevli” sözü ile ilgili olduğu görüşü öne çıkar. Bunun yanında saz söz meclislerindeki “oyun” yahut “oyuncu” için kullanılan söz olduğu da ileri sürülmüştür. Bunların yanında XV.-XVI. yüzyılda Azerbaycan topraklarında yaşamış bir Türk boyu olabileceği; yine bu asırlarda Kara Veli adlı bir tarihî şahsiyetin adına bağlı olarak yayıldığı yahut art niyetin arzusunun belli edilmesi anlamında “kara” ve “belli” kelimelerinin birleşmesiyle vücut bulduğu görüşü de vardır.

Karavelliler, halk edebiyatı anlatı türlerindendir. Bu konuda yapılan çalışmalar oldukça azdır. Bu yüzden ki masal ve hikâyeler arasında örneklendirilmiştir. Karavelliler, fıkra ile masal ile müştereklikleri olmakla beraber muhteva itibarıyla onlardan ayrıdır. Karavelliler fıkralara göre daha hacimli, gülünçlükler daha azdır. Masallar karavellilerden daha hacimli, mekân ve kahramanları daha farklıdır; Masallardaki hayali unsurların çok olmasına karşılık, karavellilerde reel unsurlar ön plandadır.

Çeşitli vesilelerle bir araya gelen 3-5 kişilik gruplarda yahut meclislerde anlatılırlar. Sohbet sırasında konunun akışına uygun olur ve dinleyenlerde etki bırakır. Kimi zaman da hikâye anlatıcısının hikâyesine ara verip karavelli anlatması çoğu zaman rastlanılan durumdur. Böylelikle dinleyicinin dikkatini canla tutulur, anlatılan hikâyeye bağlı kılınır. Bunun için kimi zaman tekerleme niteliğinde ve özü yalan olan seçili karavelliler de vardır.

Karavelliler daha ziyade sosyal hayattaki durum ve çatışmaları ihtiva eder. Satirik ve ahlakî özellikleriyle dikkati çeker.

Azerbaycan’da H. Zeynallı, E. Ahundov, P. Efendiyev, V. Veliyev, İ. Abbasov, A. Nebiyev, T. Ferzeliyev, R. Kafarlı, E. İrehmedov, Elçin, V. Kuliyev, M. Allahverdiyev, E. Aslanov, İ. Rehimli gibi halkbilimci, sanatkar ve edipler karavelliler hakkında emek vermiş, görüşler ortaya koymuşlardır.

Karavelliler konusunda önemli çalışmalar ortaya koyan Azerbaycanlı bilim adamı Tahir Orucov, karavellileri konularına göre beş grupta toplamıştır.

1. Aile konulu karavelliler,
2. Sosyal konulu karavelliler,
3. Yalan üzerine oluşturulmuş karavellileri,
4. Kel ve köse hakkında karavelliler,
5. Meşhur fıkra kahramanları ile ilgili karavelliler.

Aile konulu karavellileri halkın günlük hayatının aksi (Haksızlıklar, adaletsizlikler, hile, maneviyat, zekâ, sabır, azim kararlılık...) bulunur.

Sosyal konulu karavellilerde hükümdar, şah, han, vezir, şeyh, kadı, molla, tüccar gibi havastan olan insanlarla avamdan olan insanların karşılaşmaları ile ilgili olarak tuhaflıklar, beklenilmeyen neticeler yer alır.

Yalan üzerine oluşturulmuş karavelliler, Zekâ, hile ve gülünçlüklerle iç içe olan karavellilerdir. Yalan, uydurma hadiseler ve durumları ihtiva eder.

“Kel” ve “köse”nin konu edildiği karavelliler bünyesinde, akıllı düşünmeyi, tedbiri, hile ve inadı bulundurlar. Konuları muhtelifdir.

Meşhur fıkra kahramanları ile ilgili karavelliler grubunda da Molla Nesreddin, Behlul Dâna, Abdal Kasım, Mirzebaki, Hacı Dayı ve diğer mizahî bilge şahsiyetler etrafında söylenenler yer alır.

Karavelliler sanat ve estetik bakımında önem arz ederler. Diğer türlere göre farklı neticelenmesi ve insanlarda etki bırakması yönü ile dikkat çekerler.

Türkiye’de de karavelliler üzerine 1989’da *Kısa Hikâyeler* adıyla bir yüksek lisans tezi Nerin Köse tarafından hazırlanmıştır.

Nerin Köse çalışmasında Kaside / Serküşte / Türkülü Hikâye ve Karavelliler üzerinde durmuş; *Cennet Satan Molla, İsfahan Keçeli (Keli), Kerem ve Şeyh, Nöker, Molla Salah ve Gazı (Köle, Molla Salah ve Kadı), Keçel, Şeytan ve Gazı, Uğru Molla, Keçel ve Molla, Gazı ile Yoksul Kendli (Köylü), Ya Cell-i Celâl, Mollanın Arvadı, Çobanla Molla, Yoksulun Arzusu* adlı adlarında 12 karavelliyi teknik ve muhteva yönünden incelemiştir.

Örnek Karavelliler:

Acı Dil, Başa Belâdır

Şamahı şehirinde bir yohsul kişi yaşıyordı. Onun güzel seneti var idi. Ancak o, bu senetden istifade edebilmirdi. O, güzel halça tohuyurdu. Öğrular halçaları onun elinnen alırdılar. Bir defe halçaçı yohsul kişi güzel bir halça tohuyub, şaha pay aparmağı fikirleşir.

Ahı bu halçaçı ne cür adam idi? Ondan da size bir balaca melumat verim. O, çoh acı dilli bir kişi idi. Onun ağzından heç vaht heyir söz çıkmazdı çünkü o, bunu bacarmırdı. Yahşı evezine hemişe pis, bed sözler deyerdi. Bir sözle, heyir söylemez bir adam idi.

Belelikle o, işe başladı. Hemişe onun özünün dalınca düşen oğru halçanın ne vaht tohuyub kutaracağını gözleyirdi ki, halçanı oğurlasın. Her vaht oğru kişinin işini yohlayanda, ondan bu sözleri eşidirdi:

-Ey dilim, Allah rızasına meni şahın yanında şermende eleme, acı sözler söyleme.

Oğruya, yohsul halçaçının sözleri geribe geldi ve o, bu işin ahırını bilmek istedi. Odur ki, oğru halçanın tohunub kutarmasını gözleyirdi, görsün ki, şaha yuhsul halçaçı ne deyecek?

Beli, halça tohunub kutardı. Sine ne deyim, vilayetde bele güzel halça görünmemişdi. Öğrunun gözü hele de bu halçada idi. Seher tezden yohsul halçaçı halçanı alıb şahın malikanesine getdi. Öğru da onun dalınca onu izleyirdi. Kapıçılar şaha heber verdiler ki, bir nefer sene sovkat getirib, size tekdin etmeyi hahiş edir. Şah yohsul halçaçını kabul etdi. Halşa şahın hoşuna geldi. Vezir-vekil, saray ehli halçaya tamaşaya toplandı. Şah, şehsen vezir-vekilden, toplananlardan, soruşdu ki, bu halçanı hansı yere koysunlar ki, hamının gözüne deysin. Here bir teklif verdi. Ancak bu teklifler şahın hoşuna gelmedi.

Onda şah dedi:

-Hele bu halçanı tohuyan kişiden soruşak, ki, bu halça hara lazım olacak?

Yohsul halçaçı iki-üç defe yere eyilib, ayağa durdu:

-Şah sağ olsun, bu halça ancak senin tabutunun altına atmak üçün yahşıdır, başka cür ola bilmez.

Bu sözü eşiden şah kezeblenib yohsul halçaçını dama salmanı teklif etdi. Bu zaman oğru şaha yahnlaşdı. O şaha dedi:

-Şah sağ olsun, men bu şehrin en böyük oğrularındanam. Men ele bu halçanın tohu yub kurtarmasını gözleyirdim ki, onu oğurlayım. Ancak her defe men bu işin sonunu bilmek üçün bu kişinin evine gedende, o, hemişe Allaha yalvarıb deyirdi:

-Allah, sen meni şahın kabağında rüsvay eleme, dilime nesihet ver, o, herze-herze danışmasın. Ele men de bu işin ahırını gözleyirdim. Doğrudan da kişide taksır yohdur. Onu rüsvay eden onun acı dilidir. Ona göre rica edirem gel bu kişinin günahınnan keç.

Şah bahdı ki, oğru düz deyir, ona göre de "Acı dil başa beladır" deyib yohsul halçaçını bağışladı. Ona bir az herclik pulu verib evine yola saldı.

Şah Abbas İki Kepik Tapa Bilmir

Şah Abbas'ın Danay Behli addı bir kardaşı var idi. Danay Behli çoh ağıllu, kamallı, sehavetli bir oğlan idi. O, heç kesin üreyine deymemişti. Şah Abbas ise halka çoh zülm verirdi, özüne tabi olmayanları dardan asdırırdı.

Danay Behli çoh düşünür ki, nece öz halkını bu zülümnden hilas etsin. O, kardaşı Şah Abbas'dan ayrılmak kararına gelir. Ahşam Danay Behli kardaşının şah salonuna girdi ve bele dedi:

-Kardaş, men ayrı yaşamak isteyirem, evimizin yarısı senindi, yarısı benim, men öz payımı senden ancak pulnan isteyirem, özüme başka yerde ev tiküb, orada yaşayacağam.

Şah evvel razı olmur, ahır-ahırda Danay Behliynen razılaşıır. Danay Behli kardaşına deyir:

-Men yüz min manat isteyirem.

Şah Abbas hezinedarı çağırtdırır ve ondan soruşur:

-Hezinede hal-hazırda ne keder pul var?

Hezinedar deyir:

-Yüz kilo kızıl, elli kilo leli-cevahir.

-Men senden kışıl, leli-cevahir soruşmuram. Pul ne keder var?

-Eziz hökmdar, siz benim sözümü ağzımda koydunuz. Acığınız gelmesin. İndi deyerem. Halı-hazırda hezinede dohsan dokkuz min manat dohsan sekkiz kepek var.

-Kardaş, iki kepek çatışmır, onu ahşam tapıb vererem, dedi Şah.

Abbas Danay Behliye:

-Men o iki kepiyi ahşam yoh, özüm isteyende senden alacağam, deye Danay Behli kardaşına cavab verdi.

Şah razı oldu. Heyli vaht keçdi. Şenbe günü idi. Bu gün şah hamamda çimerdi. Danay Behliye de ele bu lâzım idi. O, şah hamama girenden sonra kapını açır ve içeri girir:

-Şah, men geldim ki, iki kepek borcumı sennen alım, deyir Şah Abbas'a!

-Hamamda men sene pul haradan tapım?

-Haradan istesen tap, ancak pulumu hamamdan kırağa çihanacan ver.

-Mende pul yuhdur.

Şah Abbas bele deyen kimi Danay Behli özüynen getirdiyi ağacla kardaşı Şah Abbas'ı ele döydü ki, onun ağ yeri kalmadı. Şah Abbas aman isteyir. Danay Behli elindeki bir arşınlıh odunu şaha verir ve deyir:

-Al, bu odunla hamamın yerini ölç.

Şah alıb korha-korha ölçür ve deyir:

-15 karış.

-Yahşi, şah, sen bu 15 karış yerde benim borcumı vere bilmeyende, bes iki karış kebirde bu adamlara etdiyin zülümün hakk-hesabını haradan tapıb vereceksen?

Şah kardaşını yahşi başa düşdü ve dedi:

-Bu günnen sonra, kardaş, heç kese zülüm etmeyeceyem.

Doğrudan da Şah Abbas o günnen sonra heç kese zülüm etmedi. Adamların da yaşayışı yahşı keçmeye başladı.

Encir Nübarı

Mollanın heyetinde bir encir ağacı var imiş. Günlerin birinde ağac çoh güzel bar verir. Molla fikirleşir ki, encirden padşaha nübar (meyve) aparsın. Seher tezden kalhır, encirden bir kab derib, kamal-selike ile padşaha aparır.

Ferraşlar Mollanı içeriye burahmırlar. Enciri özleri alıb aparırlar. Molla sarayın kapısında eyleşib gözlemekde olsun, bu terefdan de bir deste ferraş bir neçe dustak getirir. Kapıda dustakları tehvil verende görür ki, dustaklardan biri eskikdir. Deme, ferraşların kahallığından yolda dustakların biri ekilibmiş. Üzlerine söz gelmesin deye ferraşlar kapıda oturmuş Mollanı da tutub dustak adına tehvil verirler. Yazık Molla ne keder kışkırır, yalvarırsa bir şey çıhmır. Kişini döy-sındır aparıb katırlar zindana. Encirin mükafatı zindan olur.

Günler keçir, hefteler dolandır, aylar başa çatır. Molla kalır zindanda. Günlerin birinde, nece olursa, Teymurleng zindana gelir. Mollanın ne üçün tutulmuş olduğunu soruşur. Molla ehvalatı danışır.

Teymur emr eleyir ki, Mollanı azad elesinler. Sonra soruşur:

-Senin encirin de benim çoh hoşuma gelmişdi. De görüm menden ne isteyirsən?

Molla deyir:

-Kibleyi-alem men o encir üçün sizden o keder görmüşem ki, daha başka mükafat istemeye üzüm gelmir. Hahiş eleyirem, emr eleyesiniz mene birce dene iti (keskin) balta versinler.

Teymur soruşur:

-Baltanı ne eleyirsən?

Molla deyir:

-Heç zad. Elimden birce bu gelir ki, o encir ağacını dibinden kesim.

Yalanlama karavelliler:

Yalan Nağıl

Biri vardı, biri yohdu, Allahdan başka heç kim yohdu. Bir vilâyetde bir padşah, onun da üç oğlu vardı. Bunlar birgün çıhdılar ava.

Gördüler ki, üç dere var, ikisi kuru, birinin suyu yoh. O suyu yohda, gördüler ki, üç ördek var, ikisi ölü, birinin de canı yoh. Canı yohu vurub başını kesdiler, batman yarım kan getdi. Bir az gedib gördüler üç ev var, ikisi uçuk, birinin de üstü yoh. Girdiler o üstü yoh eve. Gördüler ki, üç karı var, ikisi kör, birinin de gözü yoh. Getdiler o gözü yoh karının yanına, dediler:

-Bize bir dene kab ver ördek bişirek.

Gözü yoh dedi:

-Gedin metbehe.

Bu üç kardaş girdiler metbehe, gördüler üç güvec var, ikisi sınık, birinin de altı yoh. Ördeyin etini altı yoh güvecde asdılar. Seher durub gördüler ki, ördeyin suyu çekilib, eti de yoh. Eti yoha çörek batırıp yediler.

Bir de gördüler ki, büyük kardaşın çarığının bir tayı (eşi) yohdu. Çarığı ahtardılar, tapa bilmediler. Gördüler ki, üç tülkü gedir, ikisi çolak, birinin de kıcı yoh. Yüyürdüler o kıcı yohun dalısınca (arkasından). Onu tutub darı yarım cerime kesdiler, döyüb, söyüb aldılar. Bu darı yarımı her hansı heyvanın derisine doldurdularsa, tutmadı. Dediler ki, padşahın yorğanında bir bire var, onu getirin, onun derisi bu darıyarımı tutar. Gedib hemin bireni tapdılar, başın kesdiler, derisini soydular, darı yarımı bunun derisine tökdüler. Her hansı heyvanı getirdilerse, bu darı yarım gücü çatmadı. Ahırda bir karışka (karınca) tapıb, darı yarımı karışkanın dalına yüklediler. Karışka yolu ile gedende birden göy guruldadı, ıldırım çahdı, başladı yağış yağmağa. Sel karışkanı apardı, darı dağıldı.

Dağılan darı başladı göyermeye. Darı göyerib yetişdi. Üç kardaş bu darını başladı biçmeye. Biçib bir taya kurdular. Bir donuz gelib tayanı dağıtdı. Büyük kardaş gördü ki, donuz tayanı dağıdır. Bir daş atdı donuza. Daş gedib deydi donuzun dişine.

Donuzun dışından od çıldı, düştü tayaya. Taya başladı yanmağa. Kardaşlar başladılar tayanı kurdalamağa.

Bir o yana kurdaladılar, bir bu yana, içinden çıldı bir kelem, o kelemnen yazdılar bir kelim, gördüler ki, hamısı oldu yalan.

Men, Arvadım, Oğlum, Bir de Deve

And içim, arpa biçim, kuru-kuru kurbanın olum, kuru-kuru çaylar keçim. Yanmamış tendire düşüm, kırmızı bişim, yalannan yohdu işim. Danışdığım düzdü, doğru sözdü.

Bir men idim, bir arvadım, bir de oğlum. Men bikem, arvadım sersem, oğlum herdem. Dolanırdık ağa kimi, çanaklı tıbağa kimi. Dövmemiz çohudu, amma evde yemeye heç neyimiz yohudu. Arvad dedi:

-A kişi, gel bir gezmeye çıhak.

Razı oldum. Oğlum da düştü yanımıza. Geldik bir düzenlik yere. Bele bahdık ki, bir boz şey görünür. Arvadım dedi:

-Dağdı.

Oğlum dedi:

-Yoh, tepedi, amma bunun eyri boynu da var.

Arvadım dedi:

-Deyesen, bunun başı da gözü de, belinde yeheri de, hele deyesen, sallak dodağı da var.

Bir de gördük “dağ” terpendi, kalhdı. Oğlum çığırdı:

-Gelin kaçak zelzeledi.

Arvadım haray saldı:

-Ay aman, velveledi.

Men bahdım ki, bu ne zelzele ne velvele. Dağ da deyil, tepe de deyil. Amma yeke bir heyvandı. Boynu eyri, kıkları uzun, kuyruklu. Atldı, at deyil. İtdi, it deyil. Öküzdü? Be bunun buynuzu hanı? Katırdı? Katır bu boyda olmaz. Eşşekdi, be niye ankırmır?

Oğlum dedi:

-Ana, tapdım. Bu keçidi.

Arvadım dedi:

-Yoh, koyundu. Gözün kor ha deyil, görmürsen yununu.

Oğlumla arvadım dalaşdı, başıma iş aşdı. Ara karışdı. Birden o heyvan geldi ireli. Lombaynan tüpürdü arvadımın üzüne. Baham ne? Bu heyvan deveymiş, deve!

Dedim, yahşı oldu, bunu aparah eve. Deveni getirdik eve. Bir de ne gördük? Deve kanadlandı, uçdu. Yalan demirem, kaçdı. O bizden kutardı, biz de ondan.

Kaynakça:

Ahundov, Ehliman, *Karavelliler*, Azernesr, Bakı, 1974.

İsmayılov, Hüseyin - Tahir Orucov, *Azerbaycan Halk Edebiyatından Seçmeler (Karavelliler, Oyunlar ve Halk Tamaşaları)*, Bakı, 2005.

Köse, Nerin, *Kısa Hikâyeler*, İzmir, 1989, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Orucov, Tahir, *Azerbaycan Karavellileri*, Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yayını, Bakı, 2013.

Orucov, Tahir, *Karavelli Janrının Poetikası*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yay., Bakı, 2009.

Tantekin, H. M.-S. Eliyev, *Karavelliler Nağıllar*, Bakı, Yazıcı, 1988.

2.10. Kaside / Serküşte / Türkülü Hikâye:

Bir hadiseye bağlı olarak söylenmiş türkülü kısa, küçük hikâyelerdir. Genellikle tek türkü den oluşur.

Kuzeydoğu Anadolu'da kaside olarak isimlendirilen bu anlatılar, kimi bölgelerde *serküşte* olarak, günümüzde de "türkülü hikâye" olarak nitelendirilir.

Bunlar gerçek hayattan alınmış bir hikâyeden oluşabileceği gibi bir efsaneden veya bir ağıttan da vücut bulmuş olabilir.

Serküşteler, hacimli eserle olmayıp 15-20 dakikada anlatılırlar. Manzum ve mensur yapıdadırlar. Halk hikâyelerinde asıl unsurun nesir olmasına karşılık serküştelerde asıl unsur türkülerdir. Nesir kısmı türküdeki ifadeleri desteklemek, anlaşılır hale getirmek ve etki bırakmak gibi vazife görürler.

Serküşte veya kaside olarak adlandırılan türkülü hikâyeler, İsmail Habib Sevük ve Ali Rıza Yalın'ın verdiklerine göre Güney'de, "bozlak" olarak isimlendirilmektedir.

Pertev Nail Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği* adlı eserinde kısa hikâyeleri 4 ana grupta toplar.

1. *Aşk Maceraları* (Ofo ile Iraz, Sultan Kız),

2. *Derebeyleri veya Aşiret Beyleri Aralarındaki Maceralar* (Arap Ağa ile Bayezidoğlu, Dulkadiroğlu'nun macerası, Kozanoğlu Ahmet Bey'in ve babası Ömer Bey'in isyanı, tenkili, sürülmesi, Türkmen-Arap kavgası, Hacı Naloğlu-Benî Sa'îd ile Türkmenler kavgası, Türk-Kürt kavgası, Murtaza Bey vakası, Firuz Bey ile oğlu Mehmet Bey'in hikâyesi, İlbeyli Hasan Ağa'nın macerası, Abbas Papa'nın Colab'ı dağıtması, İskân sırasındaki vakalar),

3. *Eşkıya Maceraları* (Cin Yusuf oğlu'nun hikâyesi)

4. *Başka Mevzularda Maceralar* (Nalcioğlu / Demircioğlu'nun macerası).

Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II* adlı eserinde Kozanoğlu Ahmet Bey, Tepegöz ve Cin Yusuf oğlu gibi bozlakların hikâyesine; Nerin Köse de *Kısa Hikâyeler* adlı yüksek lisans tezinde kasideler başlığı altında, Necip ile Telli, Garip ile Zeynep, Böyle Bağlar, Ali Rıza ile Nimet Kızın Hikâyesi, Böyböyrek ve İzzet Bey gibi hikâyelerin metnine yer vermiştir.

Diğer taraftan türkülü hikâyeler ile ilgili olarak Merdan Güven,

Salih Turhan, Kubilay Dökmetaş, Abuzer Akbıyık, S. Sabri Kürkçüoğlu, Levent Çelik gibi araştırmacılar tarafından çok sayıda ve hacimli yapıda kitaplar çıkarılmıştır. Söz konusu çalışmalarda kaydedilen 1000'den fazla türkü metni ile ilgili olarak anlatılan hikâyeler kaydedilmiş, daha sonra türkülerin metni verilmiştir. Türkülerin pek çoğunun notası da kaydedilmiştir. Bunların yanında; (www.turkuler.com)'da 75; (www.repertukul.com)'da da 127 türkünün hikâyesi verilmiştir.

Ezo Gelin

Hakkında ağıtlar yakılan, filmler çevrilen hikâyeli türküdür. İçli bir hayat hikâyesi vardır. Onun verem hastalığından vefatı bölgede derin etkiler bırakmış, muhtelif yerlerde, muhtelif şahıslar tarafından ağıtlar yakılmıştır.

Konu ile ilgili ilk yazı, Başpınar Dergisinin 65. Sayısında yayımlanmıştır. Cemil Güçyetmez imzasıyla çıkan yazıda Ezo Gelin'den "Özoy Gelin" olarak söz edilmiştir. Bunun yanında civarda farklı isimlendirmeler olduğunu belirtmiş şunları söylemiştir: "Naci Kum, o kadının adını (İzo) diye yazıyor. Kerim Fırat (Özey) yahut (Özoy) diye kaydediyor. Türküsünü dinleyerek benim derlediğimde de (Huzey) diye işittim. Bu, türkü söylenirken sesin verdiği bir imale ve kabalık sebebiyle olsa gerektir. Fakat kelimeye bir mâna vermek bakımından en doğru olarak (özoy) demek doğru olur."

Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü sitesinden aktarılan Ezo Gelin hakkındaki bilgi şöyledir:

"Asıl adı Zöhre olan Ezo Gelin, 1909'da Gaziantep'in Oğuzeli ilçesinin Uruş köyünde doğar. Babası, Bozgeyikli oymağından Emir Dede, anası Elif'tir.

Anlatanlar, Ezo'nun güzelliğini nereye koyacaklarını bilemezler. Derler ki öylesine güzelmiş ki Ezo, görenler iki yanağına birer elma oturtulmuş sanırlarmış. Öyle güzelmiş ki Ezo, bakanlar bakmaya doyamazlarmış. Öyle güzelmiş ki bir yaz günü kapısını çalıp bir kap ayran isteyen gurbetçi bir çerçi, Ezo'nun güzelliği karşısında şaşalayıp Ezo'nun uzattığı ayran tasını yere düşürüp kırmış. Öyle güzelmiş ki Ezo, gülümseyerek bakmasıyla düşmanları barıştırmış. Öylesine güzelmiş ki Ezo, olursa o kadar olurmuş...

Ezo'nun güzelliği, söyleyen dillere söylene olurken, Barak ovasında bir genç adamın adı da dillerde dolaşır olmuştu. Komşu Beledin köyünden, Şitto diye bilinen Hanefi'nin bağlaması, akarsulara "Siz şırıldamayın, ben şırıldayım.", sesi de bülbüllere "Siz şakımayın, ben şakıyayım." diyen cinstendi. Tekmil Barak ovasında düğünler kammersiz oluyor da Şitto Hanefi'siz olmuyordu. O sıralar Hanefi otuz, aya "Sen doğma ben doğayım." diyen güzeller güzeli Ezo da yirmi yaşlarındaydı.

Gün o idi ki Uruş köyünde Hacı Mamuş'un düğünü vardı. Düğüne, Ezo ve Şitto da çağırılmışlardı elbet. Düğünde tüm gözler gelini de güveyiyi de unutup Ezo ile Şitto'yu izledi. Şitto, Ezo'ya gönlünü kaptırdı. Şitto Hanefi'nin gönlüyle kafası aynı telden çalıyordu. Bu nedenle, Ezo'ya dünür yolladı. Hanefi, ala ala "Düşünelim" cevabı aldı. Araya acımasız zaman girdi. Şitto'nun doğru dürüst evi bile yoktu; ama yüreğinde Ezo geziniyordu. Eşin dostun araya girmesiyle, Ezo Şitto'ya çatıldı. Şitto Ezo'yu almasına karşılık, Ezo'nun ağabeyi Zeynel'e de halası Hazik'i verecekti.

Güzün ortanca ayında iki düğün birden kuruldu. Şitto'yla Ezo'nun düğünü Beledin Köyü'nde, Zeynel'le Hazik'in düğünü Uruş'ta kuruldu. Zurna öttü davul vuruldu. İki köyde iki mutlu yuva kuruldu. Şitto ile Ezo, mutlu bir yaşam sürdürüyordu. Ağızlarının tadı yerindeydi. Gel gelelim, mutlulukları göze geldi. Aralarına arabozucular girdi. Yemediler içmediler, dedikodu yaptılar. Atalarımız "Söz taşıma, taş taşı." demiş; ama bazı kendini bilmezler söz taşıdılar. Hatta kendileri söz uydurup getirdiler, götürdüler. Bir harman sonu evlenmişlerdi; ikinci harman sonuna dek birlikte yaşayamadı Şitto ile Ezo. Şitto öykülerini bir cümlede özetler: "Kötü talih, geç buldum; tez yitirdim." Ezo, Şitto'dan ayrıldıktan sonra altı yıl evlenmedi. Yörenin ağızbirliği etmişçesine anlattıklarına göre Ezo, bu süre içinde daha bir serpildi, daha bir güzelleşti. Öyle ki görenin gözü kalırdı. Genç yaşlı, zengin fakir, nice talibi çıktı Ezo'nun. Her talibi, tek tüy isteyen Hz. Süleyman'ın önünde tüm tüylerini döküverdiği söylenen yarasa gibi neyi var neyi yoksa önüne seriyorlardı Ezo'nun. Ezo, tam altı yıl, evlenme önerilerini geri çevirdi. Sonunda, ailesinin de ısrarı üzerine, kendisine genç kızlığından beri talip olan teyze oğlu Memey'le evlenmeye yanaştı.

Türkmen oymağından olan Memey, Suriye'nin Carablus ilçesinin Türkiye sınırına yakın Kozbaş köyünde oturuyordu. Ezo, 1936 yılının güzünde, Uruş'tan Kozbaş'a gelin gitti. Ezo'yla Memey'in iki kızları oldu. İlki, fazla yaşamadan öldü; diğer kızlarının adı Celile'dir.

Ezo'nun, ikinci kocasıyla geçimi yerindeydi. Ne var ki gurbet denilen bir ateş yüreğini yakıyordu. Türk köylüsü "Çalının ardı gurbet" der. Ezo da Kozbaş'tan Türkiye'yi, Uruş'u görüyordu. Hatta ara sıra doğduğu köye gidip geliyordu; ama bunlar özlemini azaltmıyor, pekiştiriyor ve dayanılmaz hale getiriyordu. Yakınları onun "Vara öleyim, tek yurdunda kalaydım." dediğini anlatırlar. Ezo bir de "Göreceksiniz, gurbetlik beni öldürecek" der ve öldüğünde, köyünü görececek bir yere gömülmesini dilerdi. Dediği de oldu. Suriye'ye gidişinin yirminci yılında, 1956 güzünde, Ezo yatağa düştü. Hastalığının ince hastalık olduğunu, herkes gibi kendisi de biliyordu. Ezo, kızı Celile'yi yatağının başından ayırmak istemiyordu. Ecelle kavil gününün gelip çatıldığını anlıyor, tek avuntuyu güzel kızı Celile'de buluyordu. Ve Ezo Gelin, güz yağmurlarının düştüğü bir cuma, yatsı vakti son soluğunu soludu. Eşi ve yakınları, vasiyetini dikkate alarak onu, ara sıra tepesine çıkıp yaşlı gözlerle Türkiye'yi seyrettiği Bozhöyük'ün en yüksek noktasına gömdüler (23 Eylül 1999)."

Özoy Gelin Türküsü / Ağıtı

*Özoy gelin yatağında yatıyor
Sarı bülbül sayvan kurmuş ötüyor
Sen gidersen bir şitilim yetiyor
Benim işim minnet ile zor değil*

*Özoy'un da kundurası karadır
Koynunda memeleri şekerparedir
Sen gidersen benim halım fenadır
Minnet eylen de usul boylum dönmez mi*

*Gümüş kemer ince belin harcıdır
Her gördükçe yüreğimi acıdır
Şu sefil duruşun da beni kocadır*

*Eni sonu derdin beni kocadır
Yanarım ataşa ölene kadar*

*Keten köynek geymiş Arap çiti uğrunda
Kara kundura geymiş oynar düğünde
Bir sevdiğim vardı şu Zambur köyünde
Nen eyle de Özoy gelin nen eyle*

*Yörü kız ey yörü saçın sürünsün
Güzeller içinde ahdin yürüsün
Evveli benindin, şimdi kiminsin
Şimdi gerilerden bakan ben oldum*

*Özoy'un da kondurası gıcılar
Özoy'un sattılar kötü kocalar
Ağlasın analar yansın bacılar
Benim işim minnet ile zor değil*

*Ben de senin aynaların takındım
Esen yelden, doğan günden sakındım
Ben de seni konca gülken sokundum
Benim işim minnet ile zor değil*

*Dostum bahçesine yad eller girmiş
Güller koklarken fidan kırmış
Almış gitmiş bir kötünün koynuna girmiş
Benim öpmeye kıymadığım nazlı yar*

*Akşam oldu karandı geceler
Söhür vakti temcit okur hocalar
Ah seninle sarıldığım geceler
Benim işim minnet ile zor değil*

*Üç ördek uçurdum Uruş köyünden
Tilsever gölüne battı mı dersin
Konalga yeri şu Zambur köyü
Bir telini Şibibe attı mı dersin*

Silo dedenin yapısı kerpiç yapısı
 Devehüyyüğü dersem geçit kapısı
 Sana kurban olsun Suriyelinin hepsi
 Minnet eylen benim yârım dönmez mi

Yükümüz kaçaktır uğratma gümrüğe
 Geç Karakuyu'yu, otur döğnüğe
 Bir döneke versene Devehüyyüğü'e
 Seni kardaşların sattı mı dersin
 Şavkın şu köyleri tuttu mu dersin

Sacı var önünde, geçemezsin orayı
 Avcılar arar da bahtı karayı
 Ayni gölü ile de şu Zugara'yı
 Bir gece Kozbaş'ta yattı mı dersin
 Şavkın şu köyleri tuttu mu dersin

.....

Ezo gelin benim olsan seni vermezdim feleğe
 Güzel yosmam başın için olsun salma beni dileğe
 Anası huri hatun olmuş da kızı da benzer meleğe
 Nen eyle gelin Ezo'm dertli Ezo'm nen eyle nen eyle
 Çık da Suriye dağlarına da bize ordan el eyle el eyle
 Gel sıladan ayrılalım gel bahtı karalım gel gel oy oy

Ezo gelin çık da Suriye dağlarının başına
 Güneş vursun kemerinin kaşına
 Bizi kınayanların da ayrılık gelsin başına
 Nen eyle gelin Ezo'm dertli Ezo'm nen eyle nen eyle
 Çık da Suriye dağlarına da bize ordan el eyle el eyle
 Gel sıladan ayrılalım gel bahtı karalım gel gel oy oy

.....

Amanın ırmak kenarına yağmaz mı dolu
 Hele eşinden ayrılan da olmaz mı deli
 Tere taze beslediğim gülleri
 Vardın gittin de bir kötüye yoldurdun

*Bir tanem aman öldürdün beni
Aman nen eyle zalim nen eyle Ezo'm nen eyle
Yine de ne derdin var ise gel bana söyle
Bir tanem aman ben ettim sana*

*Aman yüce dağ başında bir oylum payam
Sevdiğim atımızı aldılar da biz kaldı yayan
Ölümünden korkup ta sonunu sayan
Yine ölür gider de yar koynuna giremez
.....*

Gaziantep'li Muhsin Terlemez'in yaktığı türkü:

*Seherden uğradım ben bir cerene
Canım kurban olsun Ezo'yu görene
Giyinmiş süslenmiş de dönmüş cerene
Evliyi evinden eder bu gelin
Ağayı köyünden de eder bu gelin*

*Ayağına giymişte kara kundura
Yandı yüreğimde döndü tandıra
Bir cazı karı yok mu Ezo'yu bana kandıra
Millet eyleyin de bu geline dönmez mi
Dönüp dönüp Barak Eline gelmez mi*

*Nen eyle de Gelin Ezo nen eyle nen eyle
Çık Barak Dağlarına da bizim ele el eyle
Oy oy nen eyle sen nen eyle nen eyle
Yaralıyım kime ben ne diyem oy oy Ezo'm
.....*

İzanlı Bekir Karaduman'ın yaktığı türkü:

*Turnayı uçurdum Uruş köyünden
Tilsevet gölüne battı mı dersin
Bir haber almadım Zambur köyünden
Şibip'e telinden aştı mı dersin*

Hele Devehöyük geçit yeridir
 Bozhöyük'te gümanımın biridir
 Alıp giden Türkmenlerin eridir
 Bu gece Kozbaş'a yetti mi dersin

Önünde Sacır var geçmez orayı
 Hep avcılar arar bahtı karayı
 Şaine Küllü'yü hem Zugara'yı
 Bu üç köyü şavkı tuttu mu dersin

Mallarım kaçaktır varma gümrüğe
 Geç Karakuyu'dan otur Düğnüğe
 Dön ha Ezo dön ha eski yurduna
 Sahiplerin seni sattı mı dersin

Kerpiçtendir şu Kozbaş'ın yapısı
 Bostandır da penceresi kapısı
 Kurban olsun Suriye'nin hepsi
 Kader ilden ile attı mı dersin

.....

Ezo Gelin'in ilk kocası Sitto Hanefi Açıkgoz'ün yaktığı türkü:

Üstünden al giymiş altından mavi
 Yarım kanatlanmış uçmanın çağı
 Anca şahin ala öyle bir avı
 Gene dertli dertli gider bu gelin

Giymişsin karayı olmuşsun Tatar
 Derdimi derdine etmişsin katar
 Söyler de dostlar ben inanmazdım
 Elin dediğinden olmuşsun beter

Yüce dağ başında kar bölük bölük
 Ayrılık elinden ciğerim delik
 Bu ayrılık bize Mevladan geldi
 Gene dertli dertli gider bu gelin

*Fırat kenarına yağmaz mı dolu
Eşinden ayrılan olmaz mı deli
Günde üç beş defa gördüğüm yarı
Şimdi yıldan yıla sabreder gönül*

*Salınmaz ateşi saldın özüme
Geceleri uyku girmez gözüme
Son zamanda sen gelirsən sözüme
Gene dersin ben ettiğimi bilmedim*

*Annesi huri de kendi benzer meleğe
Başın için salma beni dileğe
Gücüm yetmez şu imansız feleğe
Gene dertli dertli gider bu gelin
.....*

*Hele Devehöyük geçit yeridir
Bozhöyük'te gümanımın biridir
Alıp giden Türkmenlerin eridir
Bu gece Kozbaş'a yetti mi dersin*

*Önüde Sacır var geçmez orayı
Hep avcılar arar bahtı karayı
Şaine Küllü'yü hem Zugara'yı
Bu üç köyü şavkı tuttu mu dersin*

*Mallarım kaçaktır varma gümrüğe
Geç Karakuyu'danotur Düğnüğe
Dön ha Ezo dön ha eski yurduna
Sahiplerin seni sattı mı dersin*

*Kerpiçtendir şu Kozbaş'ın yapısı
Bostandır da penceresi kapısı
Kurban olsun Suriye'nin hepsi
Kader ilden ile attı mı dersin
.....*

*Aldılar elimden ezo gelini
 Saramadım yarin ince belini
 Kim silecek gözlerimin selini
 Dağlar yüce dağlar
 Derdim neçe dağlar
 Yol ver kurban olam
 Yârim geçe dağlar*

*Ezo gelin şu Anteb'n maralı
 Ak elleri elvan elvan kınalı
 Avcı vurmuş yüreğinden yaralı
 Dağlar yüce dağlar
 Derdim neçe dağlar
 Yol ver kurban olam
 Yârim geçe dağlar*

Zeynep Türküsü

TRT Repertuarında 331 numarada “Zeynep Bu Güzellik Var mı Soyunda” adı ile kayıtlıdır. Türkü ile ilgili yayımlanan “Zeynep Türküsü Üzerine Bazı Mülahazalar” adlı çalışmada Zeynep türküsüyle ilgili olarak dört ayrı anlatma vardır.

Anlatmalar Kemal Sarıkartal, Mamaşlı Mihmanî, Mehmet Kızılgöz ve Okay Kangal'a aittir.

1. *Kemal Sarıkartal'ın anlatması:* Önceki ismi Mamaş olan köyümüz, Ermeni yerleşim alanıymış. Ermenilerin bölgeyi terk etmesinden sonra Malatya'nın ilçesi Hekimhan'ın Çanakpınar ve Budaklı köylerinden göç eden insanlar gelip yerleşmişlerdir. Allı Zeynep ise Çanakpınar köyünden göç eden Şah İbrahim soyundan gelen Dede Hasan Ağa'nın kızıdır. Allı Zeynep ilk olarak Malatya'nın Ballıkaya (Eski ismi; Mezirme) köyünden akrabalarından biriyle nişanlanır, fakat gönlü Mamaşlı Ali'ye düşünce nişan bozulur ve Mamaşlı Ali'yle evlenir. Bir süre sonra oğulları olur ve adını da Kamber koyarlar. Kamber'in doğumundan sonra Ali askere gider. O zamanlar askerliğin uzun dönem yapılması nedeniyle Ali, Allı Zeynep'in hasretine dayanamaz ve askerden kaçıp karısını görmeye gelir. Ali, geceleri köye inip gündüzleri dağda kalmaktadır. Kolcular, asker kaçağı olan kocası hakkında ifade vermesi için köye gelirler. Fakat güzelliği nedeniyle kimseye görünmeyen Allı

Zeynep, Kangal'a gitmeyi istemez. Bu yüzden ot yığınının içine girip saklanır. Tüm köyü arayıp Allı Zeynep'i bulamayan kolcular sonunda köyden ayrılırlar. Kolcular köyden ayrılınca köyün muhtarı Cuma, Allı Zeynep'in saklandığı yerden çıkması için, köy meydanında kolcuların gittiğini ilan eder. Fakat saklandığı yığındaki otun zehrinden etkilenen Allı Zeynep ancak sürünerek bulunduğu yerden çıkabilmiştir. Çıktığında dudakları ve parmak uçları mosmor kesilen Allı Zeynep'in kendisine gelmesi için içirilen süt de fayda etmez. Hamileliğinden dolayı kanama da başlar ve zehirlenerek ölür.

Bu türküyü Rahmetli Muzaffer Sarısözen Mamaş'ı ziyareti sırasında Mamaşlı Âşık Süleyman'dan almış ve repertuara kazandırmıştır. Söz yazarının Allı Zeynep'in ilk nişanlısı olduğu ve çok sevdiği Allı Zeynep'in düğününü öğrendikten sonra bu şiiri yazıp Âşık Süleyman'a yolladığı, Âşık Süleyman'ın da bu şiiri nağmelendirerek türkü hâline getirdiği bilinmektedir.

2. *Mamaşlı Mihmanî (Hüseyin Soğuk)'nin anlatması:* Mamaşlı Âşık Mihmanî aşağıdaki bilgileri, Şahin köyünden Mehmet Ali Baba'nın eşi 1944 doğumlu Sultan Karababa'dan öğrendiğini söylemiştir.

1950 yılına kadar Çamşılı Kangal'a bağlıymış. Türküde adı geçen Zeynep, aslen Çamşılı'nın Şahin köyündendir. Babası Gazi Karababa; annesi Zöröğ Hatun'dur. Üç ağabeyi vardır: Yer Tanrısı lakaplı Battal Dede; Pehlivan lakaplı Mahmut Karababa ve Ali Karababa.

Zeynep, çok güzel bir kızmış, güzelliği dillere destanmış. Yüzünde ben varmış. Yürüdüğü zaman herkes damlara çıkıp onu seyredermiş. Çok isteyen olan Zeynep 15-16 yaşlarında Hafik'in Yalınca köyüne gelin gitmiş. Zeynep, tahminen 1920-25 yıllarında gelin olmuştur. Babası olan Gazi Karababa Alevî dedesi olduğu için kızını Yalınca köyündeki bir dedenin Ali ismindeki oğluna vermiş. Zeynep'in beş kız kardeşi de Kangal, Malatya, Şarkışla, Elazığ, Tunceli'ne gelin gitmişlerdir. Anlatıldığına göre Zeynep eve gelin girdikten sonra, sanki eve nur doğmuştur.

Zeynep'in Güzel Dede adında bir oğlu olmuş. Güzel Dede, dayısı Mahmut pehlivan ile birlikte Tunceli ve Kahramanmaraş'a gidip cem yönetmişlerdir. Gerek Güzel Dede gerekse adını tespit edemediğimiz diğer oğlu aynı zamanda pehlivanlarmış.

Zeynep türküsünü / ağıtını Zeynep gelin gittiği sıra annesi Zöröğ Hatun söylemiştir. Battal Dede de bu ağıtı saziyla çalıp söylemiş ve böylelikle civar köylere yayılmasını sağlamıştır. Bu türküyü duyan Mamaşlı Süleyman Fırtına (Âşık Süleyman) da sanatını icra ederken sık sık okumaya başlamış. Bundan dolayı Zeynep türküsü Mamaş köyünün sanılmıştır. Üstat Muzaffer Sarısözen türküyü Âşık Süleyman'dan derlemiş, notaya almış ve repertuara kazandırmıştır.

Mamaşlı Âşık Cemal Koçak (Cemal Dede) ve Senem Şimşek'e göre Zeynep Mamaşlıdır. Türküyü de askerlik hizmetini Kangal'da jandarma olarak yapan ve Zeynep'i görüp âşık olan Erzincanlı bir asker yakmıştır. Mamaş köyünde hâlâ hayatta olan Asım Soğuk ise, Zeynep'in Tekke veya Daylı köylerinden birinden olduğunu ve şiiri yazan kişinin Âşık Süleyman olduğunu söylemektedir. (Derleme tarihi: 16 Haziran 2006)

3. *Mehmet Kızılgöz'ün anlatması:* Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Erzincan'ın Kemah ilçesinden olup Kangal'da jandarma olarak askerlik vazifesini yapan bir genç vardır. Savaş yılları olduğu için bu genç beş yıl jandarmalık yapar. Vazifesi gereği köylere gitmektedir. Bu gidişler sırasında Kangal'a 7 km. mesafede olan Mamaş köyünde güzelliği dillere destan olan Zeynep'i görür ve ona âşık olur. Defalarca köye gider ve her gitmesinde onu görmek için can atar. Bu arada tezkire alma vakti gelir ve gittiği köylerde halkın helalliğini alır. Mamaş'a gelir. Fırsatını bulup Zeynep'le görüşür. Ona, anasını babasını dünür olarak göndereceğini söyler. Aradan aylar yıllar geçer ama dünür gelen olmaz. Umut kesilince Zeynep'i başkasına verirler. Düğünden bir hafta sonra Tercan'dan Mamaş'ta askerın arkadaşı olan bir gence mektup gelir. Mektup, bir türlü dünür gönderemeyen delikanlıdan gelmiştir. Delikanlıya Zeynep'in gelin edildiğini yazarlar. Aradan bir hafta zaman geçer Mamaş'a bir mektup daha gelir. Mektupta bilinen türkünün sözleri yazılıdır. (Derleme tarihi: 6 Ocak 2007)

4. *Okay Kangal'ın anlatması:* Ben Okay Kangal. Kangallıyım. 26 yaşındayım. Babamdan öğrendiğim Zeynep türküsünün hikâyesini anlatacağım.

Zeynep benim dedemin halasıdır. Zeynep zamanında çevre köylerde, Kangal'da güzelliği ile meşhur, hamarat bir kızdır. Gelinlik çağa gelince, babası Zeynep'i Mamaş'a gelin gönderir. Zeynep kendi köyünde olduğu gibi Mamaş'ta da yine güzelliği ile hamaratlığıyla dillere destan olur. Kayınpederinin de en sevdiği gelin Zeynep'tir.

Zamanla diğer eltileri, Zeynep'i kıskanmaya başlarlar. Evdeki diğer gelinler, bir gün Zeynep'in içeceğine zehir koyarak öldürürler. Eski günlerde ulaşım çok zor olduğu için Zeynep'in kendi köyüne, yani Arpalı köyüne, haber göndermezler.

Aradan 3-4 yıl geçtikten sonra kızını merak eden Zeynep'in babası, dünürlerine hediyeler alarak Mamaş'a gider. Gittiğinde ise Zeynep'in öldüğünü öğrenir. Daha sonradan bu acı olay, çevrede Âşık Süleyman tarafından Zeynep türküsüyle söylenir. (Derleme tarihi: 26 Nisan 2008)

Görüldüğü gibi anlatmalar arasında ortak noktalardan ziyade farklı hususlar daha fazladır.

Zeynep türküsünün sözleri şöyledir:

Zeynep bu güzellik var mı soyunda

Elvan elvan güller biter bağında

Arife günün de bayram ayında

Zeynep'im Zeynep'im Allı Zeynep'im

Beş köyün içinde şanlı Zeynep'im

Zeynep'e yaptırdım altından tarak

Tara zülüflerin bir yana bırak

Zeynep'e gidemem yollar pek ırak

Bağlantı

Söğüdün yaprağı narindir narin

İçerim yanıyor dışarım serin

Zeynep'i bu hafta ettiler gelin

Bağlantı

Kangal'dan aşağı Mamaş'ın köyü

Derindir kuyusu serindir suyu

Güzeller içinde Zeynep'in huyu

Bağlantı

Zeynep'e yaptırdım bir gümüş nalın

Giyin Zeynep giyin karşımda salın

Bin beş yüz altındır Zeynep'e kalın

Bağlantı

*Zeynep gelir arabaya yaslanır
Yağmur yağar zülüfleri ıslanır
Birgün olur deli gönül uslanır
Bağlantı*

*Kösteğimin gümüşü yüz gıram
Kösteğimi acep kime bozduram
Allı Zeynep'ime gazi dizdirem
Bağlantı*

*Zile'in yolları dardır geçilmez
Soğuktur suları bir tas içilmez
Anadan geçilir yardan geçilmez
Bağlantı*

*Zeynep'in alı var malı n'eylesin
Al yanak üstünde halı n'eylesin
Bu yosmalık varken varı n'eylesin
Bağlantı*

(kalın: Oğlan evi tarafından kız evine hediye olarak verilen para, altın veya hayvan; gazi dizdirmek: altın takmak)

Güdük Minare

Güdük Minare, 1347'de, Eretnaoğulları'nın kurucusu olan Alâeddin Eretna, ölen büyük oğlu Şeyh Hasan Beg için için yaptırılmıştır. Halk arasında dabaz (kurdeşen) hastalarının gitmesinden dolayı *Dabaz Tekkesi* adıyla da bilinmektedir. Hasta türbenin etrafında döner ve bir yandan da "Ben dabaz oldum. / Oynamaz oldum" der.

Vehbi Cem Aşkun *Sivas Folkloru* adlı kitabında bu tekke ile ilgili olarak halk efsanesiyle yoğrulmuş türkölü hikâye metnini kaydetmiştir. Hikâyenin başlığına Güçük Minare Hikâyesi adını vermiştir. Söz konusu türbe halk arasında Güdük Minare olarak bilinmektedir.

Aşkun'un kaydettiği hikâyenin metni şöyledir:

"Vaktiyle Sivas'ta iki zengin aile vardı. Bunlardan birisi Çayırağzında, diğeri ise Alibaba mahallesinde otururdu. Bunlardan birincisi rençperlikle, ikincisi ise ticaretle meşguldü. Çayırağzında oturanın bir oğlu, Alibabada oturanın da bir güzel kızı vardı. Birgün bu

güzel kız hastalanıyor. Haber alanlar görmeye geliyorlar ve Şeyhçoban tekkesinde okutturulmasını tavsiye ediyorlar. Babası bir araba tutup götürüyor. Tekkeden çıktıktan sonra "Hazır gelmişken Harmançayırı'na doğru bir gezinti yapalım, belki biraz açılırsın!" diyor. Babasıyla kız Zincirli kuyuya kadar açılıyorlar. Çayırağzı'ndaki zenginin oğlu da kuzuları almış kuyunun yanındaki çayırda otlatıyormuş. Yavaş yavaş kuzuların yanına geliyorlar. Oğlan bir güzelini tutmuş seviyormuş. Kız da aynı kuzuyu sevmek istiyor ve babası alıp veriyor. Kız orada kuzuyla eğlenirken babası da zincirli kuyuya bakmaya gidiyor.

Oğlan kızın güzelliğine hayran oluyor. Göz göze gelince her ikisinin de gözleri kararıyor ve birbirlerine âşık oluyorlar. Oğlan kıza; 'Sen kuzudan daha güzelsin.' diyor. Aşkın verdiği hazla şu türküyü söylüyor.

*Ela gözlerini sevdiğim dilber
Ağlatıp âleme bildirme beni
Açıp ağ gerdanın durma karşımda
Ecelimden evvel öldürme beni*

*Sen de bir kuzusun çobanın nerde
Başımı sokma gel güzelim derde
Elimi elime gizlice ver de
Ecelimden evvel öldürme beni*

Kız bu türküden çok memnun kalıyor. O da 'Yiğit sen daha güzelsin. Sesin bütün dertlerime deva oldu.' deyip ayağa kalkıyor ve birbirlerine sarılıyorlar. Kız, oğlanı tepeden tırnağa süzdükten sonra şu türküyü söylüyor:

*Aşk bahçesin gülleri var, harı var
Dil bağının ayvası var narı var
Her yiğidin bir münasip yarı var
Benim neden bir sevdiğim olmasın*

*Kim görmüştür Ferhat ile Şirin'i
Onlar da severdi birbirini
Benim ile nazlı yârin sırrını
Yaratan'dan başka kimse bilmesin*

deyip konuşmaya başlıyorlar. Kıza, oğlan babasını ve ne iş gördüğünü, nerde oturduklarını soruyor. O da Alibaba mahallesinde

oturduklarını, babasının ticaretle meşgul bulunduğunu söylüyor. Biraz da hastalığından bahsederek buraya okunmak üzere geldiğini, bu münasebetle de Zincirlikuyu'ya doğru gezmeye çıktıklarını anlatıyor. Oğlan bir türkü daha söyleyeceği sırada kızın babası geliyor, o da çocukla konuşup kimin nesi olduğunu soruyor ve öğrenince 'Yabancı değilmişsin babanla öteden beri hukukumuz var. Demek bu kuzular ve tarlalar sizin öyle mi?' diyor. Çocuk da 'Evet' cevabını veriyor.

Arabacı biraz yakında bulunan evine gittiği için kızına Zincirlikuyu göstermek maksadıyla açılıyorlar, oğlan da bundan istifade ederek eve koşuyor, anasına babasının bir ahbabı geldiğini, yemek hazırlanmasını tembih ediyor. O sırada babası da geliyor. Bir halı alıp geliyorlar ki anlar da arabaya binmiş, arabacıyı gözlüyorlar. Bunları zorla yaka, paça edip arabadan indiriyorlar. Çayırılıkta birkaç saat oturuyorlar. Kızı oğlanın anası ve babası çok beğeniyorlar. Vakit ilerliyor kız ve babası müsaade alarak evlerinin yolunu tutuyorlar.

Kız o hafta biraz iyileşiyor, ikinci hafta yine gidiyorlar ve Şeyhçoban Tekkesi'nin nefesinden iyi ve Şeyh hazretlerinin de himmetleri hazır olduğuna inanıyorlar. Kız da bu okunmadan fevkalade memnun kalıyor. Bu vesileyle her zaman sık sık konuşmak, görüşmek imkanını buluyorlar. Üçüncü Cuma büyük bir ziyafet hazırlanıyor. Ayrılacakları sırada da oğlanın babası, kızın babasına dünür düşüyor. 'Senin bir kızın, benim bir oğlum var bunları ikileyelim.' diyor. Adam çok iyi karşılıyor. 'Yalnız benim kızım hasta, inşallah iyi olsun da Allah yazdıysa ne diyelim!' Senin çocuğundan daha iyisini biz de bulamayız, nesi var, arslan gibi delikanlı diyor. Fakat o haftadan sonra bir daha da kızını okutmaya götürmüyor. Kız sorduğunda da artık yetişir hem seni istiyorlar, belki veririz şimdiden gidip gelmek iyi olmaz cevabını veriyor. Kız buna çok üzülüyorsa da belli etmiyor.

Kız böyle yanıp, tutuşurken, oğlan da kızın derdiyle uykuyu, düneği yitiriyor. Üç hafta gözlüyor ne gelen var, ne giden. Nihayet bir akşam kalkıp evine gidiyor. O günde kızın babası ve anası misafirliğe gitmişlermiş, evde yalnızmış. Bir tek hizmetçileri Hatice Eme varmış, o da kızın çok bahsettiği bu delikanlıyı görmek merakında imiş. Lâkin oğlan geldiğinde yatmış bulunuyormuş. Kız, oğlanı görünce hemen koşup kapıyı açmış sarım, güürüm olmuşlar. Yukarıya çıkıp konuşmaya başlamışlar. Bir aralık oğlan; 'Demek seni oralarda görmem geçti. Hiç aldırma ben böyle ara sıra gelir seni yine görürüm. Hatta fazla arzuladığın zamanlar olursa haber yolla hemen gelirim.' diyor. Bunu

söylemekle beraber delikanlıya bir keder de çökmüş. Uzun bir âhtan sonra şu koşmayı güzel ve yanık sesiyle sevgilisine okumuş:

Beni süründürmek aşkınla böyle
Düşer mi şanına güzelim söyle
Acı hâlime bak gel kerem eyle
Aşık bildiğinden şaşar mı hiç yâr

Bülbül varıp gül dalında ötmese
Gönül hasretinden yanıp tütme
Tanrı aşkı kula ihsan etmese
Dururken içinden taşar mı hiç yâr

Zülûflerin ay yüzünde dolaşık
N'olur dilber göster bana bir ışıık
Mehelin bulunmayınca bir aşık
Arkasından böyle koşar mı hiç yâr

Bu türküyü duyan Hatice Eme, uykusundan uyanıyor. 'Acaba düşte miyim?' diye düşünceye dalıyor. Sonra sesin evin içinden geldiğini anlayarak dışarı çıkıyor. Bir de ne görsün kızlarının yanında arslan gibi sırma perçemli bir yiğit duruyor ve gözlerinden yaşlar dökerek bu yanık ezgiyi, yanık sesiyle söylüyor. Türkü bitince hemen içeri girip, 'Hoş geldin oğlum.' diyor. Ve biraz konuştuktan sonra çıkıp gidiyorlar. Aradan dört gün geçince, günlerden birgün babası arkadaşlarıyla Paşa Fabrikası'na gezmeye gidiyor. Anası da uzak bir akrabaya gitmek üzere evden ayrılıyor. Hemen kız Hatice Eme'ye koşarak, sevgilisini getirmesini söylüyor, kadın çağırmak üzere kapıdan çıkarken oğlanla karşılaşılıyor. 'Ne iyi ettin de geldin. Yolumu satın aldın.' diyor. Bu konuşmayı dinleyen ihtiyar bir komşu kadın başını pencereden çıkararak: 'Kız Hatice utanmadan nasıl kapılandığın bir evin kızına bu kötülüğü yapıyorsun. Ayıp değil mi?' diyor. Derken uzatmayalım, iki kadın iyi bir ağız döğüşü yapıyorlar. Gürültüyü işiten kız pencereden manzarayı görünce hemen işe karışıyor ve komşu kadını azarlayarak Hatice ile, oğlanı içeri alıyor. O gün akşama kadar iyice eğleniyorlar.

Ertesi gün komşular kızın babasına olanı, biteni anlatıyorlar: Adam kederleniyor fakat kızına hiçbir şey hissettirmiyor, yalnız anasıyla konuşarak evi yalnız bırakmamaya karar veriyorlar. Bunu haber alan delikanlı bir bağlama alıp dağlara düşüyor.

*Dilerim tanrıdan murat almasın
Bizi ayıranlar eylik bulmasın
Düşmanın ettiği yanına kalmasın
Çıkıp şu dağlara derdim dökeyim*

*Gençlikten kâm alıp bir kez gülmedim
Soyunup koynuna yârin girmedim
Dillere düştüm böyle bilmedim
Çıkıp şu dağlara derdim dökeyim*

*Gel beni ağlatma eller içinde
Kalmışım ateşten seller içinde
Çağrışır gönlümüz teller içinde
Çıkıp şu dağlara derdim dökeyim*

Gündüz düzüp koştuğu bu ezgileri, akşam kızın evinde havuz başındaki ağaçların altında kıza tekrarlıyor. Günlerce devam eden bu hal sonuçta kızın babasının kulağına çalıyor ve birgün gecenin çok ilerlemiş bir saatinde dışarı çıktığı zaman bahçesinden yanık bir ezgi, kıvrak bir bağlama sesi duyuyor. Hayırdır inşallah deyip bahçeye çıkıyor. Bir de ne görsün kıızıyla delikanlı karşılıklı oturmuşlar, çalıp çağırıyorlar. Yanı başında adamı görünce şaşırıyorlar. Tüccar, oğlana ve kızına yaptıkları bu hâlin fenalığını anlatıyor ve delikanlıya; 'Oğlum nasibini git başka yerde ara, benim kızım vergili, hem hasta sana karılık yapamaz, bu sevdadan vazgeç.' diyor. Çocuk, ağlaya ağlaya sazını omuzlayıp gidiyor. Kızın babası o gece düşünüyor, nihayet Güçük Minare'yi yaptırarak kızını orada muhafaza etmeğe karar veriyor.

Çok geçmeden minare yapılıyor ve şehirde ne kadar uyuz varsa geceleri orada parayla bekletiyor. Fakat yine kızla oğlanın buluşmalarına mani olamıyor. Oğlan bir kuş şekline girip oradan içeri giriyor. Bunlarla beraber hangi uyuz gelirse bir haftada iyileşiyor. Kızın babası artık bu işinde faydasız kaldığını, yine kızının oğlanla görüştüğünü görüyor ve son çare olmak üzere bütün malını mülkünü satıp, yükte yeğimli pahada ağır nesi varsa alıp terki diyar etmeğe karar veriyor ve bütün malını mülkünü satıp tam şehirden çıkacağı gün, Güçük Minare'nin üzerinde kıızıyla oğlanı el ele görüyor. Kız ve oğlan bunlara 'Allahaismarladık!' diyerek gözden kayboluyorlar.

Adam bunu görünce büsbütün şaşırıyor. Malının, mülkünün üstelik biricik kızının da elden çıktığını görünce inme indirip ölüyor.

Kadın yalnız kalıyor. 'Kimsem yok' diye ağlayıp sızlarken, bir de bakıyor ki eski evleri bütün eşyaları yine gelmiş. Şaşırıyor. 'Acaba rüyada mıyım, hayalliyor muyum!' diye düşünceye daldığı sırada kızıyla sevgilisini karşısında görüyor. Elini öpüyorlar. Kusurlarını affettiriyorlar ve elinden tutup evlerine götürüyorlar. Kızla oğlan da kırk gün kırk gece düşün yapıp güzel güzel yaşıyorlar.

Gel zaman git zaman anaları da ihtiyarlayıp ölüyor. Onu da babaları gibi Güçük minareye gömüyorlar. Aradan uzun yıllar geçiyor. Kız ve oğlan da birçok çoluk çocuk sahibi, hayatın türlü çeşit güzelliklerinden muratlanarak nihayet ölüyorlar. Onlar da Güçük Minareye gömülüyorlar. Kalan mallarını da bugüne kadar torunlarının torunları ve bütün o soyla ilgili bulunanlar yeyip, içip muratlarına geçmektedirler."

Ezo Gelin Kaynakçası:

Atılğan, Halil, "Barak Ellerin Talihsiz Ezo'su", *Erciyes*, S, 356, Ağustos 2007, s. 29-32.

Balım, Ali, *Destanlar ve Türküler*, Emek Basım Evi, Ankara, 1957, s. 118.

Boratav, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 37, 90, 93.

Güçyetmez, Cemil, "Destanlar ve Türküler", *Başpınar*, S. 65, Birinciteşrin 1944, s. 13-15.

Güven, Merdan *Türküler Dile Geldi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

Güven, Merdan, *Kırık Sazın Türküsü*, Fenomen Yayıncılık, Ankara, 2021.

Güven, Merdan, *On Bin Yılın Türküsü*, Fenomen Yayıncılık, Ankara, 2012.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gaziantep/kulturatlasi/ezo-geln-hkayesi>

Köse, Nerin, *Kısa Hikâyeler*, İzmir, 1989, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sevük, İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 250.

Turhan, Salih-Abuzer Akbıyık - S. Sabri Kürkçüoğlu, *Notalarıyla Türkülerimiz 2*, Cem Veb Ofset, Ankara, 1996.

Turhan, Salih-Kubilay Dökmetaş-Levent Çelik, *Notalarıyla Türkülerimiz*, Ankara, 1996.

Yalman, Ali Rıza (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları II*, (Haz. Sabahat Emir), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 197-199.

Zeynep Türküsü Kaynakçası:

Bekki, Salahaddin, *Baş Yastıkta Göz Yolda*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Kaya, Doğan, "Zeynep Bu Güzellik Var mı Soyunda" *Millî Folklor*, S. 89, Ankara, 2011, s. 179-185.

Özbek, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1975.

Öztelli, Cahit, *Halk Türküleri-Evlerinin Önü*, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul, 1983.

"Zeynep Bu Güzellik Var mı Soyunda", TRT Repertuarı, Sıra numarası: 4726, Repertuar numarası: 331.

Güçük Minare Kaynakçası:

Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Folkloru*, 1000 Temel Eser, Sivas, 2009, s. 374-378.

2.11. Serencam

Kişilerin başından geçen iz bırakmış hadiselerle ilgili anlatı. Zihinlerde iz bırakabilecek nitelikte olan hadiseler serencam olarak nitelendirilir. Âşıkların hadiseler (ülke işgali, kavgalar, yaşanan felaketler...) ve toplumu ilgilendiren önemli durumlar (yaşlılık, hastalık, çaresizlik...) karşısında âşıkların şiirlerinde bunları anlatmaları ve tarihe bir iz bırakmaları söz konusudur. Âşık Şenlik ve Kars'ın İşgali, Bala Memmed Hikâyesi, Posoflu Âşık Müdamî'nin Hastalanması bu tarz serencamlardandır.

Aslında halk edebiyatına konu olan “serencam” sözü ile âşığın bir vesile ile bir başka âşık ile yaptığı buluşup karşılaşma yapması kastedilir. Âşık karşılaşmaları günümüzde eski gücünden çok şey yetirse de Doğu’da hâlâ itibar edilen uygulamalardandır. Karşılaşma; en az iki âşığın irticali olarak durumlarını, düşüncelerini, bilgi ve tecrübelerini sergilemek, dinleyenleri eğlendirmek veya birbirlerine üstünlük sağlamak için belirli kurallar çerçevesinde manzum olarak söyleşmeleridir. Saz meclislerinde âşıklar, rakibini bağlamak için muamma sorar ve onu zor durumda bırakır. Eskiler bunu *tekellüm* sözü ile karşılamışlardır. Karşılaşmalar genellikle 8 ve 11 hece ile yapılır. Ancak divanî tarzda (14, 15, 16 heceli şiir) hatta 5 ve 7 hece ile yapılmış karşılaşmalar da yok değildir. 5 heceli karşılaşmalar mânî tipinde, diğerleri koşma tipinde kafiyeleştirilir. 7 heceli karşılaşmalar hem mânî tipinde hem de koşma tipinde yapılabilir. Edebiyatımızda tecnis olarak yapılmış karşılaşma örnekleri de vardır.

Geçmişte insanlar pek çok sebepten bir araya gelip eğlenirdi. Muhtelif kutlamalar, düğünler, bayramlar insanların buluşup kaynaşması, eğlenmesi için hep vesile olmuştur. Âşık karşılaşmaları, bu buluşmalarda Doğu Anadolu’da ve Azerbaycan’da eğlencelerin arzu edilen ve büyük alâka ile takip edilen pratiklerin başında gelir.

Bunların yanında bir de âşığın toplumda sevilen ve itibar gören bir başka âşıkla karşılaşmak için sefere çıkması söz konusudur. Bunun nihayetinde de edebiyatımızda “serencam” vücut bulmuştur.

Âşığın sefere çıkması birçok sebeple olur. Âşık Seferleri konusunda doktora tezi hazırlayan Birsan Akpınar sefere çıkma sebeplerini şöyle tespit etmiştir:

1. Para kazanma gayesiyle düğüne iştirak etme,

2. Şöhretini artırma ve gücünü gösterme sebebiyle,
3. Nam salma ve âşıklığını ispat etme gayesiyle sefere çıkma,
4. Davete icabet etme,
5. Sevgiliyi arayıp bulma maksadıyla sefere çıkma,
6. Ticaret amacıyla sefere çıkma,
7. Bir şölen, toplantı, kurultay gibi mesleki bir toplantıya katılma amacıyla sefere çıkma
8. Ünlü bir âşığı tanıma ve onunla tanışma isteğiyle sefere çıkma.
10. Alevi-Bektâşî Âşıkların İnançlarını Yayma ve Taliplerini Arama Amacıyla Sefere Çıkması
11. Yetkili biri tarafından verilen vazifa dolayısıyla sefere çıkma,
12. Bir müşkülü halletmek sebebiyle sefere çıkma.

Âşık seferlerinin en yoğun olduğu bölge Azerbaycan ve İran Azerbaycan'ı olarak karşımıza çıkar. Âşıkları içinde en fazla Elesker (1821-1926) ile Âşık Hüseyin (1811-1891)'in sefere çıktığı görülür. Genel olarak bakıldığında aşağıda kaydedilen âşık seferleri serencam olarak Birsan Akpınar tarafından şöyle tespit edilmiştir:

- Âşık Hüseyin ile Reyhan Hanım,
- Âşık Hüseyin ve Han Çoban,
- Âşık Hüseyin'in Gence Seferi,
- Âşık Hüseyin'in Nahcivan Seferi,
- Ağacan'ın Erzurum Seferi,
- Ağacan'ın Karaçöp Seferi,
- Âşık Alı'nın Türkiye Seferi,
- Âşık Alhan Karaçöpün Keşeli ve Tüller Kentlerinde Molla İsmayil'in ve Vekil kişinin Evlat Toylarında,
- Âşık Alhan'ın Karahaç'tan Varansovka'ya Seferi,
- Âşık Alhan'ın Sartcala-Muşanlı Kentine Düğün Toyuna Gitmesi,
- Âşık Behbud'un Karakilise Seferi",
- Âşık Behmen'in Karabağ ve Ağdam Seferi,
- Âşık Celal'in Garaçöp Seferi,

Âşık Elehver'le Şeyirdi Âşık Kara Ehvalatı,
 Âşık Elesger'in Garagoyunlu Seferi,
 Âşık Elesger'in Garamusalı Seferi,
 Âşık Elesger'in Gence Seferi,
 Âşık Elesger'in Gızılvang Seferi,
 Âşık Elesger'in Hınna Deresi Ehvalatı",
 Âşık Elesger'in İrevan Seferi,
 Âşık Elesger'in Karabağ Seferi,
 Âşık Elesger'in Kelbecer'in Yanşak Kentine Seferi-1,
 Âşık Elesger'in Kelbecer'in Yanşak Kentine Seferi-2,
 Âşık Elesger'in Kever Seferi,
 Âşık Elesger'in Türkiye Seferi,
 Âşık Elesger'in Haşbulah'a Deli Ali'nin Toyuna Gelmesi,
 Âşık Elesger'in Zengibasar Seferi,
 Âşık Elesger'le Şemkirli Âşık Hüseyin Destanı 1-2,
 Âşık Elesgerin Ağbaba Seferi,
 Âşık Emsalî'nin Tokat Seferi
 Âşık Hüseyin'in Tiflis Seferi (Ağacan Karşılaşması),
 Âşık Hüseyin-Kazahlı Mirze Semedle Olan Hekayet",
 Âşık İznî'nin Sirya (Zeytinlik) Köyünde Feryadî ile Deyişmesi,
 Âşık Könlü'nün Cur'dan Layiski'ye Seferi,
 Âşık Mehmed'in Kars Seferi,
 Âşık Muhibbî ve Şamilî'nin Gümüşhane-Trabzon Seferi ve
 Petranoslu (Hasankale) Coşkunî ile Karşılaşmaları,
 Âşık Muhibbî'nin İstanbul Seferi ve Âşık Şevkî ile Karşılaşması,
 Âşık Muhibbî'nin Oltu'dan Memleketi Demirkent'e Dönüşü ve
 Âşık İdrakî ile Karşılaşması,
 Âşık Musa'nın İstanbul Seferi,
 Âşık Musa'nın Karabağ Seferi,
 Âşık Musa'nın Osmanlı (Karahan) Seferi,
 Âşık Nesiv'in Haması Seferi,
 Âşık Nesiv'in İrevan Seferi,

Âşık Kurbanî'nin Gence Seferi,
 Âşık Valeh'in Derbend Seferi,
 Âşık Nesiv'in Tacir Söyünnen Görüşmeyi,
 Âşık Nesivin İrişdi Seferi,
 Âşık Nesivin Öysüz Seferi,
 Âşık Nesivin Tepeköy Seferi,
 Âşık Kerif Hasan'ın Gümrü Seferi,
 Cemal Divanî'nin Bursa'dan Oltu'ya Seferi ve Mevlüt İhsanî ile
 Karşılaşması,
 Çoban Muhammed'in Çuha Ehvalatı,
 Çoban Muhammed'in Yalanbol Seferi,
 Çorru Mehemmedin Suhara Seferi,
 Dede Yadigâr ve Şeyirdi Küçe Rıza'nın Osmanlı Seferi,
 Fahrâlı Şair Nebi ile Âşık Heyli Karşılaşması
 Gara Tanrıverdi,
 Hasta Hasan'ın Borçalı (Daşdikullar) Seferi ve Ahılkelekli Usta
 Polat'la karşılaşması,
 Hasta Hasan'ın Karzak Seferi,
 Hasta Kasım'a Vergi Verilmesi,
 Hasta Kasım'ın Dağıstan Seferi,
 Hasta Kasım'ın Şamahı Seferi,
 Heyyat Mirza ile Bağlı Hekâyet,
 Növres İmanın Tiflis Seferi,
 Kaçah İsgenderin Çamçavuş Seferi,
 Şair Cavad'ın İran Seferi,
 Şair Hesên Heyallıynan Ağdabanlı Âşık Şemşirin Görüşü,
 Zuhurî'nin Gölse Seferi ve Sümmanî ile Karşılaşması,
 Zuhurî'nin Zor (Esenyaka) Seferi ve İzharî ile Karşılaşması,
 Zülalî'nin Çıldır (Suhara) Seferi ve Şenliğin Kardeşi Çoban Arık'la
 Söyleşmesi.

Türkiye'de de muhtelif âşıklara ait seferler karşımıza çıkar. Söz konusu âşıkların başında Âşık Şenlik (1850-1913) gelir. Şenlik'in yanında Sümmanî, Mahirî ve Huzurî gibi âşıkların serencamları ünlüdür. İşte bunlardan tespit edilmiş önemli serencamlar:

Âşık Efkarî'nin Bayburt Seferi ve Burhanî ile Karşılaşması,
 Âşık Efkarî'nin Güngörmez Ziyaret Yerinde Âşık Esmâ Sultan'la
 Karşılaşması,

Âşık Efkarî'nin Mersin Seferi (Efkarî-Müdamî-Âşık Kara
 Karşılaşması),

Âşık Efkarî'nin Zor (Esenyaka) Seferi (Efkarî-İzharî-Fahrî
 Karşılaşması / İzârî-Efkârî Özerî Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Ankara Seferi (Ozan Arif ile Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Denizli (Çal) Seferi (Hasretî ile Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Erzurum (Hasankalae) Seferi (Âşık Reyhanî ile
 Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin İstanbul Seferi (İmamî ile Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Kars Seferi (Karahanlı Murat ve Hasretî ile
 Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Kayseri (Yoğunburç) Seferi (Âşık Nizamoğlu ile
 Karşılaşması),

Âşık Feymanî'nin Konya Seferi (Kul Sadi ile Karşılaşması),

Âşık Nihanî -Cemâl Hoca Posoflu Müdamî ve Âşık Ömer
 Karşılaşması,

Âşık Nihanî ile Ceylan Hanım Hikâyesi,

Âşık Pervanî'nin Bardız'da Nihanî ile Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Çifteler'de Zülalî ile Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Erzincan Seferi ve Âşık Güllühan'la Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Eskişehir'de Hitabî (Mehmet Gökalp) ile
 Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Sivas Seferi ve Âşık Kelâmî (Davut Sularî) ile
 Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Yusufeli'de Şavşatlı Deryamî ile Karşılaşması,

Âşık Pervanî'nin Yusufeli'de Tortumlu Ummanî ile Karşılaşması,

Âşık Şenlik ile Erzurumlu Kılıççı Mustafa Karşılaşması (İğnezor'da),

Âşık Şenlik'in Ahılkelek Seferi ve Âşık Nuri ile Karşılaşması,

Âşık Şenlik'in Borçalı Seferi,

Âşık Şenlik'in Güllübulak Seferi ve Nesib'i Çırac Edinmesi,

Âşık Şenlik'in Gürcistan Seferi,

Âşık Şenlik'in İran Kolu,
 Âşık Şenlik'in İzanî ile Karşılaşması (Ardahan Seferi),
 Âşık Şenlik'in Mumuhan Seferi,
 Âşık Şenlik'in Tebriz Seferi,
 Âşık Şeref Taşlıova'nın Kırgızistan Seyehati,
 Davut Sularî'nin Sivas (Kangal) Seferi ve Kangal'da Emsalî ile
 Karşılaşması,
 Feymanî'nin Saygeçit'te Âşık Kul Mustafa ile Karşılaşması,
 Gülhanî'nin Erzurum Seferi ve Reyhanî ile Karşılaşması,
 Huzurî ve İzharî'nin Bardız Seferi ve Huzurî-İzharî-Nihanî
 Karşılaşması,
 Huzurî'nin Ardanuç Seferi ve Efkarî ile Karşılaşması,
 Huzurî'nin Erzurum'da Kemalî ile Karşılaşması,
 Huzurî'nin Havuzlu'da Pervanî'yi İmtihan Etmesi,
 Karlı Şeref Taşlıova ve Rüstem Alyansoğlu'nun Oltu Seferi,
 Mahirî'nin Erzurum Seferi ve Erbabî ile Söyleşmesi,
 Mahirî'nin Göle Seyehati ve Gayretî ile Karşılaşması,
 Mahirî'nin Hasankale (Petranos) Seferi ve Coşkunî ile Karşılaşması,
 Mahirî'nin Kars Seyahati ve Kemalî ile Karşılaşması,
 Mahirî'nin Şirvan'da Hicranî ile Karşılaşması,
 Mahirî'nin Tebriz Seferi,
 Mahirî'nin Tebriz'de Filvarî ile Karşılaşması,
 Mevlüt İhsanî-Beyzade Aslan Karşılaşması,
 Nihanî-Oltulu İhsanî Karşılaşması",
 Nihânî-Reyhanî Karşılaşması,
 Nihanî-Sedaî Karşılaşması,
 Nusret Torunî - Cemâl Dîvânî 1-2,
 Oltulu İhsanî -Sivaslı Âşık Selami Karşılaşması,
 Oltulu M evlüt İhsanî İspirli Hoca Karşılaşması,
 Sümmanî'nin Ablaktaş'tan Erzurum'a Seferi ve Erbabî ile
 Karşılaşması,
 Sümmanî'nin Bardız'da Nihanî'yi İmtihanı,
 Sümmanî'nin Çıldır Seferi (Şenlik-Sümmanî-Zülalî Deyişmesi),

Sümmanî'nin Kağızman Seferi ve Âşık Sezai ile Karşılaşması,
Tanrıkulu-Torunî-Ruhanî Karşılaşması,
Torunî ve Ruhanî'nin Ankara Seferi (Tanrıkulu-Torunî-Ruhanî
Karşılaşması),

Günümüzde ise âşıklar, daha ziyade şenlik, festival veya âşıklar bayramı vesilesi ile sefere çıkmaktadır.

XX. ve XXI. yüzyılda binlerce âşık karşılaşması yapılmıştır ve bunların ancak üçte biri yazıya geçirilmiştir. Karşılaşmalar geçmişte gördüğümüz şekli ile değil, jürinin planı ve seyircinin durumuna göre yapılmaktadırlar.

Bunlardan önemli gördüğümüz karşılaşmaları şöyle sıralayabiliriz:

Halkın eğlenceleri arasında güreş ve at yarışı müsabakalarıyla âşık karşılaşmaları başta gelir. Yarışmayı kazananlar sonunda mutlaka mükâfatlandırılır. Âşık karşılaşmalarında üstün gelen âşık mat ettiği rakibinin sazını alması gelenektir. Bunun yanında şayet bir organize yapılmışsa bunu düzenleyenler âşığa mükâfat olarak para, tosun, at gibi şeyler de verir.

Kaynakça:

Artun, Erman, *Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-1996) ve Âşık Feymanî*, Adana Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Adana, 1996, s. 485-488.

Artvinli, Taner, *Yusufelili Âşık Pervanî (Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları)*, Ürün Yayınları, Ankara, 2001, s. 194.

Bahadır, Sedat, *Âşık Gülhanî'nin Şiir Dünyası (Metin-İnceleme)*, Pamiray Yayınları, İstanbul 2016, , 432-436.

Birsan Akpınar, *Erginlenme ve Olgunlaşma Süreçlerinde Âşık Seferleri: Türkiye ve Azerbaycan Sahası*, Samsun, 2023, 397 s. (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi).

Bozalganlı, Hüseyin, *Dastanlar Hekayetler*, Bakı, 1987, s. 62-73.

Gökalp, Mehmet, *Mahirî ile Mahitaban Hikâyesi*, Mehtap Yayını, İstanbul, 1985, s. 70-80.

Hekimov, M[Ürsel]. İ., *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Bakı, 1986, s. 322-368.

İsmailov, Hüseyn-Elekberli, Aziz, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı*, C. 17, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yayını, Bakü, 2010, s. 24-413.

Kafkasyalı, Ali, *Sürgündeki Âşıklık Geleneği*, Almatı, 2013, s. 222-250.

Kaya, Doğan, "Emsalî ve Davut Sularî'nin Kangal'da Buluşması", *Hayat Ağacı Dergisi*, S. 3, s. 128-131.

Kaya, Doğan, "Kangallı Emsalî'nin Tokat Seferi, Tokatlı İlhamî ile Karşılaşması", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (25-26 Eylül 2014).

Keskin, Özgen, *Türk Saz Şairliği ve Ardınuçlu Efkarî*, Bursa, 2006, s. 141.

Memmedli Elhan, *Borçalı Foklor Örnekleri I. Kitap*, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu Yayını, Bakı, 2013, S.186-197.

Memmedli, Elhan, *Tebiet Alhan'ı Bir de Yaratmaz*, Bakü, 2010, s. 27-29.

Özarslan, Metin, *Erzurum Âşıklık Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 240-271.

Özbek, Orhan, *Âşık Şenlik (Değişmeler-Karşılaşmalar)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1969, s. 41-68.

Özder, Adil, *Doğu İllerimizde Âşık Karşılaşmaları*, Emek Basımevi, Bursa, 1965, s. 61-62.

Özder, Adil, *Muhibbî ile Esmahan Hikâyesi*, Lale Matbaası, Ankara, 1976, s. 57-59.

Özder, Adil, *Yusufelili Muhibbî Hayatı ve Değişleri*, Kars İl Basımevi Kars, 1940, s. 14-50.

Rüstemzade, Rüstem, *Aşık Revayetleri*, Bakı, 1988, s. 37-150.

Saracılı, Eflatun, *Aşık Hüseyn Saracılı Şe'rler Söylemeler*, Bakı, s. 179-196.

Taşlıova, M. Mete, *Kars'ta Sözel Hikâyecilik ve Hikâyeler*, Ankara, 2006, s. 861-866. (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi).

Türkmen, Fikret-Taşlıova, Mete-Tan, Nail, *Âşık Şeref Taşlıova-Halk Hikâyeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 475-493.

Yener, Şakir Sabri, "Efgan Ayaz Bey Oğlu Hacı Didarî Bey Serencamı", *Başpınar*, S. 8, İlkteşrin 1939, s. 5-6. / S. 9. Sontesrin 1939, s. 8. / S. 10, İlkkanun 1939, s. 12. / S. 11-12, Şubat 1940, s. 10-11. / s. 13, Mart 1940, s. 7-8. / S. 15, Mayıs 1940, s. 9-10.

Türk destanları, binlerce yıllık Türk sözlü kültür geleneğinin bir parçası olarak aktarılan, kahramanlık teması etrafında öykülerin işlendiği sözlü anlatılardır. Olağanüstü kahramanlık serüvenleriyle dolu bu anlatılar aynı zamanda Türk halkının değerlerini, inançlarını ve kimliğini yansıtan ürünlerdir.

Sözlü anlatı türleri içinde önemli bir yere sahip olan halk hikâyeleri ise halkı eğlendirme ve eğlendirirken bir yandan da eğitime işlevlerine sahip, aşk ve kahramanlık konulu anlatılardır. Hayatta insanın iç içe olduğu neşe, çile, sabır, başarı, başarısızlık hayal kırıklığı, düşmanlık, nefret, dostluk, heves, çile, sabır, dayanışma, bilgi, görgü, tecrübesizlik gibi pek çok hasletin tamamı destan ve halk hikâyelerinin içinde mevcuttur. Bir bakıma hayatın kendisidir halk hikâyeleri.

Türk Dünyası Destanları ve Halk Hikâyeleri Ansiklopedisi adlı bu eser, köklü Türk sözlü anlatı geleneğinin destan ve hikâye türlerini derinlemesine inceleyerek bu anlatıların zengin dünyasını ilgililerle buluşturmak ve Türk dünyası destanlarının ve halk hikâyelerinin tespit edilebilen ürünlerinin tamamının bir arada bulunabileceği kaynak niteliğinde bir çalışma ortaya koymak amaçlarıyla kaleme alınmıştır. Bu sayede Türk sözlü kültürüne, özellikle destan ve halk hikâyesi türlerine ilgi duyan herkes, bu çalışmadan yararlanabilecektir.

www.akmb.gov.tr

